

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke: Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije

Redžić, Enver

2000

Akademija nauka i umjetnosti BiH

<https://bastina.anubih.ba/items/997000c5-0ef7-4fa4-809b-118d2c4b382b>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE**

**INSTITUT ZA ISTORIJU
U SARAJEVU**

Enver Redžić

**STO GODINA
MUSLIMANSKE POLITIKE**

**U TEZAMA I KONTROVERZAMA
ISTORIJSKE NAUKE**

Sarajevo, 2000.

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE**

**INSTITUT ZA ISTORIJU
U SARAJEVU**

Enver Redžić

**STO GODINA
MUSLIMANSKE POLITIKE**

**U TEZAMA I KONTROVERZAMA
ISTORIJSKE NAUKE**

**GENEZA IDEJE BOSANSKE,
BOŠNJAČKE NACIJE**

Sarajevo, 2000.

Recenzenti

Akademik Muhamed Filipović

Prof. dr Robert Donia

Rezime prevela

Dr Tatjana Praštalo

Za izdavača

Akademik Avdo Sućeska

sekretar Odjeljenja društvenih nauka

Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Prof. dr Ibrahim Karabegović

direktor Instituta za istoriju u Sarajevu

SADRŽAJ

Predgovor	5
Medievisti o zemlji Bošnjana	11
Uvodne napomene o bošnjaštvu	17
O islamizaciji	25
Kontroverzna tumačenja islamizacije	35
Bošnjaštvo i pokret Bošnjaka	47
Nacionalno pitanje Muslimana	61
Kritika politike nacionalnog opredjeljivanja bosanskih Muslimana ..	77
Naučno zasnivanje "muslimanske" nacije	89
"Islamska deklaracija", bošnjaštvo i Bosna	101
Turska i austrijska teza o bosanskoj naciji	117
Ideologija i politika srpskog i hrvatskog velikodržavlja, Bosna i Muslimani	133
KPJ, NOP, ZAVNOBiH i Muslimani	155
Bošnjaštvo u uslovima agresije i Dejtonskog mira (1992-1999)	167
Putopisci o Bosni i Hercegovini	179
Na pravcu sinteze	185
Summary	199
Bibliografija	207
Registar imena	213

Zahvaljujemo donatorima St. Lawrence University Solidarity Project, Professor William Hunt, Director; the "Koerner Foundation" and the Donia Vakuf Foundation, San Diego, California i Ministarstvu obrazovanja, nauke i informisanja Kantona Sarajevo koji su pomogli izdavanje ove knjige.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323.1(497.6=163.43*)(091)

REDŽIĆ, Enver

Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke : Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije / Enver Redžić. - Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine [etc.], 2000. - 220 str. ; 25 cm

Bibliografske i druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-501-10-4 (Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine)
COBISS/BIH-ID 8829958

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj 02-15-3456/01 od 26. 06. 2001. godine ova publikacija je oslobođena plaćanja poreza na promet proizvoda i usluga.

PREDGOVOR

Tokom posljednjih 40 godina, u kontinuitetu, nekad u kraćem a nekad u širem vremenskom razmaku, specifičnu problematiku "nacionalnog pitanja" bosansko-hercegovačkih Muslimana razmatrao sam u sklopu nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini u posebnim studijama, člancima i raspravama, koje su našle svoje mjesto u mojim knjigama objavljenim u navedenom periodu. Prvobitno, moje interesovanje privukla je Kalajeva teza o "bosanskoj naciji", koju je on izlagao u Delegacijama Carevinskog vijeća Austro-Ugarske monarhije, o kojoj sam svoje mišljenje obrazložio 1959, da bih, zatim, objavio raspravu o politici nacionalnog opredjeljenja b-h Muslimana 1961. Na državno-partijsko inaugurisanje "muslimanske nacije" reagirao sam studijom "O posebnosti bosanskih muslimana" kojom sam se suprotstavio oktroiranju ove nacije zastupajući bosansko-bošnjački nacionalni naziv, koji je stoljećima prihvatala politička elita b-h Muslimana i koji je imao jaku istorijsku argumentaciju, osporavanu od ideologije i politike srpskog i hrvatskog velikodržavlja. Moji pogledi bili su praćeni ideološko-političkom diskriminacijom, u čemu su učestvovali kako nosioci režima tako i određeni krug muslimanske inteligencije, koji je nastojao da svoje nacionalno-političke stavove učini oficijelnim i legitimnim. U ovom krugu istaknuto mjesto pripalo je nekim istoričarima, zagovornicima "muslimanske nacije" koji su svoje stavove elaborirali u Studijskom izvještaju pod naslovom: "Stav Muslimana u pogledu nacionalnog opredjeljenja" - Izdanje Sarajevskog univerziteta - Fakulteta političkih nauka - Instituta za društvena ispitivanja - Sarajevo, 1974. Smisao ove publikacije bio je da naučno utemelji i argumentira politički oktroj "muslimanske nacije", koji je pretendirao da okonča nacionalno opredjeljenje Muslimana BiH u srpskom i hrvatskom pravcu. Konkretni primjeri i objašnjenja sadržani su u određenim poglavljima ove studije, koja su posvećena u njima naslovljenim i naznačenim temama.

Teza o "muslimanskoj naciji" održava se i brani u b-h historiografskoj literaturi i publicistici preko 20 godina, pa je prisutna i na prelazu iz komunističkog u "demokratski" poredak u prvim godinama konstituiranja nacionalno-političkog pluralizma, kojim je zamaskirana dominacija i totalna kontrola nacionalizma, što će dovesti do dezintegracije i etničke podjele BiH, skupo plaćene stotinama hiljada ljudskih života, masovnim izbjeglištvom i raseljavanjem b-h stanovništva.

Od partijsko-političkog dekretiranja "muslimanske nacije" do skorošnjih dana umnožavala se naučna literatura koja se prihvatila zadatka da muslimansko nacionalno pitanje trajno skine sa javne pozornice na taj način da u budućnosti egzistira i da se razvija istorijski potvrđena, naučno protumačena i dokazana "muslimanska nacija", stabilna i sposobna da se odupre svim tendencijama osporavanja. Međutim, pokazalo se da su njeni propagatori, promjenom društveno-političkog poretka, postali euforični zastupnici nacionalne ideje bošnjaštva, koju su godinama uporno odbacivali. U ovoj činjenici ja ne nalazim prilog i doprinos afirmaciji ideje bošnjaštva, koje je više od jednog stoljeća izdržalo svakoake metode osporavanja, oblicima nacionalnog opredjeljenja sve do deklarativnog promoviranja nacionalnog muslimanstva. Naprotiv, ova pojava svjedoči da su neki aktuelni Bošnjaci, prethodni propagatori nacionalnog muslimanstva u znaku "M", i prije i sada istorijsku nauku tretirali kao služavku političke vlasti.

Reafirmacija bošnjaštva nije mogla biti blokirana služenjem jednom političkom kursu koji je težio da svoju egzistenciju učini trajnom, permanentnom. Ona je neodvojiva od intelektualaca-pojedinaca koji su svojim stvaralačkim težnjama i pogledima superiorni svakoj duhovnoj subordinaciji. Za razliku od nacionalne inteligencije koja služi svakom režimu, intelektualci - pojedinci su pregalački tragaoci, po životnom pozivu mislioci, istraživači. Naime, dok nacionalna inteligencija ima širok prostor za djelovanje u društvu, intelektualac-pojedinac je mislilac koji se stalno pita, sumnja, kritikuje na tragu istine, novog saznanja. Ovo opšte iskustvo o društvenoj ulozi nacionalne inteligencije i individualnosti nezavisnog intelektualca dobilo je svoju potvrdu i u modernoj istoriji BiH. Iz ovog kruga otvorena je kritika prakse naturanja bosanskim Muslimanima nacionalnosti etnički srodnih Srba i Hrvata, kao i definiranje njihove nacionalnosti prema islamskoj religiji koju slijedi stoljećima.

Osnovna pitanja u razmatranoj literaturi koja čini povelik dio priložene bibliografije i koja predstavljaju okosnicu ove studije svakako

su pitanja islamizacije bosanskog stanovništva kao i pitanje formiranja bosanskog etnosa, Bošnjaka. To su dva uporedna procesa koji se prožimaju i u rezultatu donose i afirmiraju islamsku religiju u Bosni i, na osnovu islamizacije, obrazovanje posebnog bošnjačkog naroda. Nasuprot činjenici da je naša osmanistika, oslonjena na relevantne istorijske izvore, dala pouzdana tumačenja navedenih procesa, neki autori su u svojim raspravama pribjegavali improvizacijama i iskrivljavanjima da bi svojim tezama i konstrukcijama pribavili izvjesnu uvjerljivost. U stvari, oni su radije ispoljavali sklonost da se prilagode oficijelnim shvatanjima aktuelne politike, nego da se sa njom nađu u konfrontaciji. Svakom istorijski individualiziranom razdoblju, u skladu sa njegovom političkom filozofijom, imanentno je da o krupnim pitanjima povijesti formulira svoje gledište u uvjerenju da je konačno i nepromjenjivo. Novo razdoblje ga je radikalno revidiralo istim uvjerenjem u definitivnu istinu. Ipak, u svakom razdoblju nosioci naučne istorijske spoznaje znali su da sačuvaju stvaralačku nezavisnost i tako svojim doprinosom proširuju saznanja o fenomenologiji prošlosti. Međutim, široko usvajanje novih povijesnih saznanja u društvu uvijek je dugotrajan proces u čemu se takođe manifestira zakonitost da nijedan poredak ne može zaustaviti težnju čovjeka da spoznaje uslove svoje društvene opstojnosti - juče, danas i sutra.

Uz kritički prikaz islamizacije i bošnjaštva u interpretaciji u tekstu studije citiranih historičara odgovarajuću pažnju posvetio sam turskim i austrijskim tezama o bosanskoj naciji, kao i politici nacionalnog opredjeljenja bosanskih Muslimana u monarhiji i republici Jugoslaviji. Istorija modernog razdoblja BiH i b-h Muslimana u matičnim tokovima neodvojiva je od nastojanja nosilaca političke vlasti da bi nacionalnim opredjeljivanjem Muslimana anektirali i integrirali BiH u sastav Srbije, odnosno Hrvatske. Značajno je da su u tom smislu aktivno učestvovali srpski, odnosno hrvatski nacionalno orijentirani pripadnici muslimanske inteligencije, obrazlažući takva stanovišta uvjerenjem da je to put i uslov preporoda i kulturnog napretka Muslimana BiH. Tako su svojim stavom omogućavali relativno dugotrajni uticaj ideologije i politike srpskog i hrvatskog velikodržavlja među b-h Muslimanima i potvrdili da nacionalna inteligencija pruža dokaze iznevjeravanja svoga naroda čak i kada je u pitanju i njegovo istorijsko nacionalno ime. B-h muslimanska inteligencija davala je takve primjere tokom skoro jednog stoljeća, do kraja osmanske vladavine, preko austro-ugarske uprave i jugoslavenskih razdoblja do prvih godina postsocijalističkog perioda i samostalne međunarodno priznate

države BiH. Pružajući podršku vladajućim režimima koji su se smje- njivali uporedno sa društveno-političkim sistemima, ona je u javni život b-h Muslimana i njihovu svijest unosila nacionalno-političke za- blude koje su predstavljale kočnicu na pravcu njihove opšte emanci- pacije.

Prvi Sabor Bošnjaka u septembru 1993. predstavljao je događaj koji je stavio tačku na osciliranje b-h muslimanske inteligencije u pi- tanju nacionalnog imena Muslimana BiH. Odlukom o vraćanju boš- njačkog imena b-h Muslimana Sabor je zapravo osnažio i legalizirao godinama proskribovanu kritiku politike nacionalnog opredjeljivanja, kao i promoviranje "muslimanske nacije" čiji su autori poziv intelek- tualaca stavili ispred i iznad zahtjeva aktuelne politike. Ako su oba Sabora Bošnjaka neosporno afirmirali nacionalno bošnjaštvo i učvrstili bošnjački nacionalni identitet, u nizu pratećih pojava može se kons- tatirati jaka tendencija produkcije bošnjačkom idejom tematiziranih publikacija i javne riječi, koja svakako ima racionalno objašnjenje, ali je nerijetko obilježena kvalitetom ispod prosjeka. Uporedo, valja ist- aknuti da je Dejtonsko okončanje rata, odnosno Dejtonsko razdoblje mira u BiH prepoznatljivo po primjerima i tendencijama određenog uspona i zamaha na planu duhovne aktivnosti, intelektualnog stva- ralaštva prožetog kritičkim mišljenjem. U tom pogledu istorijski fe- nomen Bosne dobio je mjesto i značaj posebne inspiracije, dubljeg interesa u naučnim analizama i sintezama. Više nego do sada, Bosna je postala otvorena knjiga, koja se različito čita, tumači i spoznaje, mahom u težnji da se identificira njena istina. Pri tome, ponavljaju se kontroverze i zablude, ali dolazi do izražaja i njihova kritička stva- ralačka negacija kao napor slobodnog uma da se plovi misaonim ho- rizontima i stremljenjima slobodi, koja je ljudima Bosne po izvjesnoj istorijskoj inerciji oduzimana i uskraćivana. Smatram da nema po- trebe da ovdje navodim bilo jedne bilo druge konkretne primjere, jer će ih čitalac naći u poglavljima ove studije, čije sam pisanje shvatio kao nalog u smislu kritičkog razmatranja problematike izložene u ci- tiranim knjigama, priložima i raspravama, na pravcu vlastite sinteze zadate tematike.

Kao uvijek u okolnostima kada jedan društveni poredak propada a drugi se nije još uobličio, jedna misao najbolje se osjeća i vrti u stanju društvene neodređenosti, dok druga traži i radi za stabilno uređenje društva. Sredinu drži mišljenje koje oscilira između opor- tunističkog saglašavanja i kritičkog odnosa prema oficijelnim opredje- ljenjima. Dominirala je pragmatistička motivacija. To se potvrđuje

u političkim odnosima, na području kulturnog života, u programima javnih tribina, u institucijama nauke, sportskim društvima, štampi i elektronskim medijima. Dok je jedna misao apologetska, sva u znaku opravdavanja postojećeg sa tendencijom trajnosti političke vlasti nacionalizma, da bi svaki od njih kontrolirao svoju naciju i upravljao njenom sudbinom, druga je inspirisana stvaralaštvom i svojom kritičkom prirodom okrenuta je budućnosti. Prva se održava dezintegracijom BiH, druga radi za njenu reintegraciju i rekonstituciju. Apologetski segment istorijske nauke u funkciji je etničkih entitetskih tvorevina; autentična historiografija ne upušta se u razmatranje i ocjene postojećeg stanja jer su joj nedostupni izvori i pouzdana dokumentacija.

Nije samo politika potiskivala i spriječavala afirmaciju bošnjaštva; činila je to sinhronizovano historiografija kao nacionalni oslonac politici. Šta više, historiografija je vršila uticaj i kad je data politika bila potisnuta drugom. Moderno povijesno razdoblje BiH bilo je odista grubo prema bošnjačkom narodu, čija se inteligencija više kretala stranputicama, nego nacionalnom maticom, pokazujući tako da ne živi sa njegovim osnovnim povijesnim težnjama, da ih krivo shvata i pogrešno tumači.

Predgovor koji završavam mjesto je za jedno posebno objašnjenje. Naime, jedno poglavlje u ovoj studiji, za razliku od ostalih, razlikuje se tematski i ne uklapa se u istorijsko-logičku cjelinu problematike studije. Riječ je o poglavlju pod naslovom "Putopisci o Bosni i Hercegovini". Smatrao sam da jedno sažeto obavještenje o mišljenju stranaca, koji su iz zapadne i istočne Evrope i Osmanskog carstva preduzimali putovanja kroz Bosnu od prve polovine 16. do druge polovine 19. stoljeća u svojim putopisima saopštivali podatke, značajnije činjenice i poglede o životu Bosanaca, može predstavljati informativni prikaz tumačenja prilika u Bosni koja su poticala iz zemalja autora putopisa u kojima se o Bosni veoma malo znalo ili nimalo. Ta mišljenja su različita, kritička sa stanovišta vladajućih religija zapadne i istočne Evrope, katoličke i pravoslavne, koja su inspirisana negativnim odnosom prema islamu koji je u Bosni prihvatila relativna većina stanovništva. S druge strane, Turčin Evlija Čelebija, koji je putovao Bosnom u drugoj polovini 17. stoljeća, oduševljavao se pojavama i načinom života Bošnjaka, za koje kaže da im je draže kada ih zovu Bosancima. Religijski indoktrinirane negativne ocjene o prilikama u Bosni više govore o opštim pogledima koji vladaju u zemljama putopisaca, koji su imali i tačnih zapažanja o položaju i odnosima među

stanovnicima Bosne. Javnost u zapadnoj i istočnoj Evropi dobivala je iz ovih putopisa obavještenja o Bosni kakva su joj odgovarala, kao što je bio slučaj i u Turskom carstvu u vezi sa Čelebijinim putopisnim izvještajima. Ipak, poneko zrno istine o Bosni moglo je da se ugradi u mišljenje javnosti Zapada i Istoka. U tekstu poglavlja čitalac će naći razloge i objašnjenje što se ova literatura našla u Studiji.

MEDIEVISTI O ZEMLJI BOŠNJANA

Prema naučnim saznanjima Bosna se prvi put spominje u X vijeku u djelu vizantijskog cara Konstantina Porfirogenita "O upravljanju carstvom" ("De administrando imperio"). Tada se ovim imenom nazivala oblast u gornjem i srednjem toku rijeke Bosne, pa se, zahvaljujući centralnom položaju, oko nje grupišu susjedne župe, na koje se postepeno prenosi ime centralne oblasti.

Srednjovjekovna bosanska država konstituirala se na prostoru centralne oblasti, u kojoj su, po mišljenju savremenog slovenačkog historičara B. Grafenauera, etničkom razvoju njenog stanovništva činile prepreke dvojakog karaktera - unutrašnje: državno-politička nestabilnost, i spoljne: nesposobnost etnički srodnih susjeda da u određenom pravcu odlučno usmjere etnički razvitak u Bosni.¹⁾

Dok u prvim stoljećima svog postojanja srednjovjekovna bosanska država mudrošću svojih banova i kraljeva održava relativnu državnu samostalnost koju joj ugrožavaju moćniji susjedi, naročito Ugarska, u prvim decenijama 14. stoljeća Bosna doživljava uspon za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića, koji je imao sposobnosti da politički i ekonomski ojača državu. U ovom periodu napredovanja bosanske države javlja se ime Bošnjani kojim se naziva cjelokupno bosansko stanovništvo nezavisno od religijske pripadnosti, što potvrđuje da je otpočeo proces formiranja bosanske svijesti srednjovjekovnog bosanskog etnosa. Međutim, ovaj proces prekinut je propašću srednjovjekovne bosanske države.

Iako se može prihvatiti da je istorijska nauka o srednjovjekovnoj Bosni istraživačkim rezultatima omogućila vjerodostojna saznanja o ključnim elementima njene pojave - društvene, etničke, vjerske državne strukture, tokova njene povijesti zaključno sa okončanjem

¹⁾ Bogo Grafenauer: "Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Söslawen im Mittelalter" Ljubljana - 1966. - s. 43.

- osvojenjem i integrisanjem u sastav Osmanskog carstva, ona (medievistika) još uvijek razmatra i raspravlja o karakteru bogumilstva u Bosni i značaju bosanske crkve, o državnosti i položaju medijevalne Bosne. Ipak, među istoričarima preovlađuje saglasnost da je u srednjovjekovnoj Bosni, u njenom najdužem trajanju, bosansko stanovništvo usvajalo i slijedilo učenje "bosanske crkve", ali da usljed pritisaka katoličkih centara, vjerskih i političkih, nije mogla da ima stabilan položaj, koji bi učinio da postane državna religija. Represijom posljednjih bosanskih kraljeva, katolička crkva ozbiljno je potisnula bogumilstvo i "bosansku crkvu", ali nije bila sposobna da nastavi tradiciju državne nezavisnosti Bosne, koju su gradili bosanski bogumilski vladari.

Pitanje nezavisnosti srednjovjekovne bosanske države tema je koja odavno zaokuplja medieviste. Jednima je njena nestabilnost uporište za tvrdnju da je pretežno bila u zavisnom položaju, vazalnom odnosu, uglavnom prema Ugarskoj. To stanovište zastupali su, pored drugih, naročito Vjekoslav Klaić, Vladimir Ćorović, Sima Ćirković. Oспоравала ga je argumentovano Nada Klajić, prema kojoj je Bosna bila u vazalnom odnosu prema Ugarskoj samo u vrijeme bijega kralja Tvrtka na Ludovikov dvor 1367.²⁾ Ona smatra da ugarski vladari nisu imali nikakvo istorijsko pravo na Bosnu. Za razliku od Nade Klaić, navedeni istoričari su činjenicu državne nestabilnosti Bosne u srednjem vijeku uzimali za osnovu hipoteze o njenom zavisnom položaju, što je više logička pretpostavka nego povijesna činjenica. Proučavanjem položaja Bosne, Hrvatske i Srbije, Vjekoslav Klaić je zaključio da su ove države u pogledu teritorijalne cjeline bile veoma nestabilne.³⁾ Po njemu, glavni uzrok sloma srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva bio je u nedostatku "državne vjere" od Kulina bana do pada pod tursku vlast. Ćorovićevo gledište je da je Bosna egzistirala pretežno kao "geografska jedinica", koja je mijenjala gospodare i iz jednog državnog sklopa prelazila u drugi.⁴⁾ Bila je u sastavu srpske i hrvatske države, u vazalnom položaju prema Vizantiji i Ugarskoj. Ova teza o "geografskoj jedinici" bila je opravdanje za pretenzije susjednih država i oslonac u njihovoj politici podjele bosanske teritorije. I Vladislav Skarić⁵⁾ je mišljenja da je Bosna ostala labava u vjeri kroz cijeli srednji vijek. Nada Klaić promovira tezu da je srednjovjekovna bosanska država, među svojim susjedima, najstarija i kritikuje Ćirkovićevu

2) Nada Klaić - "Srednjovjekovna Bosna" - Zagreb, 1989. - s. 332.

3) Vjekoslav Klaić - "Povijest Bosne" - Zagreb, 1882. - s. 67.

4) Dr Vladimir Ćorović - "Historija Bosne" - Beograd, 1940. - s. 560.

5) Vladislav Skarić - Izabrana djela - I - "Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do okupacije" - Sarajevo 1985. - s. 49.

tendenciju da Bosnu posmatra kao vazalnu zemlju.⁶⁾ Suprotno citiranim medievistima, ona stoji na stanovištu da heretička bosanska crkva nije imala neku vidnu ulogu u drugoj polovini 14. stoljeća kada je bosanska država doživljavala uspon i afirmaciju. Vjerovatno bi diskrepantnost među navedenim autorima bila znatno manja da je medievistika raspolagala sa više bosanskih bogumilskih izvora, koje bosansko srednjovjekovlje nije znalo da cijeni i sačuva. Tu se nalazi razlog što su izvori katoličke i ugarske provenijencije pretežno činili podlogu za proučavanje medievalne Bosne.

Kontroverzna tumačenja položaja i karaktera srednjovjekovne bosanske države svakako su razlog za nastojanja medievistike da se kontraverze istraživački prevaziđu i reduciraju do stepena na kome bi se stvorila i formulirala stabilna spoznaja o povijesnom fenomenu medievalne Bosne. U tom pogledu, ponovo ističem, od velikog značaja je da se objavi Kodex izvora za istoriju srednjovjekovne Bosne, koji je pripremio nedavno preminuli medievist profesor Marko Šunjić.⁷⁾

Medievistika koja je bila posvećena Bosni poklonila je značajnu pažnju izučavanju i utvrđivanju vjerskih odnosa u njoj. Prema našim medievistima, u vjerskom životu srednjovjekovne Bosne njeno stanovništvo u većini je prihvatilo heretičko bogumilsko učenje i pripadalo tzv. bosanskoj crkvi. Ipak, "u bosanskom kraljevstvu od bana Kulina do pada pod Turčina nije bilo državne vjere".⁸⁾ Od druge polovine 13. st. ne prestaje pritisak rimskih papa i ugarskih kraljeva da se potisne bogumilska "jeres" i u Bosni raširi katoličanstvo. Od velikog uticaja na državne poslove, bosansko plemstvo je u ogromnoj većini slijedilo bogumilsku vjeru i bilo "nekatoličko".⁹⁾ Usljed ugarskih ekspanzionističkih pohoda na Bosnu i krstaških ratova u cilju uništenja bosanskog patarenstva vjerski život u Bosni nosio je pečat nesređenosti i nestabilnosti. To se izražavalo u ambivalentnom ponašanju bosanskih vladara.

"Kod kuće su čvrsto stajali uz bosansku crkvu, a prema vani, izvan svoje zemlje djelovali su i nastupali kao katolici".¹⁰⁾ Posljednji bosanski kraljevi protežirali su katoličku vjeru, a "kralj Tomaš je smatrao

6) Sima Ćirković - "Istorija srednjovjekovne bosanske države" - Beograd, 1964. - s. 261.

7) Šunjićev Kodex izvora za istoriju srednjovjekovne Bosne ima sedam tomova i obuhvata 3.500 stranica. Kodex izvora profesor Šunjić je završio 1978. i čeka na odluku da bude štampan. U kulturnom svijetu ovo su po pravilu državne edicije.

8) Vjekoslav Klaić, n. dj. - s. 344.

9) Dr Vladimir Ćorović, n. dj. - s. 477.

10) Nada Klaić, n. dj. - s. 227/8.

da bosanski patareni više vole Turke nego hrišćane".¹¹⁾ Osmansko osvojenje Bosne označilo je početak radikalne promjene vjerske strukture u Bosni. Nada Klaić piše da je "Ferdo Šišić bio uvjeren da su "patarenstvo i muhamedovstvo" najkarakterističnije crte u bosanskoj prošlosti."¹²⁾

Među bosanskim istoričarima značajna imena medievistike svakako su Anto Babić i Marko Šunjić. Fenomen bogumilstva privlačio je naučnu pažnju Ante Babića, koji je dublje proučavao razvoj i uticaj bosanske crkve na odnose i položaj srednjovjekovne bosanske države, dok je Marko Šunjić svojom studijom o Gostu Radinu stekao priznanje uglednih istraživača vjerskih jeretičkih pokreta na prostoru Balkana i Evrope, da bi se posljednjim djelom "Bosna i Venecija u 14. i 15. stoljeću" svrstao u krug vodećih bosanskih medievista.

Za razliku od citiranih autora, bošnjačka historiografija nije istraživački izučavala srednjovjekovno bosansko društvo i državu. Kada prikazuje tok osmanskog osvajanja Bosne, Bašagić zaključuje, ne tražeći uporište ni u istorijskim izvorima ni u rezultatima medievistike, da su se svi bogumilski plemići poklonili sultanu i da su bogumili "listom prešli na islam".¹³⁾ Za ovaj zaključak bilo mu je dovoljno uvjerenje da su bogumili u izvjesnim vjerskim oblicima stajali bliže islamu nego katolicima, tumačeći tu bliskost identičnim odnosom bogumila i muslimana prema krstu, krštenju, sakramentu braka, crkvenim ceremonijama i sl. Tako je prelaz bosanskog stanovništva na islam bio jednostavan, spontan čin, koji je "iznenadio i samog sultana Mehmeda II Fatiha". Bašagiću pripada zasluga što je bogumilskim faktorima "riješio" pitanja islamizacije koja je predstavljala proces u trajanju oko dva stoljeća i koja je tekla neravnomjerno, obuhvatajući pripadnike svih vjerskih zajednica u Bosni: bogumile, katolike i pravoslavne. Bašagić nije ostao usamljen u navedenom gledištu među bošnjačkim istoričarima. Mehmed Handžić, koji je uz literarno-istorijske studije i naučne priloge o tradiciji istraživao porijeklo b-h muslimana¹⁴⁾, smatra da je bliskost nekadašnje većinske bogumilske vjere sa učenjem islama relevantno uticalo na masovnu islamizaciju bosanskog stanovništva u uslovima osvojenja i vladavine Turaka u

11) Sima Ćirković, n. dj. - s. 312.

12) Nada Klaić, n. dj. - s. 88.

13) Safvet-beg Bašagić - Redžepašić: "Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine" - Sarajevo, 1900. - s. 18.

14) Mehmed Handžić: "Islamizacija BiH - porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana"

Bosni. Za razliku od Handžića, a pogotovo od Bašagića, Aleksandar Solovjev, koji takođe u bogumilstvu nalazi objašnjenje za masovnu islamizaciju u Bosni, prelaz bogumila na islam vidi kao proces koji se proteže čak do kraja 17. stoljeća.

Naglašavanjem da je bogumilstvo činilo najbrojniju vjersku zajednicu u srednjovjekovnoj Bosni, da je katoličanstvo u Bosni uspostavljano silom mađarskog oružja, a da pravoslavlja gotovo i nema, formulirana je teza da su Bošnjaci izvorni i autohtoni narod Bosne po čemu mu pripada glavna uloga u državnom i društvenom životu Bosne. Pogotovo je ova teza dobivala na značaju činjenicom što je islam u vrijeme turske vladavine u Bosni imao privilegirani status državne religije. Stanovište da je bogumilstvo predstavljalo određujući, bitan faktor islamizacije uprošćava ovu istorijsku fenomenologiju tumačenjem da se radi o blic-činu i islamizaciji oduzima karakter procesa, reducirajući je na pojave i manifestacije odanosti i pokornosti naroda ovoj vlasti. Niti je srednjovjekovna Bosna odjednom pala pod vlast Osmanskog carstva, niti je bogumilstvo nestalo samim činom turskog osvajanja Bosne. Kao što su istraživački argumentirali osmanisti Nedim Filipović i Adem Handžić, islamizacija je, pored bogumilske, imala i katoličku i pravoslavnu komponentu, kao i gradsku plemićku i seljačku, više razvojnih faza koje su ispunile oko dva stoljeća, a osim vremenske sukcesivnosti nosila je pečat faktora regionalne uslovljenosti.

UVODNE NAPOMENE O BOŠNJAŠTVU

Pojmovi Bosanac i Bošnjak, kao i njihovi atributski izrazi, različiti su povijesno, po vrijednosti i sadržajno. Svaki stanovnik Bosne je Bosanac, ali svaki stanovnik Bosne nije Bošnjak. Međutim, kao stanovnici Bosne svi Bošnjaci su Bosanci. Bosanski Srbi i bosanski Hrvati su Bosanci, kao što su i Bošnjaci. Kao etnos, Bošnjaci postoje i žive i izvan Bosne, u dijasporama. Ipak, poput Bosanaca, i Bošnjaci su u najdubljoj povezanosti sa Bosnom. Iako izvjestan broj Bošnjaka živi izvan Bosne, u raznim državnim zajednicama, u kojima predstavljaju etničku manjinu, odnosno grupu, Bošnjaka u smislu etničke zajednice nema bez Bosne. Bosna je njihova kolijevka, rodni zavičaj i postojbina u kojoj su se formirali kao etnos i konstituirali kao nacija.

Nisu samo historičari izučavali porijeklo bosanskih Muslimana. Bila je to preokupacija i šireg kruga etnologa, među kojima su značajnije priloge ostavili Jovan Cvijić, Tihomir Đorđević, Risto Jeremić, Milenko Filipović, Milan Karanović i drugi. Na temelju njihovih rezultata i vlastitih istraživanja sarajevski etnolog Špiro Kulišić sačinio je svoju sintezu o porijeklu bosanskih Muslimana, koja ima ugledno mjesto u našoj etnološkoj literaturi.¹⁵⁾ U zaključku svoje studije Kulišić konstatuje da se muslimansko stanovništvo BiH, kako gradsko tako i seosko, postepeno formiralo u "posebnu etničku grupu". U njenom razvoju odlučujući uticaj, sa stanovišta etnološke nauke, pripada starijem slovenskom stanovništvu koje je prešlo na islam u XV i XVI vijeku i koje je asimiliralo osnovnu struju osmanlijskih doseljenika.

Opšti zaključak dosadašnjih etnoloških ispitivanja porijekla cjelokupnog stanovništva u BiH potvrđuje da je srazmjerno najveći broj starinaca među muslimanskim stanovništvom. Cvijić je smatrao da

¹⁵⁾ Špiro Kulišić - "Razmatranje o porijeklu muslimana u BiH" - "Glasnik Zemaljskog muzeja" - Sarajevo, 1953.

Muslimani u BiH spadaju u najstarije slovensko stanovništvo ovih oblasti. Tokom XV i XVI vijeka bilo je znatnog iseljavanja starijeg muslimanskog stanovništva iz BiH u Slavoniju, Ugarsku, Liku, Dalmaciju i Srbiju, pa i doseljenici izbjeglice iz ovih zemalja, koji su se vraćali u BiH, spadaju u stvari u starije muslimansko stanovništvo. Proces izjednačavanja starijeg i doseljenog muslimanskog stanovništva u pojedinim krajevima BiH bio je olakšan usljed znatne etničke ujednačenosti muslimanskog stanovništva uopšte do čega je došlo u procesu njegovog formiranja. Na etničko ujednačavanje muslimanskog stanovništva dominantan uticaj imala je turska istočnjačka kultura ali i starije stanovništvo je imalo pri tome značajnu ulogu. Zahvaljujući pripadnosti državnoj religiji i posebnom položaju u odnosu na ostalo stanovništvo BiH, pored nekada znatnih etničkih i klasnih razlika, muslimansko stanovništvo formiralo se u zasebnu i pretežno ujednačenu etničku zajednicu. U rezultatu svog specifičnog razvitka ona je očuvala određene bitne osobenosti, od kojih moderna etnologija mora da polazi u budućim ispitivanjima procesa etničkog razvoja muslimanskog stanovništva.

Za pojavu Bošnjaka na istorijskoj sceni od presudnog je značaja da se etnički formiraju u razdoblju kada više Bosna ne postoji kao država, koju su poslije višedecenijskih prodora razorili i uništili osmanlijski osvajači 1463. Na ruševinama srednjovjekovne bosanske države osmanlijski osvajači gradili su novo društvo, po svom modelu. U procesu stvaranja novih društvenih odnosa, kao sastavni dio tog procesa, formirao se bošnjački narod. Kao rezultat osmanlijskog osvajanja Bosne nastala je nova religijska struktura, u kojoj će islam tokom 15, 16. i 17. stoljeća postati dominantna komponenta te strukture.

Bošnjačka historiografija, i ne samo bošnjačka, utvrdila je da je islamizacija u Bosni tekla postupno, da je krajem 16. stoljeća proces uglavnom dovršen i da pozitivan odnos bosanskog seljačkog i gradskog stanovništva u pogledu prihvatanja islama nije uslovljen i pripreman pritiskom i silom. Osvrćući se na ovu tezu, mišljenja sam da ova historiografija zanemaruje činjenicu da je Bosna osvojena oružjem moćne osmanlijske ratne mašine, da su osmanlijski osvajači odmah pogubili bosanskog kralja i na liniji svoje osvajачke strategije uništili krupno bosansko plemstvo i da je sultan Mehmed II Osvajač (Fatih) iz Bosne u ropstvo poveo oko 100000 Bosanaca. U svjetlu ovih činjenica metod i tempo islamizacije u Bosni nije mogao biti izvan njihovog uticaja. Proces islamizacije kao oblik ideologije neodvojiv je od procesa stabilizacije osmanlijske vlasti u Bosni, koja se u svojim metodama

i formama pozivala na Kur'an. Osmanlije su bile ratnički narod a Osmansko carstvo ratnička država, koja je u svojoj opštoj strategiji bila prožeta i rukovođena islamskim učenjem.

U našoj historiografiji dugo je preovladavalo uvjerenje da su islam uglavnom prihvatili bogumili, koji su se dugo suprotstavljali težnjama rimskih papa i ugarskih kraljeva da u Bosni učvrste i u njoj zavlada katoličanstvo. Smisao ovog gledišta je da je islamizacija provedena naglo i masovno kao izraz i potvrda nezadovoljstva bosanskog stanovništva opštim stanjem u koje su ga doveli posljednji bosanski kraljevi i moćni feudalni velikaši. Teza o brzom prelazu bogumila na islam tumačena je argumentacijom da su bosanski konvertiti u islamu nalazili više srodnih elemenata kojima se odlikovala njihova dotadašnja konfesija. Tako su moralna snaga i ugled bosanske crkve sačuvani u islamu u kome su njegovi novi pripadnici prepoznavali garancije i faktor društvene stabilnosti i stabilizacije. Teza o široko prihvaćenoj vjeri osvajača u Bosni odgovara interesima bosanskog stanovništva. Navedeno shvaćanje zastupala je stara bošnjačka historiografija čiji su predstavnici nekritički i apologetski prilazili osmanskom periodu bosanske povijesti i veličinom Osmanskog carstva i bošnjačkim doprinosom njegovoj slavi glorifikovali ratničke vrijednosti i uspjehe Bošnjaka. Pri tome su zasluge i pobjede bošnjačkog oružja bile inspirisane učenjem i duhom islama koji se doživljavao kao najuzvišenija i najpravednija vjera. Stara bošnjačka historiografija, koju je promovirao Safvet-beg Bašagić, izgradila je, ili tačnije preuzela je od bosanskog muslimanskog plemstva romantičarsko shvaćanje o moralno- duhovnoj, socijalno-kulturnoj i religijskoj superiornosti bošnjačkog naroda nad Bosancima- nemuslimanima. S tim u vezi je i gledište o bosanskoj autohtonosti Bošnjaka, koje često ne propušta da istakne i savremena bošnjačka historiografija. Nacionalni romantizam predstavlja razvojnu povijesnu fazu kako starih, još više mladih i "zakašnjelih" nacija, kao i njihovih historiografija. Misao nacionalnog romantizma, odnosno romantičarsko shvaćanje istorijskog položaja i sudbine bošnjačkog naroda iz stare bošnjačke historiografije preneseno je u bošnjačku istorijsku publicistiku, koja je posebno zaslužna što je element superiornosti dugo dolazio do izražaja u istorijskoj svijesti Bošnjaka i što je još uvijek kao ideološki atribut u njoj prisutan. Inerciji održavanja ove istorijske svijesti u savremenim uslovima doprinosi svakako činjenica što je bošnjačka aristokratija odigrala ulogu bošnjačkog političkog naroda u kome je ona odavno, po zakonu povijesnog razvitka, prestala da fizički egzistira, što ne znači da je prestala i njena idejna i duhovna prisutnost u postfeudalnim epohama.

Nije samo bošnjačka, već je i nauka nebošnjačke proveniencije isticala bogumilstvo kao presudan faktor islamizacije u Bosni. Razlika je u tome što je ova posljednja bila utemeljena na autoritativnom naučnom aparatu. Utoliko je značajnije uticala na formiranje shvatanja da se bogumilstvo integralno otvorilo i istopilo u islam. Bošnjačka publicistika je oslanjanjem na ovu tezu do kraja simplificirala fenomen islamizacije, koji za nju i nije predstavljao proces koji je imao svoje određene tokove, već čin koji je proizišao iz riješenosti bosanskog bogumilskog stanovništva da prihvati novu vjeru iz uvjerenja da se na pravi način prilagođava radikalno izmijenjenim uslovima društvenog života. U ovome se nalazi dokaz da se istorijska svijest naroda gradi i oblikuje prevashodno na popularizaciji poluistina, a ne na nauci i njenim dostignućima.

Istraživanjem relevantne građe moderna bošnjačka historiografija¹⁶⁾ kritički je revidirala navedena teze i utvrdila da je islamizacija imala dugotrajan, neravnomjeran i postupan tok i da je obuhvatila bosansko stanovništvo po religijskoj pripadnosti ne samo bogumilsko, već i katoličko i pravoslavno. Ako je pri tome jače dolazilo do izražaja bogumilstvo, to je bila objektivna posljedica odnosa u vjerskoj strukturi srednjovjekovnog bosanskog društva u kome se katoličanstvo uspješnije konstituiralo tek za vrijeme posljednjih Kotromanića, dok je pravoslavna crkva pokazivala tek početke svoje organizacije. Prema naučno relevantnim ocjenama, proces islamizacije u Bosni dovršen je u osnovi krajem XVI stoljeća, da bi na pragu XVII stoljeća muslimanski elemenat činio apsolutnu većinu bosanskog stanovništva. Od tada se vjerska struktura u Bosni ciklički mijenja, pa od apsolutne, muslimanski elemenat postaje relativna većina, da bi ovaj položaj periodično gubio i ponovo uspostavljao.

U uslovima i tokovima islamizacije formirao se bošnjačko-muslimanski etnos, čiju je osnovu činio srednjovjekovni bosanski narod imenom Bošnjani, da bi mu islam odredio njegov duhovni integritet. To, međutim, nisu bila dva procesa, već jedinstven proces stapanja ovih fenomena, čiji je rezultat novi istorijski fenomen-bošnjački narod. Proces konstituiranja bošnjačkog naroda nije paralelan formiranju bošnjačke etničko-nacionalne svijesti, koji je kao oblik društvene svijesti imala svoj autonomni tok, svoje istorijske komponente i sadržaje.

¹⁶⁾ Podrazumijevam naučne radove, rasprave i studije akademika Nedima Filipovića, dr Adema Handžića i akademika Avde Sućeske, koji su svojim priložima, utemeljenim na vjerodostojnoj istorijskoj građi, dali autentičan prikaz povijesne realnosti Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske vlasti.

Dok je pojava bošnjačkog naroda u istorijskom smislu vezana za početak osmanske vladavine u Bosni, za proces njene stabilizacije, kao i za razdoblje širenja i prihvatanja islama kao religije bošnjačkog stanovništva, formiranje i afirmiranje bošnjačke nacionalne svijesti pripada novijem periodu bošnjačke istorije. Radi se o jednom protivrječnom istorijsko-političkom procesu, kao i o protivrječnom tretiranju i tumačenju samog procesa.

Podlogu našem razmatranju naslovljene problematike čini, po našem izboru, relevantna naučno-istorijska i publicistička literatura, mahom bošnjačkih autora, a dijelom i nebošnjačkih, kao i stranih putopisaca koji su o Bosni ostavili svoja svjedočanstva.

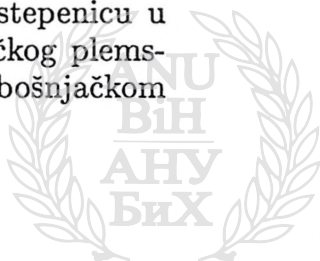
Kao etničko-nacionalna kategorija bošnjaštvo je postalo predmet istorijskog razmatranja, analize i definicije u periodu koji traje već jedno stoljeće. To je vrijeme kada su balkanski prostor markirale i pokrivale nacionalne države, kada nacionalne težnje u Bosni i Hercegovini traže rješenja trajne vrijednosti. Intelektualno bošnjaštvo još nema perspektivu budućnosti, pa se vraća u prošlost i u njoj traži sjaj i veličinu bošnjačkog imena, da bi tako nadoknadilo nedostatak neophodnih elemenata cjelovitog političkog koncepta. Bošnjaštvo nije još nacionalno definisano što se ogleda u povijesnoj interpretaciji kada pisci gube mjeru u glorifikaciji Bošnjaka, dok se u nacionalno-političkom stavu opredjeljuju nebošnjački. Izrazit primjer dvojakog opredjeljenja u nacionalnom smislu je dr Safvet-beg Bašagić, koji je istovremeno Bošnjak dok piše o povijesnom razvoju bošnjačkog naroda, i Hrvat, kada zauzima stav o kulturnom i političkom životu. Bašagićev primjer nije ostao usamljen u periodu nacionalnog definiranja bošnjaštva, jer su brojni istaknuti Bošnjaci-intelektualci, od kraja prošlog pa do kraja tekućeg stoljeća, svoju nacionalnu pripadnost iskazivali dvojako, bošnjačkim i nebošnjačkim imenom. Takvim nacionalnim iskazivanjem, bošnjačkim i nebošnjačkim, davali su argumente pojedinim hrvatskim i srpskim istoričarima i političarima da ih svrstavaju u njihovu nacionalnu kulturu i istoriju. Ovaj autor nije opterećen nacionalnom motivacijom da se kulturno stvaralaštvo zatvori u strogo ograničene nacionalne okvire, da se getoizira, što bi u stvari kulturu obogaljilo i činilo je, sa stanovišta izvorne i autentične vrijednosti, problematičnom. Radi se o veoma složenom fenomenu, koji je posebno karakterističan u razvoju bošnjaštva i na koji ćemo u ovoj radnji ukazivati kao objektivno uslovljenu i izraženu crtu bošnjaštva, koje je moralo da se probija između bošnjaštva i Bosni suprostavljenih nacionalnih tendencija i pretenzija, koje takođe imaju motivaciju politički određenog karaktera i aspiracije. Ako je kod nekih bošnjačkih

intelektualaca prisutan nacionalni dualitet, to ne znači da je to specifičnost vezana samo za bošnjaštvo kao oblik ispoljavanja nacionalne svijesti koji se kretao svome punom izrazu, jer ta pojava može da se sretne i kod susjednih pa i razvijenijih nacija u svijetu. Ipak, ona je kod Bošnjaka raširenija i zato zaslužuje i traži objektivno objašnjenje i interpretaciju lišene pritiska i političkog pristupa, koji je veoma prisutan i često dominantan u istoriografiji.

Da se vratimo Bašagiću, odnosno njegovom djelu "Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine" (od 1463-1850), koje ima čelno mjesto u bošnjačkoj istorijskoj literaturi. Uprkos kompilatorskom karakteru, Bašagićeva "Kratka uputa..." od fundamentalnog je značaja u pogledu povijesnog položaja Bošnjaka od početka osmanske vladavine u Bosni pa do sredine 19. stoljeća. Istovremeno, veliki značaj ove kompilatorske radnje je svjedočanstvo da na pragu 20. stoljeća još nemamo priloga moderne istorijske nauke o Bosni i bošnjaštvu kojima će se od sredine ovog stoljeća uspješno i temeljito prevazilaziti navedeno stanje. Bašagić je jedan od značajnih autora koji su zastupali stanovište da su usljed papskih i ugarskih pritisaka bogumili toliko klonuli da je prihvatanje islama predstavljalo duhovno i moralno rasterećenje i realne pretpostavke koje pružaju psihološku i društvenu normalizaciju egzistencije i življenja. Tako je masovnoj islamizaciji bio otvoren put da bi otpočela nova, bošnjačka epoha Bosne. Osmanlijsko osvajanje nije zaustavljeno u Bosni, već su Osmanlije iz Bosne krenuli u nova osvajanja u pravcu zapada i sjeverozapada, Hrvatske i Slovenije, što bosanskim kraljevima i Bošnjanima nije bilo ni na marginama državnih interesa i politike. Međutim, dok su osvajanje Bosne izvršile Osmanlije, sada u njihovim ratnim pohodima učestvuju i Bošnjaci - spahije, kojima ratovanje postaje način i smisao života. U način ratovanja spadaju paljevine osvojenih područja, zarobljavanje stanovništva praćeno fizičkim likvidacijama, odnosno odvođenjem u ropstvo. Bašagić ne krije oduševljenje kada Bošnjaci i Osmanlije po Hrvatskoj i Slavoniji "robe i pale" dok pobjeđuju protivničku vojsku nevjernika.¹⁷⁾ Jedna od posljedica ovih osvajačkih uspjeha izražavala se u pojavama da su na izvjesnim hrvatskim i slavonskim područjima

¹⁷⁾ Safvet-beg Bašagić, n. dj. (... naredi Skender-paša, da sasijeku sve odrasle muškarce, koje zarobiše u Veneciji... Prešavši rijeku na račun osвете osam dana robiše i pališe svu okolinu i nanesoše joj mnogo jada". s. 24. - "Fadil-paša Maglajac... hametice potuče Mlečane. Dvije hiljade i pet stotina glava s glavom vojskovođe i dvije stotine sužanja opremi u Carigrad" - s. 75.).

katolici prelazili na islam, ali u znatno manjim razmjerama nego bogumili u Bosni. Ipak, na ovim prostorima održaće se islamski element do kraja 17. i početka 18. stoljeća kada u cikličnim pokretima pred kršćanskim ofanzivnim operacijama migriraju na prostor bosanskog Pounja. Ova migracija praćena je teškim ratnim stradanjima u imovini i ljudskim životima Bošnjaka, kao što su njihovi prodori na hrvatske i slavonske teritorije prije jednog i po stoljeća stanovništvu osvojenih oblasti donosili materijalno i ljudsko uništavanje. Bašagić i njegovi sljedbenici ofanzivna nastupanja Bošnjaka i Osmanlija tretirali su kao bošnjačko- islamske pobjede, a kontraofanzivu kršćanskih formacija prikazivali su kao ratničku osvetu motiviranu i ostvarivanu nasiljima i zločinima. To je opšta karakteristika vjerskog nacionalnog romantizma, da svoje ratne uspjehe i pobjede proglašava uzvišenim moralnim kategorijama, a u svojim porazima uvijek nalazi potvrde i dokaze krimenoidnosti protivnika. Bošnjačko romantičarstvo koje je, kao i svako drugo romantičarstvo, nosilo i elemente netrpeljivosti i šovinizma, nije stvorilo bošnjačku naciju, ali je činilo stepenicu u njenom formiranju. Počivalo je na tankom sloju bošnjačkog plemstva, koje je u određenom periodu imalo vodeću ulogu u bošnjačkom narodu, ali je istorijskom neminovnošću izgubilo.

O ISLAMIZACIJI

Kao o drugim relevantnim pitanjima iz osmanskog razdoblja bosanske povijesti, i o islamizaciji, kao o jednom od ključnih povijesnih procesa, pisali su historičari različitog profila. Jedni su ovoj problematici prilazili sa orijentacijom na izvore, istražujući pretpostavke, uslove i komponente procesa; drugi, koji čine većinu, nastojali su, da na temelju prethodnih istraživačkih rezultata i spoznaja, zasnuju, formiraju i formuliraju svoja tumačenja islamizacije u Bosni. Istorijska literatura koja je nastala na prvi način obimom je znatno manja, ali joj je vrijednost specifične naučne težine, za razliku od druge, koja je bibliografski šira, tematski nedovoljno precizirana i većinom uključena u sastav ili kao podnaslov studija, monografija i knjiga krupnijih tema i obimnijih tematskih sadržaja.

Među najviše citiranim autorima-istraživačima islamizacije navode se imena Aleksandra Solovjeva, Nedima Filipovića, Adema Handžića, Mehmeda Handžića i drugih.

Aleksandar Solovjev, profesor na sarajevskom Pravnom fakultetu, spada svakako među naučnike-istraživače, koji su se akribično i temeljito bavili odnosom bogumilstva i islamizacije u Bosni,¹⁸⁾ nastojeći da objasni promjene u vjerskoj strukturi bosanskog stanovništva na kraju srednjovjekovne bosanske države i prvim razdobljima osmanskog poretka u osvojenoj Bosni. O tome svjedoči relevantna literatura koju on koristi, odnosno kritički recenzira, da bi izgradio svoju naučnu koncepciju o fenomenologiji i značaju bogumilstva i islamizaciji u Bosni na prelazu iz srednjovjekovne Bosne u epohu osmanske vladavine. Uporedo sa historičarima F. Račkim, V. Petranovićem, M. Prelogom, V. Glušcem, J. Šidakom, V. Skarićem, L. Talocijem, V. Ćorovićem, S. Bašagićem, H. Kreševljakovićem, V. Čubrilovićem,

¹⁸⁾ Aleksandar Solovjev: "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne" - Godišnjak historijskog društva BiH - Sarajevo, 1949.

M. Handžićem, Ć. Truhelkom, M. Hadžijahićem, B. Đurđevom, T. Smičiklasom, Sl. Bošnjakom (F. Jukićem), Solovjev razmatra i konzultuje mišljenja i gledišta B. Kuripešića, M. Orbinija, P. Mazarekija, A. Grgičevića, biskupa fra Marijana Marovića, engleskog diplomate Rikota, biskupa Ivana Tonka Mrnavića, austrijskog konfidenta Jeronima Zlatarića, A. Giljferdinga, fra Petra Bakule i drugih pisaca i svjedoka, na čijim je radovima, zapažanjima i obavještenjima pravio svoju analizu i sintezu.

Po Solovjevu, mržnja prema katolicima, koju je izazvao kralj Tomaš svojim militantnim propapinskim djelovanjem, uticala je da su mnogi bogumili otvoreno prilazili Turcima i prelazili na islam. Njegova je ocjena da su od 15. stoljeća bosanski seljaci masovnije prihvatili islam i da se tu većinom radi o potomcima bosanskih bogumila. Solovjev zaključuje da je tokom 16. stoljeća uglavnom završen proces islamizacije bosanskog seljaštva i istovremeno tvrdi da nije bilo masovnog prelaza katoličkog stanovništva na islam. Na temelju izvještaja Atanasija Grgičevića (1626), koji se slaže sa izvještajem Petra Mazarekija (1624), Solovjev tvrdi da je muslimana u Bosni tada bilo više nego katolika i pravoslavnih zajedno. Ekonomski motivi rukovodili su bosanske heretike da prihvataju islam: očekivanje poreskih povlastica koje su dobivali muslimani i postizanje boljeg društvenog položaja. Krajem 17. stoljeća, usljed ratnih posljedica, smanjuje se muslimansko i katoličko stanovništvo, a povećava se broj pravoslavnih, koji se useljavaju iz Sandžaka, Hercegovine i Crne Gore u opustjela muslimanska i katolička sela. Kolonizacija pravoslavnih Vlaha, koja je otpočela i pratila osmansko osvajanje Bosne, trajala je i kroz 18. i 19. stoljeće i učinila da je pravoslavno stanovništvo postalo relativna većina u Bosni.

Studija Aleksandra Solovjeva "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne" završava se zaključkom da ni u Bugarskoj, niti u Srbiji, niti u hrvatskim krajevima koje su osvojili Turci nije bilo masovnog prelaženja na islam Slovena-zemljoradnika kao što je bilo u Bosni. Ovaj istorijski fenomen Solovjev tumači bogumilstvom bosanske crkve i njenim dogmatskim zbližavanjem sa islamom. Solovjev nije bio ni prvi, ni posljednji istoričar koji je bogumilskom tezom interpretirao fenomenologiju masovne islamizacije u Bosni. Iako mu se ne može osporiti naučni pristup i metodologija, Solovjev nije sagledao proces islamizacije u svim njegovim relevantnim komponentama i cjelovitosti. Ipak, svojim analizama i gledištem djelovao je naučno inspirativno. Subjektivn kao autor, istoričar, nije bio nenaučno pristran. Činjenica

da je istorijska nauka na ovom predmetu otišla dalje, ostvarila napredak i pružila nova, istorijski zasnovana objašnjenja islamizacije, ne dovodi u pitanje naučne kvalitete Solovjeve koncepcije.

Taj napredak ostvarila je bosanska osmanistika, čiji je centar bila Katedra za istoriju na sarajevskom Filozofskom fakultetu. Profesori Branislav Đurđev i Nedim Filipović su njeni tvorci i autoritativni predstavnici. Iako su oba postavili naučne temelje istorijskog tumačenja osmanskog feudalizma uopšte, a posebno njegovog bosanskog oblika i dali kapitalan doprinos u izučavanju osmanskog uticaja na razvitak južnoslovenskih naroda, kao istoričari razlikuju se osobenostima u filozofskom pristupu istorijskim pojavama i zbivanjima, kao i temama koje su ih privlačile. Dok se Đurđev usput i fragmentarno osvrtao na fenomen islamizacije, Nedim Filipović se izravno okrenuo izučavanju njenih istorijsko-socijalnih uslova, tokova i rezultata. Dva njegova rada otvaraju nove stranice u istorijskoj nauci o islamizaciji koja se dogodila u Bosni.

Za razliku od Solovjeva, koji je uporište za svoju tezu tražio u poznijim izvorima katoličke proveniencije, kao i u savremenoj istorijskoj literaturi o vjerskoj strukturi stanovništva srednjovjekovne Bosne, pa u bogumilstvu nalazio ključ islamizacije u Bosni, Nedim Filipović je na osnovu primarne istorijske građe osmanske proveniencije - deftera - kao i na istorijskoj literaturi moderne osmanistike proučavao i tumačio pitanje islamizacije u Bosni kako se ostvarivala u prvim stoljećima osmanske vladavine.

Pošto je proučio način nastanka osmanske države, njenu socijalnu organizaciju i karakter društveno-ekonomskog poretka u njoj, Nedim Filipović je mogao da ocijeni da je osmanskim osvojenjem Bosne "prekinut autohtoni razvitak njenog naroda", da je "njegova historija uglobljena u okvire jedne osvajačke imperije i jedne evropskom poimanju strane civilizacije."¹⁹⁾ Ova Filipovićeva ocjena ima kapitalni naučni značaj za razumijevanje i tumačenje sveukupne istorije Bosne za vrijeme osmanske vladavine. Razvijajući citiranu misao, on podvlači da je "osmansko osvajanje Bosne i Hercegovine ostvareno u okviru krupnog strateškog plana konfrontacije sa katoličkim svijetom Evrope." Rukovodeći se "zavojevačkom ideologijom svetog rata ("džihad" i "gaza")", osmanska država je prethodno pokorila balkanske zemlje gdje je "dominirao jedinstven religijsko-civilizacijski

¹⁹⁾ Nedim Filipović: "O problemima društvenog i etničkog razvika u doba osmanske vlasti" - Prilozi, br. 11-12, Sarajevo, 1975/76, s. 274.

prostor", da bi zatim preduzela prodore na teritoriji bosanskog kraljevstva, u kome nije postojala "religiozno-ideološka monolitnost".²⁰⁾ Strateški cilj Osmanskog carstva bio je da osvajanjem zadobije teritorijalne pozicije preko Save, Drave i Dunava, kako bi ugrozilo dominaciju katoličkih država u Evropi. To je ono moglo relativno uspješno da ostvaruje iz Bosne prodorima u njeno zapadno i sjeverozapadno susjedstvo, pri čemu je islamizacija bosanskog stanovništva bila od krucijalnog državnog značaja. Filipovićeva je ocjena da je "svojim osvajачkim karakterom, svojom civilizacijom i religijom, svojim religiozno-ideološkim stavom prema hrišćanima" vladavina Turaka na Balkanu "implicirala globalni vjerski pritisak". Realni odnos snaga dopuštao je osmanskoj vlasti da islam ne nameće silom, iz čega je pogrešno zaključivati da se radilo o "toleranciji i širokogrudosti" kao o moralno-religioznim principima i kategorijama. Islamska osvajачka država dozvolila je sebi "tolerantan" odnos u pitanju islamiziranja pokorenog bosanskog stanovništva.

Temeljeći svoje zaključke o islamizaciji u Bosni na vjerodostojnim istorijskim izvorima osmanske proveniencije, Nedim Filipović smatra da je nenaučna teza i tendencija "da se islamizacija u BiH isključivo tumači bogumilskim faktorom"²¹⁾ što je znatnim dijelom, kao shvatanje i ocjena, bilo stanovište nekih poznatih istoričara izvan Bosne, kao i brojnih bošnjačkih istoričara i islamologa. Heterogena vjerska struktura bosanskog naroda pogodovala je Osmanlijama u organizovanju i provođenju islamizacije. Islamiziraju se pripadnici svih zatečenih konfesija - bogumilske, pravoslavne i katoličke. Za Osmanlije su sve ove konfesije jednake, kršćanske, i kada je u pitanju prevođenje njihovih pripadnika na islam prozelitska ulema kadije, imami, derviši i druge profesije ne prave među njima razlike, jer su svi kršćani, ino-vjerci. Ipak, proces se odvija u nejednakim razmjerima, jer je nejednaka i brojnost pripadnika zatečenih religija. Islamizaciju siromašnih seljaka, nezavisno od njihove religijske pripadnosti, stimuliraju materijalne olakšice koje im omogućava osmanska vlast. Osmanski izvori, koje je koristio Nedim Filipović, pokazuju da je islamizacija obuhvatala ne samo pripadnike "bosanske crkve", već i pripadnike katoličke i pravoslavne crkve. Osmanlije su u Bosni forsirali islamizaciju u

20) Nedim Filipović: "Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima" - Prilozi, br. 11-12 - s. 391.

21) Kao pod 19. - s. 275.

skladu sa interesima i potrebama osmanske države".²²⁾ Bez islamizirane Bosne nezamisliva je evropska strategija Osmanskog carstva. Islam u Bosni bio je u funkciji osvajačkih planova osmanske države u Evropi. U masovnoj islamizaciji Turci su dobili veoma efikasno sredstvo za stratešku ulogu bosanskog krajišta, koje je imalo prvorazredan značaj u turskim evropskim prodorima i osvajanjima. Uspjeh islamizacije imao je dvije osnovne pretpostavke čija je realizacija u bosanskom društvu bila neophodna. Strategija je računala sa srednjom feudalnom klasom i sa seljaštvom. Brojni pripadnici ovih klasa prihvatili su islam motivirani određenim društvenim interesima. Da bi očuvali svoj privilegirani položaj, feudalci su bili "primorani" da se islamizuju, kao što su, takođe, hrišćanski seljaci bili "prisiljavani" realnošću postojećih odnosa da prelaze na islam.²³⁾ Pravoslavni element, koji je isto tako bio objekt islamizacije, u konfesionalni raspored unio je novu dimenziju.

Citiranim radovima Nedim Filipović je na meritornim izvorima proučio i obrazložio početke i razlog islamizacije u Bosni u drugoj polovini 15. i tokom 16. stoljeća, kada je ovaj proces bio najintenzivniji i u glavnim razmjerama uspostavio nove odnose u konfesionalnoj strukturi BiH. Sporadično nastavljanje procesa u 17. stoljeću nije imalo bitnog uticaja na planu stvorenih vjerskih odnosa u BiH. Njegov doprinos istorijskoj nauci u vezi sa kretanjem i promjenama na području vjerskih odnosa pod uticajem osmanskog osvojenja i vladavine u Bosni pruža nova respektabilna saznanja. Definitivno je obesnažena teza o dominantnom bogumilskom ključu islamizacije, koja je obuhvatala pripadnike svih religija u Bosni, da bi se u narednim stoljećima osmanske vladavine stabilizovala trojna konfesionalna struktura, islamsko - pravoslavno - katolička. Nedim Filipović stoji na stanovištu da se tok islamizacije, činjenicom osmanskog osvojenja Bosne, odvijao pod "globalnim vjerskim pritiskom" kao i pod okolnostima koje su osmansku vlast oslobađale praktično i neposredno primjene sile u forsiranju islamizacije. Otvorena sila zamijenjena je ekonomskim prisiljavanjem. U stvari, na proces islamizacije djelovalo je postojanje objektivne realne sile, osvajačke države i uporedo, u njenoj sjeni, tolerancija. Nedim Filipović je argumentirao da su pritisak i tolerancija dvije strane jedinstvenog procesa transformacije religijske strukture

²²⁾ Nedim Filipović: "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku" - Godišnjak ANUBiH, knj. VII, Centar za balkanološka ispitivanja - knj. 5 - Sarajevo, 1970. - s. 142.

²³⁾ Kao pod 20) - s. 390.

u BiH čiji je glavni movens i faktor bila islamizacija. Turska vlast je bila veoma rigorozna kada se radilo o njenim institucijama i institucionalnim propisima. U prirodi je osvajačke države da ne dopušta otpor svojim naredbama i da ga strogo kažnjava i guši. ²⁴⁾

Ovdje navedeni radovi, iako malobrojni, potvrđuju da je Nedim Filipović pristupio temeljnom proučavanju islamizacije u Bosni i da rezultatima i saznanjima predstavljaju prodor i prilog od trajnog značaja u našoj modernoj historijskoj nauci o razdoblju osmanske vladavine u BiH u cjelini.²⁵⁾

Jedan od stožernih fenomena i problema povijesti BiH, islamizacija je postala relevantna tema osmanista - istraživača, koji čine naučno jezgro Orijentalnog instituta u Sarajevu. Među njima pionirsku ulogu nosi dr Adem Handžić svojim cjelokupnim opusom, u kome se ističu njegove studije o islamizaciji u nekim važnim regijama Bosne.

Dok je Nedim Filipović globalni fenomen islamizacije na opšebosanskom planu obuhvatio kapitalnim istraživanjem i originalnom sintezom, dr Adem Handžić je ovaj proces ispitivao, pratio i analizirao u užim prostornim okvirima na brojnim činjenicama i konkretnim primjerima.²⁶⁾ Handžićevi rezultati su izvanredno značajan prilog proučavanju procesa islamizacije, koji je unosio temeljne promjene u vjerskoj, etničkoj i opštedruštvenoj strukturi Bosne osmanskog perioda. Bez Handžićevih radova historija Bosne u epohi turske vladavine bila bi uskraćena za neophodne elemente i elementarna saznanja objektivnih historijskih kretanja i tokova.

Čime se to potvrđuje?

Početke islamizacije Handžić nalazi već poslije 1435. godine i veže ih za pozicije Turaka u oblasti Vrhbosne. U Bosanskom sandžaku islamizacija se odvijala krajem devetog decenija XV stoljeća i uporište imala prvenstveno u znatnom dijelu bosanskog sitnog plemstva. Obična raja prihvatala je islam znatno kasnije pri čemu

²⁴⁾ Ibidem - ("Turci su primjenjivali masovne represalije prema seljacima, koji nisu dolazili na popis, koji su bježali, napuštali sela i odmetali se. Zabilježeno je vješanje i nabijanje na kolac odmetnutih seljaka oko Peći" - s. 394.

²⁵⁾ U naučnoj zaostavštini Nedima Filipovića, prema jednoj informaciji, nalazi se dovršen rukopis mnografije o islamizaciji u BiH.

²⁶⁾ Adem Handžić: "O islamizaciji u sjevero-istočnoj Bosni u XV i XVI vijeku" - JIČ, br. 4 - Beograd, 1969.

je do izražaja došao moralni primjer i uticaj islamiziranog malog feudalca. Handžić usvaja stanovište da Turci do kraja XV stoljeća nisu forsirali islamizaciju ni u kojem obliku. Prihvatanje islama bilo je motivirano ekonomskim interesima kako u strukturi plemstva, tako i među siromašnim seljaštvom. I jedni i drugi ekonomski su dobivali. Handžić smatra da je primanje islama u prvim decenijama imalo deklarativan karakter, ispoljavalo se samo u preuzimanju muslimanskog imena i predstavljalo u stvari politički gest "novih muslimana", koji su na taj način izražavali lojalnost i priznavali osmansku vlast i poredak. Ipak, Turci su imali povjerenje i puni oslonac samo u muslimanskom elementu.

Za razliku od gledišta Nedima Filipovića, Handžić zastupa mišljenje da je islamizacija bila lišena bilo kakvog državnog pritiska od strane osmanske vlasti sa ciljem da se bosansko stanovništvo natjera na primanje islama. On ističe da ni u turskim ni u zapadnim izvorima nema dokaza o prisiljavanju podanika Osmanskog carstva u Bosni da napuste staru vjeru i pređu na islam. U tom smislu Handžić se poziva na propise Šerijata o vjerskoj slobodi pripadnika islamske države. Povezano s tim, on pridaje poseban značaj istorijskim činjenicama kao što je potvrđivanje pravoslavnog patrijarha u Carigradu odmah poslije 1453. i garantovanje sultana Mehmeda II Fatiha bosanskim franjevcima ahdnamom od 28. maja 1463. o slobodi katoličke vjeroispovijesti. Činjenica da su navedeni akti poticali od osvajača kojima se priznaje katolička i pravoslavna konfesija i crkva ne isključuje forsiranje islamske vjere, pa i metod prisiljavanja koje je imanentno ponašanje svakog osvajača. Osmanlije u tom pogledu nisu nikakav izuzetak. Islamizacija je bila politika osmanskog osvajača u pokorenoj Bosni, što ne eliminira oblike tolerancije kao ni metode pritiska i prisiljavanja. Primjenjivana su oba metoda.

Handžić s razlogom tvrdi da je, poslije Mohačke bitke i pobjede (1526) i propasti Ugarske, prihvatanje islama bilo šire i masovnije, da je proces prelaženja na islam stanovništva oko gradova tekao ubrzanim tempom, jer su gradovi djelovali kao centri muslimanskog kulturnog uticaja i kao oslonac osmanske vlasti. Međutim, porazi turske vojske kod Lepanta (1571) i pod Siskom (1593), praćeni višestrukim oblicima krize, uticali su na usporeno širenje islama. Ratni uspjesi pogodovali su intenzitetu islamizacije, a porazi su islamizaciju kočili. Poraz Ugarske je posebno značajan za ubrzaniji i širi proces islamizacije. Neposredna posljedica ovog događaja izražena je u širokom prihvatanju islama u redovima katoličkog seoskog stanovništva. Handžić takođe

konstatuje da je dolaskom turske vlasti u Srednje i Donje Podrinje i cijelu Posavinu počeo proces koloniziranja Vlaha-stočara, među kojima je proces islamizacije bio izrazito širok. Krajem treće decenije XVI stoljeća prelaženje pravoslavnih Vlaha na islam imalo je najšire razmjere. Turci su Vlahe koristili kao čuvare važne komunikacije na pravcu Zvornik - grad Teočak. Islam su prihvatale sve kategorije Vlaha - starješine, čifčije, obični slojevi Vlaha. U područjima gdje su ostvarili uticaj na kršćansko stanovništvo, kao centri i nosioci kulturnog djelovanja samostani i crkve pružali su snažan otpor islamizaciji. Za osmanski poredak u Bosni vezana je etnička transformacija njenog stanovništva u trojnom rasporedu.

U istoj regiji, sjeveroistočnoj Bosni i Posavini dr Adem Handžić je proučavao i etničke promjene koje su se događale u XV i XVI stoljeću. U Podrinju i Usori, gdje su postojali franjevački manastiri, uz katoličko, živjelo je i pravoslavno stanovništvo, koje je u vremenu turskog osvajanja ojačalo naseljavanjem pravoslavnih Vlaha - stočara, koji su znatno premašili zatečene pravoslavne starenike. Podizanje pravoslavnih manastira podsticalo je koncentraciju i stabilizaciju pravoslavnog elementa u oblasti Podrinja, u kome se vremenom mijenja etničko- konfesionalna fizionomija stanovništva. Prema prvim turskim propisima na ovom prostoru ne spominju se franjevački manastiri, na osnovu čega Handžić zaključuje da su nestali prilikom osmanskog zaposjedanja. O značaju i ulozi Vlaha u Bosni govore posebni turski zakoni koji su se odnosili na pojedine teritorijalne grupacije Vlaha u Hercegovačkom (1477) i Bosanskom sandžaku (1485) i maglajskom području (1489). Širenje Vlaha intenzivirano je poslije propasti ugarske Srebreničke banovine (1512) i propasti Jajačke banovine (1528). Handžić je utvrdio da su na islam podjednako prelazili kako zatečeni pravoslavni starenici tako i novopridošlo pravoslavno stanovništvo. Pojava muslimana prihvatanjem islama od strane zatečenog bosanskog stanovništva i doseljenih Vlaha nije neposredno uticala na mijenjanje dotadašnje etničke fizionomije ove regije. U dužem trajanju endogamija će unutar vjerskih zajednica djelovati u smislu njihovog uzajamnog zatvaranja. U okviru konfesionalnih zajednica, sa posebnim načinom života, običajima i kulturom, formiraće se posebni etnosi. Predosmansko bosansko stanovništvo u periodu osmanskog poretka izdiferenciraće se u tri etničke zajednice.

Istoričar-osmanist, dr Adem Handžić, zadužio je nauku relevantnim rezultatima izučavanjem religijskih procesa i promjena i uporedo etničkih kretanja i promjena u uslovima osmanske vlasti i poretka u

oblasti Podrinja i Posavine, značajnoj bosanskoj regiji, tokom XV i XVI stoljeća.

U monografiji "Tuzla i njena okolina u XVI vijeku"²⁷⁾ Handžić ponavlja svoje gledište da pristupanje islamu brojnog bosanskog stanovništva nije moglo biti rezultat prisiljavanja, ali dodaje da su pojačanom procesu islamizacije pogodovala "sve povoljnije prilike osmanske osvajачke politike". Sinteza Handžićevih proučavanja specifičnog procesa islamizacije počiva na sljedećim komponentama:

- a) zatečenim haotičnim političkim i društvenim prilikama,
- b) ekonomskim povlasticama koje su dobivali prelaznici na islam,
- i
- c) otporu bogumila katoličkoj ortodoksiji.

Izučavajući širenje islama u Bosni, Handžić je definirao ulogu i uticaj gradova čiji je razvitak djelovao u smislu ubrzanog procesa islamizacije. Kao centri muslimanskog kulturnog života, gradovi-kasabe imali su ulogu epicentra širenja islama na pravcu njegove dominacije u konfesionalnoj strukturi bosanskog stanovništva.

Handžić je pokazao da regionalno izučavanje islamizacije ima kapitalan značaj u smislu stvaranja naučne sinteze o fenomenologiji istorijske pojave i razvoja islama u BiH. Ova sinteza pretpostavlja regionalne monografije sa tematikom islamizacije - u Hercegovini, centralnoj i zapadnoj Bosni, kao i vanbosanskim dijelovima južnoslavenskog prostora.

Iako nije bio historičar, već po profesiji teolog-islamolog, Mehmed Handžić je ispoljio interes za obradu islamizacije u Bosni. Dr Smail Balić prihvata Handžićevo gledište izraženo u studiji "Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana" da je bogumilstvo bilo blisko islamu i da se ova "nekadašnja većinska vjera Bošnjaka" temeljno razlikuje od pravoslavlja, što je, po njemu, glavni rezultat Handžićevog istraživanja procesa islamizacije".²⁸⁾ Handžićevu tezu o bogumilima kao jedinim pravim kršćanima u Bosni i bosanskoj crkvi kao pravoj kršćanskoj crkvi prihvatili su i drugi muslimanski autori ističući da njenu naučnu vjerodostojnost potvrđuje činjenica što je i historičar profesor Jaroslav Šidak, Hrvat-katolik, zastupao gledište da su bogumili predstavljali bazu masovnog

²⁷⁾ Handžić, "Tuzla i njena okolina u XVI vijeku" - Sarajevo, 1975.

²⁸⁾ Dr Smail Balić: "Dilema Istoka i Zapada u djelima Bašagića, Mulabdića i Handžića" - Zbornik radova - "Islam i kultura u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića" - Zagreb, 1994. - s. 24.

prihvatanja islama.²⁹⁾ Mehmed Handžić našao se u krugu istraživača islamizacije, čiji je u istorijskoj nauci veoma istaknuti predstavnik bio profesor Aleksandar Solovjev.

Poslije radova akademika Nedima Filipovića³⁰⁾ i dr Adema Handžića teza o bogumilstvu kao ključnom faktoru islamizacije u Bosni u istorijskoj nauci je konačno napuštena i prevaziđena.

²⁹⁾ Muftija Ševko ef. Omerbašić: "Mehmed Handžić - Povjesničar islama kod Bošnjaka i na Balkanu" - Zbornik: Islam i kultura - s. 159.

³⁰⁾ Naučna zaostavština Nedima Filipovića zaslužuje da se bez odlaganja pristupi organizaciji pripremnih radova za njeno objavljivanje, jer je to potreba istorijske nauke i jer je riječ o istoričaru koji spada u vrhunske osmaniste ne samo na prostoru BiH.

KONTROVERZNA TUMAČENJA ISLAMIZACIJE

Širok je krug historičara koji su svoje studije posvećivali definiranju značaja islamizacije u BiH. Izložićemo ovdje analize i ocjene nekih od autora o uslovima i tokovima islamizacije. U tom pogledu bitan faktor bili su osmansko osvajanje, osvojenje i stabilizacija osmanske vlasti u Bosni.

Proučavanje ovog historijskog fenomena dr Muhamed Hadžijahić temeljio je na veoma bogatoj i relevantnoj historijskoj dokumentaciji i historijskoj literaturi koja je određivala predmetnu naučnu problematiku.³¹⁾ Moglo bi se reći da njegovi prilozi čine oveću hrestomatiju neosporno vrijednih naučnih radova o procesu islamizacije. U svakom slučaju, naučno je reprezentativna bibliografija njegovih studija i rasprava. O tome svjedoči duga lista autora čija djela tvore impozantnu historijsku literaturu koju je koristio.³²⁾ Uz literaturu, dr M. Hadžijahić je upotrijebio i raspoložive deftere koji su sadržavali podatke do kada su se i gdje na područjima Bosne i Hercegovine održali kršćani, što je takođe bilo od značaja za primanje islama. Prema nekim vjerodostojnim izvorima, kao što je Isabegova vakufnama 1462. (s početka marta), još prije osvojenja Bosne postojao je izvjestan broj islamiziranih sela u okolini Sarajeva, a već nekoliko godina poslije pada

³¹⁾ Muhamed Hadžijahić: "Porijeklo bosanskih Muslimana" - Sarajevo, 1990.

³²⁾ Ovu, vjerovatno nepotpunu, listu čine imena autora čija je gledišta dr Hadžijahić usvajao kao i ona sa kojima je polemizirao ili ih osporavao: Vaso Glušac, Milan Karanović, Milan Vasić, Jovan Cvijić, Ćiro Truhelka, Jefto Dedijer, Aleksandar Solovjev, Hazim Šabanović, Taib Okić, Dominik Mandić, Nedim Filipović, Adem Handžić, Jeronim Zlatarić, Mavro Orbini, Juraj Križanić, Jovan Rajić, Enver Redžić, Benedikt Kuripešić Ricaut, Petar Masarehi, fra Petar Bakula, fra Grga Martić, E. de Syint-Marie, Artur Evans, Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak, Vid Vuletić-Vukasović, Vladislav Skarić, Špiro Kulišić, Suljaga Salihagić, Safvet-beg Bašagić, Stjepan Radić, Ante Starčević, Vuk Stefanović-Karadžić, Dositej Obradović, Esad Ćimić, Pavle D. Ostojić, Konstantin Filozof, Omer Humo, Martin Nedić, Ante Knežević, Bartolomej Kašić, Andrija Jambrešić, Evlija Čelebija, Filip Laštrić, Henri Massieu de Clerval, A. F. Giljferding.

Bosne moglo se konstatovati, prema defterima iz 1468/9., da se gubio trag bogumilstva na prostoru Hodidjeda. Interesantna je pojava da neke Osmanlije, na samom kraju 16. stoljeća, nisu znali da razlikuju bogumile, pravoslavne i katolike, jer su svi smatrani inovjercima, hrišćanima. Za uspjeh islamizacije izvjestan značaj mogla je da ima institucija devširme (danak u krvi), kupljenje i odvođenje dječaka iz Bosne u Carigrad, gdje su vaspitani za razne upravne službe, prvenstveno za janjičarske jedinice i u Osmanskom carstvu sticali odgovorne položaje, državne i vjerske. Ima više primjera koji potvrđuju da su bosanski adžami oglani brigom osmanskog carstva stigli do veoma visokih i uticajnih državnih funkcija, pa i najviših. Za razliku od većine srpskih istoričara, koji su tvrdili da su bosanska hrišćanska djeca nasilno oduzimana od roditelja i odvođena u adžami oglane, dr Hadžijahić je rezolutan, da su Bosanci dobrovoljnim pristankom roditelja odlazili u Carigrad da bi, poslije osposobljavanja za razne službe i dužnosti, postajali čuvari osmanskog državnog poretka. Apsolutnost i isključivost ovih suprotnih teza ne može biti istorijski vjerodostojna već zbog svoje apsolutnosti i isključivosti, koje u ovim, kao i drugim primjerima nisu naučno prihvatljive. Devširma je imala svoje stvarne tokove, a sud o njoj bio je u historiografiji pretežno subjektivan i često zavisio od religijske i nacionalne pripadnosti autora koji su ga izricali.

Teza o masovnoj islamizaciji bogumila, po mišljenju dr Hadžijahića, ima osnova u istoriji. Međutim, u pitanje je dovodi druga teza da su za vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva i pod njihovim pritiskom katolici potisnuli patarene, kao i stanovite da je fenomen bosanskih bogumila još uvijek potpuno nerasvijetljen. U svakom slučaju, kao odličan poznavalac istorijske literature i dokumentacije, Hadžijahić, osnovano argumentira tezu da je islamizacija obuhvatila kako bogumile, tako i pravoslavne i katolike. On nalazi da je proces islamizacije imao više etapa, da se prva etapa dogodila u Bosanskom krajištu, da je druga vezana za Fatihovo osvajanje Bosne, dok se treća produžila u prvu polovinu 17. stoljeća.³³⁾ Uspješnost islamizacije Hadžijahić objašnjava "potpunim rasulom" "bosanske crkve", zatim saznanjem da su na islam "naročito prelazili omladina i žene" i, napokon, da su islam "prigrllili ratni zarobljenici" da bi izbjegli zarobljeništvo. S tim u vezi, on citira mletačkog istoričara Sanudu da su Turci do 1533. iz naših krajeva odveli kao roblje oko 600.000 ljudi. Dobrovoljnost je imala svoje granice. Proučavanjem islamizacije u Bosni Hadžijahić

³³⁾ Hadžijahić, Porijeklo... s. 76.

je došao do zaključka da je proces tekao u koncentričnim krugovima kojih je bilo četiri. U prvom krugu našao se grad, odnosno gradovi; drugi krug obrazovala je bliža okolina grada; treći krug su činili krajevi koji su bili župniji i pristupačni komunikacijama i napokon, četvrti krug obuhvatio je brdske krajeve.³⁴⁾ U stvari, Hadžijahić je u navedenim krugovima pokazao socijalnu strukturu prelaznika na islam. U etničkom pogledu dominirao je slavenski elemenat.

Ofanzivno nastupanje Osmanlija iz Bosne u pravcu zapada i sjeverozapada bilo je praćeno širenjem islama na prostore Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Ugarske. Hadžijahić navodi da je na području Like bilo nekoliko mjesta sa islamiziranim stanovništvom, dok je u Kninu već u 16. stoljeću moglo biti do 5.000 muslimanskih domova; da je tokom 150-godišnje turske vladavine u Ugarskoj muslimansko stanovništvo predstavljalo značajnu populaciju, a posebno ističe da je na položaju beglerbega u Budimu bilo preko 20 Bošnjaka. Odstupanje poslije poraza pod Bečom, bilo je praćeno migracijom muslimanskog stanovništva u pravcu zapadne Bosne. Lički muslimani, naročito Udbinjani doseljavali su u Bosansku Krajinu i tako doprinijeli da je u njenom sjevernom dijelu muslimanski elemenat imao totalnu dominaciju. Doseljavanje bi imalo još veće razmjere da u Lici nije bilo pokrštavanja muslimanskog stanovništva u uslovima nepovoljnim po strateške ciljeve Osmanskog carstva. Osim migracija, i druge okolnosti djelovale su na porast muslimanskog stanovništva u mnogim dijelovima Bosne. Tako su muslimani već u 17. stoljeću činili apsolutnu većinu stanovništva u Bosanskom pašaluku. Vodeći položaj u demografskoj strukturi bosanskog stanovništva oni nisu održali u narednim stoljećima u kojima su ratovi uzrokovali promjene. U stvari, demografski pad muslimanske populacije u Bosni bio je posljedica osmanlijskih ratova u Evropi sve do Berlinskog kongresa. Ali i unutrašnjih oružanih sukoba, da bi balkanski ratovi, a posebno I i II svjetski rat prorijedili ukupno stanovništvo u BiH.

Poraz pod Bečom predstavljao je prekretnicu za Osmansko carstvo. Od tada je počelo povlačenje Osmanlija na ranije osvojene južne prostore, a sa njima i bosanskih Muslimana. Povlačenje je trajalo više od jednog stoljeća, znatno duže nego prodiranje Osmanlija u Bosnu. Naviklo do tada na ratne uspjehe i pobjede, bošnjaštvo je povlačenje doživljavalo kao nesreću sudbine. Podnosilo ga je da bi se održalo. Neki bošnjački historičari nalazili su u tom historijskom

³⁴⁾ Isto, s. 109.

razdoblju početak genocida kršćanskih država i naroda nad bosanskim muslimanima, Bošnjacima. Čini se, po njima, da je genocid postao sudbina bošnjačkog naroda, koja ga prati tri stoljeća, pa ga ni u budućnosti ne očekuje bolja perspektiva. Kao da civilizacija ne mijenja ljude i narode, kao da Evropom iz dubina prošlosti vladaju mračne sile inkvizicije i krstaških ratova. Poziv i posao je historičara da istinito i vjerodostojno, izvorno i autentično objašnjavaju prošlost, da nad njom ne lamentiraju i, takođe, da je ne glorifikuju, a svakako da ne priželjkuju ulogu proroka i inženjera budućnosti. Opasno je po narod ako mit genocida postane značajka i refleks njegove historijske svijesti, jer se pokazalo da mit historijske tragike sprječava da racionalno gledište i odnos dođe do izražaja u načinu života i duhovnosti naroda. Nema potrebe da se poseže za primjerima iz prošlosti kao i iz savremenosti.

Hadžijahićeva heuristika, proučavanje i historijska analiza islamizacije nisu asocirali na ovu kratku ekskurziju, koja je izraz moga razmišljanja u vezi sa nekim drugim tumačenjima fenomena izlamizacije u Bosni. O tome će biti više riječi na drugom mjestu u ovoj radnji.

Iako proces islamizacije u Bosni nije dobio sintetičku, cjelovitu historiografsku obradu, postoji više naučnih radova posvećenih ovoj problematici. Zadržaćemo se još na nekima koji zaslužuju pažnju, bilo svojom naučnom vrijednošću, bilo nekim drugim relevantnim kvalitetama.

Poput Hadžijahića, temeljit historičar, Srećko Džaja, u elaboraciji zadate naučne problematike "Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine" izlaže i obrazlaže nova gledišta o predosmanskoj prošlosti Bosne i o historijskim transformacijama u Bosni koje je izazvalo osmansko osvojenje srednjovjekovne bosanske države.³⁵⁾ Džaja se izrazito razlikuje od Hadžijahića u pogledu značaja i tumačenja bogumilstva. On dijeli mišljenje papinskog delegata u Bosni Mikole Modruškog, iz 1463., koji smatra da su bosanski manihejci doprinijeli slomu Bosne. Po Džaji, zabluda je stanovište kako je Bosna sačuvala etnički i socijalni kontinuitet zahvaljujući bogumilima koji su se gotovo tri stoljeća suprotstavljali katoliciziranju dok su bez otpora prihvatili islam. On smatra da bogumilstvo nije specifičnost bosanske povijesti, već geopolitički položaj Bosne, činjenica što je Bosna bila

³⁵⁾ Srećko Džaja: "Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine" - Sarajevo, 1990.

stalno izložena vanjskim političkim silama, što je predstavljala "šav između svjetskih sila i svjetskih kultura". Interesantna je Džajina teza da su pritisci i uplitanje Ugarske i Rimske kurije "otvorili za Bosnu epohu okcidentaliziranja" i da je tom nastojanju pružila otpor "bosanska crkva". Ima istorijskog osnova interpretiranje gledišta da nastojanje Rimske kurije da se Bosna pridruži katoličanstvu predstavlja pokušaj "okcidentaliziranja" Bosne, tj. evropeizacije Bosne u zapadnjačkom smislu i duhu. Naime, katoličanstvo je u vrijeme prodiranja Osmanlija na Balkan i u Bosnu bilo, kao i u stoljećima do danas, stub zapadne Evrope, pa je otuda širenje katoličanstva u Bosni imalo značaj njenog duhovnog i kulturnog integriranja u zapadnu Evropu. Neuspjeli pokušaj zapadnjačke koalicije u korist Bosne, kada su joj Osmanlije prijetile slomom, bio je takođe motiviran koliko očuvanjem Bosne za Zapad, toliko i za rimokatoličanstvo. Pojmovno i strateški bili su to sinonimi. Dirigovani izvan Bosne, katolizacija i "okcidentalizacija" Bosne činili su jedinstven proces, koji nije imao snage da dosegne punu mjeru i očekivani rezultat. Konzerviran je na nivou i stepenu uvjetovanim odnosom snaga, koji je katoličkoj vjerskoj zajednici u Bosni definirao stabilan položaj. Niti je mogla da u vjerskoj strukturi zauzme dominantan položaj, niti da se nađe u zanemarljivoj ulozi. Islamizacija je u tom pogledu odigrala presudnu ulogu, ali nije spriječila da katolička komponenta u Bosni predstavlja glavnu komunikaciju i otvara Bosnu prema Evropi, odnosno prema Zapadu. Istorijski razvoj u Bosni će proevropske tendencije podsticati i izvan katoličkog kruga. Ipak, "okcidentalizacija" Bosne nije imala zamah da u njenom kulturnom razvoju postane glavni pravac. Kao istorijsko naslijeđe koče ga tradicionalizam i konzervatizam, koji sputava Bosnu da pruži odlučniji korak prema Evropi. Uz to, negativno djeluju nesusjedske namjere susjeda Bosne, jednako istočnog kao i zapadnog. Zbog toga je "okcidentalizacija", odnosno evropeizacija ne samo objektivan i protivrječan, već i izrazito spor i dugotrajan proces, kome nisu komponentni radikalizam i skokovitost.

Tradicionalizam, po Džaji bitno obilježje "bosanske crkve", spriječio je pokušaje Rimske kurije da je reformira i reformiranu priključi sferi katoličanstva. Apeli iz Bosne zapadnim prijateljima da joj pomognu u odbrani od osmanlijske agresije nisu imali pravog odziva. Sa izvjesnim uporištima, stvorenim prije pada Bosne, islamizacija je u njoj mogla da računa sa objektivno realnim pretpostavkama.

Kritičan prema Solovjevu i na ovom istoričaru zasnovanom Hadži-jahićevo tumačenju bogumilstva, Džaja se od bosanskih istoričara

muslimanske proveniencije razlikovao u pristupu i tumačenju kretanja islamizacije. Po Džaji, istorijski je veoma problematična teza o kontinuitetu između bosanskog bogumilstva i islama u Bosni. Njegovo je gledište da se mora više računati s diskontinuitetom nego s kontinuitetom između bosanskog srednjeg vijeka i osmanske epohe u kojoj je etnički identitet određivala konfesionalna pripadnost islamu kao i katoličanstvu i pravoslavlju.³⁶⁾ Problematično je zaključivanje koje konfesionalnoj pripadnosti daje prednost pred djelovanjem faktora u području kulture, jer je interpretiranje konfesionalnosti u izmijenjenim okolnostima zamijenjeno interpretiranjem nacionalnosti, koja je evoluirala iz konfesionalnosti. Džaja nalazi da je kod "bosanskih povijesničara islamske proveniencije" prisutna težnja da se u bosanskom bogumilstvu otkrije "vlastiti etnički i duhovni supstrat", kako bi se na taj način uspostavio povijesni kontinuitet osmanskog razdoblja sa srednjim vijekom. On smatra da je ova koncepcija u stvari konstrukcija, da je istorijski problematična pa prema tome da nije naučno dokazana. Problematična je takođe teza koja se odavno lansira o gotovo jednodušnom pristupu bosanskog plemstva Osmanlijama i njihovom odlučnom prihvatanju islama.

Za razliku od Hadžijahića, Džaja stoji na stanovištu da je osmanska institucija devširme bila značajan faktor u procesima islamizacije. Devširma je bila u usponu od sredine 15. do kraja 16. stoljeća i u Bosni je odigrala važnu ulogu kao "ideološko-politički instrument" učvršćivanja osmanske vlasti. Ta dva procesa ne mogu se odvajati jer su se uzajamno uslovljavala i podsticala. što je islamizacija bila uspješnija, osmanska vlast je bila stabilnija i obratno. Džaja se kritički distancira od bosanskih povijesničara islamske proveniencije u vezi sa ustavom devširme. Dok su ovi zastupali stanovište o dobrovoljnosti, Džaja tvrdi da je u redovima neislamiziranog bosanskog stanovništva devširmi bilo jakog otpora u različitim oblicima. On ocjenjuje da je turkofilska vizija povijesne uloge Osmanlija naučno upitna, što se prvenstveno ogleda u njenoj formuli da prelazi na islam nisu bili prisilni već dobrovoljni.³⁷⁾

³⁶⁾ Isto - Uvod, s. 17 (Koincidencijom slučaja Hadžijahićeve knjiga je takođe štampana 1990. kada i Džajina knjiga. Ova okolnost potvrđuje da Hadžijahićeve knjiga nije bila poznata Džaji, koji polemizira sa Hadžijahićevim stavovima, citiranim pretežno iz knjige "Od tradicije do identiteta", objavljene u Sarajevu 1974., kao i iz Hadžijahićevih rasprava štampanih u časopisima - Süd-Ost Forschungen, Pregled, Prilozi i dr.

³⁷⁾ S. Džaja, n. dj. Bosanski Muslimani. Etnički supstrat i konfesionalni i društveni i politički razvoj - s. 22.

Pozivajući se na serioznu naučnu literaturu, Džaja je tabelarno prikazao razvoj islamizacije u sandžacima Bosna, Hercegovina i Zvornik od sredine 15. do prvih desetljeća 16. stoljeća. Njegova rekonstrukcija pokazuje da je u Sandžaku Bosna 1468. bilo 37.272 (99,10 %) kršćanskih domaćinstava, a muslimanskih 332, odnosno 0, 90%. Godine 1489. broj kršćanskih domaćinstava se smanjio na 26.400 (85,48%), a muslimanskih je bilo 4.485, odnosno 14,52%, da bi ovi odnosi 1520-35. pokazali tendenciju izjednačavanja: kršćanskih domaćinstava bilo je 19.619 ili 53,67%, a muslimanskih 16.935, odnosno 46,33%. Sličan ritam imala je islamizacija u Sandžaku Hercegovina, dok je njen ritam u Sandžaku Zvornik bio usporeniji. Što se tiče gradova, Sarajevo je prednjačilo u pogledu tempa islamizacije: 1468. u Sarajevu je bilo 65 (92,86%) kršćanskih, a muslimanskih svega 5 (7,14%) domaćinstava; 1489. kršćanska domaćinstva broje 95 (53,67%), tj. apsolutno rastu, a relativno opadaju, dok muslimanskih ima 82, odnosno 46,33%. Godine 1570. kršćanskih domaćinstava je bilo 100 (2,71%), a muslimanskih 3.590, ili 97,29%.³⁸⁾ Navedeni, kao i drugi podaci u tabelama, potvrđuju tezu da se islamizacija ostvarivala postepeno, da je tokom 15. stoljeća bez značajnijih dostignuća, a zamah dobiva u drugoj polovini 16. stoljeća. Džaja smatra da statističke podatke treba uzimati oprezno, jer se pokazalo da osmansko knjigovodstvo nije bilo ni precizno ni jedinstveno u klasičnoj epohi islamizacije.

Kritičke rezerve i napomene koje je formulirao Džaja u vezi sa proosmanskom i turkofilskom interpretacijom osmanske epohe u BiH uopšte, a posebno o procesima islamizacije, govore o potrebi i značaju dubljeg istraživanja istorijskih izvora i pretpostavki ove istorijski izuzetno relevantne fenomenologije bosanske povijesti osmanskog razdoblja. Upravo različite interpretacije ove epohe šireg, moglo bi se reći svjetsko-istorijskog značaja, diktiraju da se bosanska istraživanja usmjere ne samo prema osmanskim, već prema svim relevantnim evropskim arhivskim centrima. Jer, bosanska stvarnost osmanlijske epohe reflektirala se u evropskoj povijesti nekad dublje, nekad perifernije, ali stoljećima uvijek u kontinuitetu.

Već smo konstatovali da posljednjih godina raste bibliografija istoriografskih jedinica čiji se autori koncentriraju na proučavanje i interpretiranje bosanske povijesti osmanskog razdoblja, kao i cjelovitijeg razmatranja nekih njenih krucijalnih tema. Mišljenja smo da je to posljedica određene klime i stanja svijesti i duha u aktuelnoj bosanskoj

³⁸⁾ Ibidem, Tabelarni pregled islamizacije, s. 60-66.

situaciji. Riječ je o proizvodnji istorijske literature sa pretenzijom radikalne revizije i novog pristupa analiziranju i osvjetljivanju bosanske istorije sa naglaskom na afirmaciji bošnjaštva. Tendencija je svakako plod katastrofalnih promjena u položaju Bosne (1992-1998), što ovom autoru nije namjera da razmatra ovom prilikom. Zadovoljavamo se konstatacijom da su tematika, ekstenzitet kao i intenzitet aktuelne istoriografske produkcije u najdubljjoj vezi sa rečenim položajem i svojevrsna intelektualna reakcija na opštu situaciju Bosne i u Bosni. Moram priznati da je i moje pristupanje naslovljenoj temi u izvjesnom stepenu inspirisano aktuelnim trenutkom u našoj historiografiji.

Prethodno smo se više zadržali na eksplikaciji dva različita pristupa i tumačenja islamizacije kao jedne od bitnih pojava i odrednica bosanske povijesti koja traje preko pet stoljeća. Izložene razlike različito se reflektiraju u društvenoj i istorijskoj svijesti Bosanaca uopšte i Bošnjaka posebno. Dok se za Hadžijahićeve teze može reći da su relativno šire prisutne u svijesti Bosanskih muslimana, Bošnjaka, Džajina gledišta, elaboriranje i argumentiranje problematike uzajamnog odnosa konfesionalnosti i nacionalnosti u BiH ostaju duhovna svojina užeg kruga visokoobrazovanih pojedinaca. Time nikako ne mislimo da Hadžijahićevim analizama osporimo naučne kvalitete. Naš je akcenat da su njegova zaključivanja šire probavljiva i prihvatljiva.

U vezi sa pitanjem islamizacije našu pažnju iz tekuće bosansko-bošnjačke istorijske literature privlači monografija istoričara dr Mustafe Imamovića "Historija Bošnjaka" kako zbog svoje kompleksnosti, tako i zbog pristupa i ocjena koje autor daje o značajnim događajima u bosanskoj istoriji. Imamoviću su bili poznati radovi Hadžijahića, kao i knjiga Srećka Džaje. Ali, dok svoje analize često zasniva na Hadžijahićevim gledištima ili ih usvaja, Džajinu knjigu je samo naveo u Bibliografiji koja se odnosi na osmansko razdoblje. Ovaj podatak je signifikantan element Imamovićevog istorijskog koncepta.

Imamović je u svojoj knjizi veliku pažnju posvetio tumačenju islamizacije u Bosni. Pri tome, trudio se da ostavi utisak jasnoće i uvjerljivosti koju potkrepljuje izvorima i literaturom. Imamovićevo gledište je da je islamizacija u Bosni imala karakter dobrovoljnosti i da je lišena svake prinude i pritiska. Dosljedno provedeno, ono zasluhuje da ga predstavim u najvažnijim stavovima.

Po Imamovićevoj ocjeni "Osmanska carevina, kao islamska država, nije tokom svojih osvajanja vršila nikakvo vjersko niti fizičko zatiranje i uništavanje pokorenih naroda."³⁹(10).

³⁹) Mustafa Imamović: "Historija Bošnjaka" - Sarajevo, 1977 - (Brojevi u zagradi označavaju stranicu odakle se uzimaju navodi).

"Osmanlije su islamske principe o vjerskoj trpeljivosti širokogrudno primjenjivale...svojim ukupnim položajem osmanlijski bejlik imao je preduvjete da izraste u kozmopolitsko carstvo" (99).

"Gdje je smatrao da je opasno da ostavi vladajuću dinastiju, Fatih je pristupao njenom fizičkom uništenju" (105).

"Osmanlije su krupne vlastelinske porodice odmah fizički likvidirali, ali su njihovim sinovima i općenito mlađim članovima porodice timari odmah dodjeljivani...Najveći dio mlađih pripadnika iz reda krupne bosanske vlastele...vrlo rado je prihvatio islam" (119).

"Poljski hroničar Jan Dlugosz je zabilježio da je sultan Fatih prilikom osvajanja Bosne do 100.000 osoba oba spola odveo u ropstvo" (139).

"Uspostavljanjem osmanske vlasti na području Slavonije došlo je do pravog vala prihvatanja islama. Veliki broj slavonskih seljaka prihvatio je islam već poslije prvog dodira sa Turcima - Osmanlijama" (150).

"Prilikom opsade Jajca zarobljeno je 200.000 branitelja grada, uglavnom Bošnjaka, koje je sultan poveo u Carigrad i ondje ih kao kaznu za izdajstvo pogubio." (141).

"Muslimansko stanovništvo u Bosni je po vlastitom zahtjevu bilo obuhvaćeno obavezama davanja hiljada djece za janjičarski podmladak, ali ne prije XVI stoljeća" (142).

"Nasuprot kosmopolitizmu Osmanskog carstva, kršćanski se svijet usko držao principa prisilne istovjetnosti države i vjeroispovijesti" (145).

Autor prihvata mišljenje da su na cijelom južnoslavenskom prostoru bosanski Muslimani, odnosno Bošnjaci "najčišći Slaveni" (148).

"Kada je osvojio Bosnu, sultan Fatih je naredio da se pogube pripadnici plemstva, Kovačevići i Pavlovići, zatim sam kralj Stjepan Tomašević i sva sa njim zarobljena vlastela...Ideja je bila da se u narodu pokorene zemlje u korijenu sasiječe iluzija da još postoji stara država" (157).

"Sam sultan ušao je u Budim 2. 9. 1541., gdje je u crkvi "Naše drage gospe", koju je namijenio da postane prva džamija Budima, obavio namaz" (157).

"U najstarijim osmanskim izvorima devširom se označavalo pravo na uzimanje petine zarobljenika u novoosvojenom "nevjerničkom" gradu, rjeđe cijeloj zemlji... U nauci se još ne zna godina kada je osnovana ustanova devširme u njenom užem značenju, tj. kao uzimanje kršćanske djece za janjičarski podmladak" (163).

"Proces prihvatanja islama u Bosni bio je vrlo postepen" (168).

Islam su jednostavno "širile prilike i ljudske okolnosti" (168).

"Svako nastojanje da se za činjenicu masovnog prihvatanja islama u Bosni nađe neko navodno historijsko objašnjenje usmjereno je u prvom redu na negiranje Bošnjaka" (168).

"U krajnjoj liniji, proces prihvatanja islama od strane Bošnjaka zapravo ne traži nikakvo objašnjenje. To je jednostavno jedna historijska činjenica koja samu sebe objašnjava" (169).

Prema izloženim navodima, Imamović tvrdi da je Osmansko carstvo islamska država koja se u svojoj generalnoj strategiji dosljedno držala principa i učenja islama. Pri tome je ostao dužan objašnjenja koji su islamski principi motivirali osmansku državu na osvajanje teritorija neislamskih država.

Glavna Imamovićeva teza o dobrovoljnom primanju islama u Bosni, kao i u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj, traži argumentirano izvorno objašnjenje. Naime, činjenice koje Imamović ne dovodi u pitanje, već ih naprotiv smatra relevantnim, da su Osmanlije prilikom osvojenja novih zemalja pristupale pogubljenju njihovih vladara, fizičkoj likvidaciji krupnog plemstva i masovnom odvođenju stanovništva u ropstvo, naročito poslije značajnih bitaka i ratnih pobjeda, da bi zatim otpočela islamizacija, djelovale su objektivno kao faktor pritiska i prinude. Sam čin osvojenja, oštre pa i krvave mjere koje su ga pratile da bi se stanovništvo pokorilo osvajaču nespojivi su sa dobrovoljnim odnosom prema pokoravanju i dobrovoljnim prihvatanjem nove vjere, koja je totalno bila u funkciji potčinjavanja stanovništva novoj vlasti. Stoga je sasvim opravdana i uvjerljiva argumentacija da se tendencija šireg prihvatanja islama u Bosni djelotvorno potvrđuje tek od sredine XVI stoljeća, tj. činjenicom uspješne stabilizacije osmanske vlasti u Bosni. Posmatran u cjelini, proces islamizacije u Bosni imao je dvije glavne faze, fazu prinude i fazu svojevrzne dobrovoljnosti. Faza prinude vezana je za prve decenije konstituiranja novog poretka, dok je faza dobrovoljnosti bila objektivno uvjetovana njegovim stabiliziranjem. Međutim, ni prva ni druga faza nisu bile čiste u pogledu postupka. Kao što je u periodu prinude bilo pojava dobrovoljnosti, tako je u periodu dobrovoljnosti bilo pojava pritiska i prinude. Proces islamizacije nije nosio isključivo jedno obilježje. Postepenost islamizacije ostvarivala se u dva oblika i u toj objektivnoj istorijskoj činjenici je sav smisao sintagme. U njoj su sadržana dva bitna metoda; prvi istorijski prethodi drugom, drugi

je suštinski uslovljen prvim. Proces je imao dva sadržaja i dva obilježja. Postepenost nije bila samo u kvantitetu, brojnosti, već, što je za svaki istorijski proces bitno, u njegovom kvalitetu, odrednici kojom se identificira, koja mu daje značajku.

Karakterističan je primjer koji navodi Imamović da je Fatih u Budimu u crkvi obavio namaz i odredio da se crkva pretvori u džamiju (157). Podatak je veoma ilustrativan jer osporava gledište da su se Osmanlije pridržavale islamskog učenja u državnoj politici, kao i da je Osmansko carstvo po svom karakteru predstavljalo "kozmpolitsku državu". Šireći prostor Osmanskog carstva osvajanjem novih teritorija, Osmanlije su istovremeno u njima širile vjeru islam, njegove nove pripadnike socijalno i ekonomski privilegirali a nevjernike pokoravali, pa se u takvoj praksi više nalazi potvrda da su Osmanlije islam ideološki i politički instrumentalizirali, nego što su se držali islamskih principa. Principi su teorija, a politika je praksa, kako u kršćanskoj tako i u islamskoj državi. Istorijski se pokazalo da je Osmanlijsko carstvo od nastanka predstavljalo ratničku i osvajačku državu, pa je potpuno nesuvisla tvrdnja o "kozmpolitskom karakteru" te države. Osim ako se kosmopolitizam ne ogleda u mnogobrojnosti pokorenih naroda, čime se, na primjer, uz Osmansko carstvo naročito odlikuje Rusko carstvo. Nekritički, u izvjesnom smislu "patriotski" odnos prema osmanlijskom osvajaču i Osmanskoj državi proizveo je tezu, koja nije samo Imamovićeva, da je "Bosanski pašaluk, kao neposredni državno-pravni, teritorijalno- politički i državno-pravni produžetak bosanskog kraljevstva" (11), da je "teritorijalno-politički i državno-pravni kontinuitet... bitno obilježje povijesti Bosne", što se nikako ne slaže sa Imamovićevim sasvim tačnim tumačenjem da su se pri osvajanju kršćanskih zemalja Osmanlije rukovodile "idejom da se u narodu pokorene zemlje u korijenu sasiječe iluzija da još postoji stara država" (155).

Na kraju valja konstatovati da je Imamovićev zaključak o islamizaciji u Bosni sasvim neočekivan i neprimjeren koncepciji jednog historičara. Ako se još može prihvatiti njegova sasvim neodređena i apstraktna formulacija da su islam u Bosni "širile prilike i ljudske okolnosti", u istorijskoj nauci nema mjesta tvrdnji da je za interpretiranje pojave islama u Bosni izlišno "neko historijsko objašnjenje", a pogotovo je čudno kad historičar napiše da je "prihvatanje islama od strane Bošnjaka...jednostavno jedna historijska činjenica koja samu sebe objašnjava". Odmah da kažemo da je ovako izrečena tvrdnja neodrživa, jer jednostavno nema Bošnjaka prije islamizacije, što znači

da islam ne primaju Bošnjaci, već stanovnici Bosne, koji pripadaju raznim religijama, vjerskim zajednicama u Bosni - bogumilskoj, katoličkoj i pravoslavnoj. Bošnjaci se kao poseban narod, etnos, formiraju tek u procesu islamizacije. Imamoviću je to neosporno poznato, pa ipak on sa imenom Bošnjak, Bošnjaci operira prije nego što je nastala bošnjačka etnička zajednica. Uz to, kao historičar može da ignorira osnovni postulat historijske nauke da svaka historijska pojava zahtijeva historijsko objašnjenje koje mora da sadrži sve relevantne elemente procesa u kome je nastao. Historičar nema slobodu esejiste da se subjektivno postavlja prema predmetu o kome piše i saopštava svoje utiske i mišljenje. On je obavezan zahtjevima historijske metodologije koji za historiografiju imaju ključni značaj, takoreći značaj kanona. Istina, historičar je autonoman u zaključivanju, ali uvijek u okviru obaveznih metodoloških postulata. Ako ih ne uvažava, on napušta područje nauke.

Prisutni u historijskoj nauci, kontroverzni pogledi i tumačenja procesa islamizacije u Bosni svojevrsna su potvrda objektivno protivrječnog toka i značaja same islamizacije. Činjenica da je proces islamizacije u BiH historijski okončan, dopušta gledište da će nova istraživanja i osvjetljavanja pretpostavki i momenata od relevantnog uticaja na sadržinu i metode islamizacije umanjivati kontraverznost interpretiranja, što ne znači da je može eliminirati i ukinuti. Ipak, prevagu će dobivati argumentacija nauke nad nenaučnim pristupima i konstrukcijama. U svakom slučaju, trajno ostaje saznanje da je islamizacija Bosne njeno temeljno povijesno obilježje, koje svoj početak ima u osmanlijskom prodoru u Bosnu, a nastavlja se već više od jednog stoljeća od prestanka osmanlijske vladavine u Bosni. Kao što takođe temeljno povijesno obilježje Bosni daje njen interkonfesionalni - islamsko-pravoslavno - katolički - karakter.

BOŠNJAŠTVO I POKRET BOŠNJAKA

Uspostavljanjem osmanlijskog poretka, u osvojenoj Bosni nije ništa ostalo kao što je prije Osmanlija bilo. Stoga se s pravom govori o osmanskoj epohi bosanske povijesti. Do temelja je razorena bosanska država, pa se Bosna održava samo još u imenu: Bosanski sandžak, Bosanski pašaluk, Bosanski beglerbegluk, Bosanski ejalet, Bosanski vilajet kao mislena imenica. Drugog kontinuiteta nema. Bosna je totalno integrirana u Osmansko carstvo, koje u nju šalje svoje namjesnike, vezire kao svoje državne predstavnike. Činjenica da Bosanci - Bošnjaci služe interesima Carstva, da igraju ulogu čuvara osmanlijskog poretka u Sandžaku, odnosno Pašaluku ne dopušta gledište o državno-pravnom kontinuitetu. Ni Sandžak, ni Pašaluk nemaju bosanskih državnih atributa i kvaliteta ni po sadržini ni po obliku, iako u njihovoj organizaciji postoje i djeluju funkcije države - Osmanskog carstva. Teza o državno - pravnom kontinuitetu Bosne u vidu Bosanskog pašaluka je prazni formalizam čiji je smisao u prekrajanju istorije, da bi poslužilo kao argumentacija za određene koncepcije i ciljeve, da bi se opravdala vlast nad Bosnom kao elemenat i izraz svojevrsne pravne ingerencije i političke tradicije.

Između razaranja starog i uspostavljanja novog poretka nema kineskog zida, iako se i jedno i drugo ostvarivalo "kineskim" metodama. Ako je Osmanlijama trebalo nepunih osam desetljeća ratovanja da bi osvojili Bosnu, organizovanje i formiranje nove vlasti, osmanlijske uprave na osvojenoj teritoriji, odvijalo se uporedo sa vojnom stabilizacijom. Jajačka banovina prestala je da postoji 1528., a Bihać je pao tek 1592. Kako se u Bosni stabilizovao vojni položaj Osmanlija, tako su se ostvarivale objektivne pretpostavke stabilizacije osmanskog poretka. Istovremeno, promjene u vjerskoj strukturi u znaku pojačanog intenziteta islamizacije bile su praćene kretanjem i promjenama u demografskoj strukturi stanovništva. I jedne i druge promjene činile su temelje integralnog osmanskog sistema u Bosni.

Islamizacija je vodila promjenama u etničkoj strukturi Bosne i imala ključni značaj u rekonstrukciji i transformaciji etničkih odnosa u Bosni. Nedovršeni proces formiranja bosanskog naroda u srednjem vijeku bio je podloga za nastanak posebnih etnija u Bosni.

U istorijskoj literaturi bošnjačke provenijencije čelno mjesto pripada Safvet-begu Bašagiću. Bošnjaci su za njega narod uzvišenih kvaliteta, narod koji autohtonošću ima i zaslužuje opšti primat u Bosni. Po junaštvu nema mu premca. U njihovoj povijesnoj slavi nezamjenjivu ulogu imalo je bošnjačko plemstvo, koje ga je hrabro predvodilo u svim burnim vremenima. Bašagić smatra da je bogato narodno predanje vjerodostojan elemenat bošnjačke povijesti. Niko prije njega ni poslije njega sa neskrivenim oduševljenjem nije glorifikovao Bošnjake kao prvi narod u Bosni. Tragovi Bašagićevog romantičarskog zanosa u opisivanju znamenitih ličnosti i događaja u istoriji Bosne i danas se osjećaju u bošnjačkoj historiografiji. Iako njegovo djelo nije istraživačkog karaktera, već u osnovi kompilatorskog, ono je, neprimjereno svojoj vrijednosti, prisutno i uticajno ne samo u bošnjačkoj povijesnoj publicistici, već i u samoj modernoj istorijskoj nauci. Razlog se nalazi u ocjeni da je Bašagić rodonačelnik bošnjačke historiografije.

U "Kratkoj uputi ..." Bašagić kod upotrebe imena "Bošnjak" nije dosljedan. U tom pogledu on pravi razlike, ali se one svode na istu pojamovnu sadržinu. Uz imenicu "Bošnjak" on upotrebljava nazive: bosanska vojska, bosansko-hercegovačka vojska itd. Ipak, preovlađuje ime Bošnjak, pod kojim se podrazumijeva bosanski narod islamske vjeroispovijesti za razliku od Osmanlija, Turaka. Bošnjaci se ističu junaštvom, ponosom, čvrstinom u islamskoj vjeri, vjernošću i odanošću dinastiji "Alosmanovića". Na sultanov poziv oni idu u osvajanja novih posjeda kojima se njihovom zaslugom uvećava Osmansko carstvo. Tako oni postaju jedan od stubova Carstva, pa stoga u Porti treba da uvažavaju zasluge Bošnjaka kako ih nepriličnim postupcima ne bi izazivali protiv države. Sa Husein-kapetanom Bošnjaci su izvojštili sjajnu pobjedu nad vojskom velikog vezira. Dok Bošnjaci čine homogeni etnos, narod, u nazivu Bošnjaci i Hercegovci razlikuju se stanovnici Pašaluka po glavnim regijama, odnosno stanovnici koji žive u sandžacima, ali su kao narod svi Bošnjaci. Upotreba sintagmi "Bosanski muslimani" i "Bosansko-hercegovački muslimani" nema kod Bašagića posebnog značaja, kao što takođe sintagme "Bosanska vojska" i "Bosansko-hercegovačka vojska" nemaju značaj posebnih odrednica. On ih upotrebljava prema tome kako mu "dođu

pod ruku", što znači da Bašagić nije autor koji obraća pažnju na jasnoću pojmova, kao što su u izlaganju i rekonstrukciji zbivanja u prošlosti BiH ne odlikuje ni analitičnošću kompozicije ni kvalitetnim osobenostima stila. Bašagić pripovijeda povijest i u svojoj priči uživa, pogotovo kada Bošnjaci, po naredbi sultana, polaze u osvajanje novih teritorija i u njima "robe, pale i o zlu rade" neprijatelju.

Bašagić se nije posebno bavio izučavanjem fenomena i procesa formiranja bošnjaštva, pa ipak je on u bošnjačkoj historijskoj literaturi, kao i u formiranju historijske svijesti bosanskih "muslomana" dao neosporno značajan doprinos nacionalno-političkoj afirmaciji imena Bošnjak. U historiji bošnjačke provenijencije on je prvi pod imenom Bošnjak podrazumijevao "bosanske muslomane", pa se među bošnjačkim intelektualcima može smatrati pioninom bošnjaštva, jer je iz njegove historiografske studije ulazilo u društvene duhovne tokove u kojima se bošnjačka svijest ciklično održavala, zatim ponirala, da bi u matici razvoja nacionalnih odnosa u BiH, postala jedan od njihovih izrazitih oblika.

"Kratku uputu..." Bašagić završava opisom slamanja otpora b-h prvaka reformama sultana Medžida, koji je seraskeru Omer-paši Latasu povjerio ovaj zadatak. Od avgusta 1850. do aprila 1851. Latas je preduzimao i vodio kaznene akcije protiv nepokornih Bošnjaka da bi ugušio žarišta otpora sultanovom fermanu "Tenzimati hajrije". U prisustvu ajana iz svih krajeva BiH ferman je pročitao i obznanio u Sarajevu, a zatim koncentrirao akciju u Bosanskoj krajini iz koje je dolazilo najžešće nezadovoljstvo i protivljenje. Plan mu je bio da prvake okupi u centrima otpora i pozatvara ih u kasarnama, odakle bi ih upućivao u progonstvo. Tako je postupio u Tuzli, Travniku, Banja Luci, Prijedoru, Jajcu, Konjicu, Mostaru, dok padom Krajine 27. aprila 1851. nije okončao pokoravanje "gospodujućeg elementa u Herceg-Bosni". Prema Bašagiću, samo je dvojicu b-h velikaša sudbina poštedila Latasova zuluma.

Suton osmanske vladavine u BiH stravično se podudarao sa njenim početkom: Fatihovo osvojenje Bosne izvedeno je fizičkim uništenjem moćne bosanske vlastele u ime uništenja bosanske države. Latasovo uništenje bosanskog muslimanskog plemstva u ime njegovog pokoravanja Osmanskom carstvu izrazilo je nemoć Carstva da opstane u Bosni. Bašagić s tugom završava "Kratku uputu ..." konstatujući da se Bošnjaci sklanjaju "u kraj, a kršćanska raja i turski asker stupa na površinu". Latasov teror on nije doživio, a bio je svjedok bošnjačkog otpora austro-ugarskoj okupaciji. O prvom je pisao po svjedočenju

savremenika; o drugom nije predočio svoje zapise. Pripadao je ostatku zdrobljenog i smrvljenog bošnjačkog plemstva. Fra Ivan Jukić je proročanski zapisao: "Proći će i stotinu godina a rane Bošnjacima i Hercegovcima neće zarasti, niti će ono što su pogubili, ikad više steći".

Moć i nemoć ispoljavaju se jednakim postupkom - prividno

Vladavina Osmanlija u Bosni počela je nasiljem i prevarom. Ovu praksu Osmanlije nisu nikad iznevjerile. Od Jajca (1463) do Berlina (1878) Osmanlije su Bosnu smatrale svojim poligonom protiv Evrope i u njoj gušili svaki glas za Bosnu. Žrtve su bili najbolji Bošnjaci. Progonom Husein-kapetana Gradaševića, a zatim Latasovim masovnim smaknućem bošnjačkog plemstva Porta je neumoljivo i brutalno slamala težnje Bošnjaka da se u Bosni čuje njihova riječ. U njeno ime Bosnom je upravljalo tokom 415 godina preko 300 namjesnika - vezira. Turska državna ideja bila je njihov program. Ipak, bosanska misao nije se dala ugušiti. Osmanski poredak u Bosni trošio je svoje posljednje potencijale u završnim decenijama 1850-1878. Plan bosanskog vezira Osman Šerif Topal-paše predstavljao je neuspjeli pokušaj korektiva višestoljetne bosanske politike Osmanskog carstva. O Topal-pašinom djelovanju i njegovim političkim koncepcijama tokom višekratnih vezirskih mandata (1861-1869) biće riječi u posebnom poglavlju ove rasprave.

Nacionalno manje kontroverzan od Bašagića, koji se dvojako deklarirao: kao Bošnjak i kao Hrvat, bio je njegov savremenik Mehmed-beg Kapetanović - Ljubušak. Poznat po raspravama i političkim pogledima o položaju i budućnosti "Muhamedovaca"⁴⁰⁾, i kao osnivač i urednik lista "Bošnjak", po lojalnosti režimu austro-ugarske uprave, kao skupljač i izdavač muslimanskog književnog folklora, Kapetanović je prihvatao naziv "muhamedanac" koji je u javnosti podržavala austro-ugarska administracija i istovremeno dopuštao da naziv "Musliman" ima značaj nacionalne identifikacije. Ipak, u nacionalno-političkoj istoriji ostao je poznat opredjeljenjem za nacionalno ime "Bošnjak". Pri tome, najvažnije je njegovo stanovište da su narodnost i vjera različite kategorije. On je uvjerenja da su "Bošnjaci" ogranak "viteškog jugoslavenskog naroda" jednako kao Srbi i Hrvati,

⁴⁰⁾ Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak: "Što misle muhamedanci u Bosni" - Sarajevo, 1886. "Budućnost ili napredak muhamedanaca u Bosni i Hercegovini" - Sarajevo, 1893.

kao i da je Bošnjak nacionalno ime za sve tri vjere. Kapetanović smatra prolaznom pojavom što se pravoslavni i katolici nacionalno podvajaju." Vele hrišćani da su Srbi, a vele katolici da su Hrvati; ali ništa zato ... to će samo vrijeme izbrisati", jer su i oni kao i "muhamedanci" Bošnjaci. U tom smislu Kapetanović je koristio list "Bošnjak" kome je stajao na čelu i koji je podržavao politiku austro-ugarske uprave, a ona ga je za lojalnost i podršku nagrađivala povjerenjem i priznanjima. Prihvatanjem okupacije kao i aneksije Bosne i Hercegovine, Kapetanovićevo bošnjaštvo (kao i Bašagićevo) bilo je lišeno autentičnog bošnjačkog nacionalnog programa, što se potvrđuje njihovim distanciranjem od pokreta i borbe za autonomiju BiH. Pukim izjašnjavanjem za bošnjačko nacionalno ime, kojim se ne otvara politička perspektiva u smislu autonomnog položaja BiH i nacionalne ravnopravnosti naroda u njoj, ideja bošnjaštva bila je osuđena na vegetiranje u jednom izrazito nemoćnom socijalnom segmentu. Destruirano i desetkovano bošnjačko plemstvo, zavisno u ekonomskom pogledu od režima austro-ugarske uprave, nije imalo snage za predvodničku nacionalnu ulogu. Fakultativni otkup kmetova, koji ga je objektivno i neminovno do kraja uništavao, opčinjavao ga je iluzijom spasa i opstanka. Razdoblje austro-ugarske okupacije BiH predstavljalo je za Bošnjake i bošnjačku nacionalnu ideju istorijsku prazninu.

Za razliku od Bašagića, koji je bio istoričar, pjesnik, prevodilac sa orijentalnih jezika, pokretač i osnivač kulturnih institucija i književnih tribina, Kapetanović je bio ingeniozna ličnost koja je podjednako afektivno i smišljeno reagirala na savremene tokove i u njima imanentne elemente tradicije, na kojima je formirao i formulirao svoje ideje i gradio svoje koncepcije. Bošnjačkoj budućnosti zaviještao je svoje ime koje je u nju djelotvorno ugrađivao. Bez Kapetanovića istorija bošnjačke ideje bila bi oštećena za jednu trajno postojanu ciglu, za bitan elemenat njene arhitektonike.

Prema ocjeni bošnjačke historiografije, istorijsku podlogu bošnjačkoj ideji opredijelila su dva značajna događaja koje je razdvajalo bezmalo jedno stoljeće; prvi s kraja tridesetih godina 18-og a drugi s početka tridesetih godina 19-og stoljeća. Prvi se zove Boj pod Banja Lukom (1737), a drugi ustanak Husein-kapetana Gradaševića (1831/2). Ukratko ćemo izložiti ocjene koje o njima daje savremena istorijska nauka, odnosno pojedini istoričari. Ove ocjene su koliko relevantne, toliko i karakteristične za tumačenje bošnjaštva kao bosansko-bošnjačkog istorijskog fenomena.

Kako istoričari ocjenjuju Boj pod Banja Lukom?

Prema dr Milanu Prelogu⁴¹⁾ Austrija je namjeravala 1737. da osvoji Bosnu, pa je taj zadatak povjerila princu Hildburghausenu. Suprotno stavu iz Carigrada da se drži pasivno, bosanski vezir Ali-paša Hećim Oglu sazvao je u Travniku vijeće ajana, koje je zaključilo da se ne sluša nalog velikog vezira Ahmed-paše, nego da se Austrijancima pruži odlučan otpor. Vojničkim lukavstvom Hećim Oglu je nadmudrio Hildburghausena, razbio blokadu Banja Luke i porazio austrijsku vojsku, čija je glavnina doživjela pogibiju u Vrbasu i neposrednim područjima grada. Dr Prelog zaključuje da je Ali-paša Hećim Oglu jedan od najvaljanijih i najenergičnijih namjesnika što ih je Bosna imala.

Jorjo Tadić u prilogu "Austrijsko-turski ratovi u prvoj polovini XVIII veka"⁴²⁾ navodi kako je austrijski car Karlo VI u pripremi za rat sa Turcima uputio proglas hrišćanima Turske 15. juna 1737. u kome ih poziva na ustanak i obećava im slobodu vjeroispovijesti i zaštitu. Glavnina austrijske vojske protiv Bosne, koja je operisala pod Banja Lukom, naišla je na jak otpor i nije mogla da osvoji grad. Pod udarcima odreda Ali-paše Hećim Oglua Austrijanci su bili primorani da se povuku preko Save. Za ratne uspjehe Turci mogu da zahvale borbenosti i dobro organizovanom otporu, ali u znatnoj mjeri i nesposobnosti austrijskih zapovjednika među kojima se osjećalo odsustvo Evgenija Savojskog koji je pred sam rat umro. Jorjo Tadić zaključuje da je povlačenje Austrije iz oblasti južno od Save i Dunava značilo propast svih velikih planova bečkog dvora da austrijsku vlast proširi na čitavo Balkansko poluostrvo.

Safvet-beg Bašagić piše da su bosanski ajani odbili da slušaju zapovijedi velikog vezira koji je insistirao da se ne poremeti primirje sa Austrijancima. Ajani su odlučili da "otpor Austrijancima mora biti, pa makar nas to sve koštalo glava i imanja". Samo junaštvom, podvlači Bašagić, Bošnjaci su mogli odoljeti austrijskoj sili. On smatra da je svojim vezirovanjem u Bosni Ali-paša upisan zlatnim slovima u turskoj povijesnici.⁴³⁾

Hazim Šabanović u jedinici "Bosna"⁴⁴⁾ smatra da je, poslije poraza pod Bečom (1683), kod bosanskih feudalaca oslabila vjera u sposobnost Osmanskog carstva da brani Bosnu, pa su sami preuzimali

⁴¹⁾ Dr Milan Prelog: "Povijest Bosne u doba osmanske vlasti" - I dio (1463-1739).

⁴²⁾ Istorija naroda Jugoslavije - knjiga druga - Beograd, 1960. - Glava XXXVII - s. 786-789.

⁴³⁾ S. Bašagić, n. dj. - s. 95- 101.

⁴⁴⁾ Enciklopedija Jugoslavije - 2 - Zagreb, 1956 - s. 48.

brigu o odbrani Bosanskog pašaluka. Njegovo je mišljenje da su pobjeda nad austrijskom vojskom kod Banja Luke i uspjesi u Dubičkom ratu (1738) "pojačali njihovu samosvijest i podigli ugled u muslimanskim masama".

Šabanovićevu ocjenu usvaja i ponavlja redakcija Separata iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije⁴⁵⁾ ističući da je konfrontacija između bosanskih muslimana i Porte uticala na jačanje kompaktnosti muslimanskog stanovništva u Bosni.

Naše navođenje izloženih ocjena boja pod Banja Lukom, koje se po sadržaju i smislu manje razlikuju nego što su identične, zaključićemo mišljenjem dr Mustafe Imamovića dato u "Historiji Bošnjaka".⁴⁶⁾ Autor smatra da je pobjeda pod Banja Lukom imala "značaj presudnog otadžbinskog ili domovinskog rata", da je to "možda najpresudnija bitka u historiji Bosne i Bošnjaka". Iako nije bio Bošnjak, komandant Hećim Oglu Ali-paša "svojim zaslugama spada u red najistaknutijih bošnjačkih povijesnih ličnosti", ocjena je M. Imamovića. Kada su 10 godina poslije banjalučke bitke izbili nemiri u Sarajevu i unutrašnjosti Bosne, Ali-paša Hećim Oglu, s povjerenjem i fermanom sultana, po treći put je došao u Bosnu. Ovaj put je preduzeo likvidiranje pobunjenih barjaktara, kapetana, janjičara i drugih bošnjačkih nezadovoljnika, zbog čega je bio povučen iz Bosne.⁴⁷⁾ Ali-paša Hećim Oglu bio je realizator osmanlijske strategije u Bosni, a ne vojskovođa bošnjačkog "otadžbinskog rata". Neprihvatljiva je, i sa istorijskog i sa teorijskog stanovišta, Imamovićeva teza-tvrđnja da su bosanski Muslimani "bitkom pod Banja Lukom definitivno postali nacijom".⁴⁸⁾

Prema izloženim navodima, istoričari su različito tretirali i ocjenjivali boj pod Banja Lukom. Prelog govori o pobjedi bosanskih formacija pod komandom Ali-paše Hećim Oglua nad austrijskom vojskom princa Hildburghausena, pridajući pobjedi vojnički, a ne nacionalni značaj.

Po Jorju Tadiću, bitka pod Banja Lukom vođena je kao jedan od austrijsko-turskih ratova iz prve polovine 18. stoljeća. Pošto su

⁴⁵⁾ Enciklopedija Jugoslavije - Socijalistička republika Bosna i Hercegovina - Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije - Zagreb, 1983. - s. 92.

⁴⁶⁾ Mustafa Imamović, n. dj - s. 301-302.

⁴⁷⁾ Isto, s. 309.

⁴⁸⁾ Mustafa Imamović: "Osnovne historijske naznake bosansko-muslimanskog nacionalnog identiteta" - Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca - 22. decembra 1992. - Sarajevo - s. 13.

doživjeli poraz, Austrijanci su morali da se povuku iznad Save i Dunava.

Bašagićeva je ocjena da su bitkom kod Banja Luke Bošnjaci junaštvom porazili Austrijance, i da se Ali-paša zlatnim slovima upisao u *tursku* povijesnicu.

Šabanović smatra da pobjeda nad Austrijancima predstavlja dokaz o porastu bošnjačke samosvijesti.

Imamović bitku kod Banja Luke tretira kao bošnjačko-austrijski rat, kao "otadžbinski rat" u kome su "Bošnjaci definitivno postali nacija". Kao da se pod Banja Lukom nije branila osmanska dominacija u Bosni, koju su Austrijanci namjeravali da osvoje.

Nameće se pitanje da li se u osvajačkim pohodima Osmanlija zapadno od Une i sjeverno od Save i Dunava pripremala bošnjačka nacija ili su oni bili elemenat i oblik strategije širenja islamskog Osmanskog imperija? O kakvom se patriotizmu ovdje radi? Pitanja su važna prvenstveno zbog toga da se razjasni značaj osmanlijsko-islamskog faktora u povijesti Bošnjaka, za njihov nastanak kao etnosa i za njihov istorijski razitak. Jedno je neosporno: u ratu sa Austrijancima Bošnjaci su branili Bosnu od Austrijanaca za Osmansko carstvo; od jednih osvajača za održanje vlasti i vladavine Osmanlija - objektivno. "Otađbinski rat" ne vodi se za održanje vlasti osmanskih vezira u Bosni, već za svoju, bosansku vlast u Bosni.

Istoričari takođe različito ocjenjuju pokret Husein-kapetana Gradaševića.

Motiv bosanskih ajana, sa Gradaševićem na čelu, bio je otpor reformama sultana Mahmuda II. Ajansko vijeće u Travniku izabralo je Husein-kapetana Gradaševića za vođu, čemu su se protivili Smail-aga Čengić, Ali-aga Rizvanbegović i još nekoliko hercegovačkih ajana. Podrškom bosanskih ajana stvorena je vojska protiv Rešid-paše, koga je Husein- kapetan porazio na Kosovu izvojtivši sjajnu pobjedu. Izabran za bosanskog vezira, Husein- kapetan tražio je od Rešid-paše da mu se prizna vezirstvo nad Bosnom. Dok je to obećavao, Rešid-paša poslao je protiv Gradaševića pod komandom Kara Mahmud-paše vojsku koju je sačinjavalo 60.000 nizama. U sukobu na Palama razbijena je vojska Bošnjaka, a Husein- kapetan pobjegao je sa nekoliko pristasa u Hrvatsku. U zaključku svoje ocjene Bašagić ističe nekoliko momenata koji su uzrokovali poraz Husein-kapetana, Zmaja od Bosne. Prvo, ovjenčan slavom pobjede na Kosovu, on je ignorisao velikaše koji su ga podržavali. Drugo, prema pobijeđenim ajanima

ponašao se nadmeno i silnički, i treće, prekoračio je granice pristojnosti prema sultanu i Visokoj porti što je od njega odbilo sve pametne prvake. Osim toga, Bašagić smatra da je problematično porijeklo bogatstva Husein-kapetana Gradaševića, što on objašnjava falsifikovanjem austrijskih banknota, za koje je, navodno, kupovao zlato.⁴⁹⁾

Prema dr Galibu Šljivi, pokret Husein-kapetana Gradaševića bio je motiviran otporom bosanskih ajana reformama sultana Mahmuda II, otporom uvođenju nove vojske, novih poreza, ustupanju podrinskih nahija Srbiji. Na sastanku u Tuzli 20. I - 5. II 1831. bosanski kapetani tražili su autonomni položaj Bosne u okviru Carstva. Kapetani su tražili da se ukine bosansko namjesništvo, da se guverner ili vezir bira iz reda Bošnjaka, da se Husein-kapetanu preda Bosna na upravu kao kneževina, kao što je Milošu Obrenoviću data Srbija. Sultan je prihvatio pet tačaka koje mu je izložila bošnjačka deputacija i složio se da Bosanci sami izaberu valiju. O usponu i padu pokreta Husein-kapetana Gradaševića dr Šljivo daje prikaz prema toku događaja. Svoju studiju autor je bazirao pretežno na istorijskoj građi austrijske proveniencije.⁵⁰⁾ Uokvirena razdobljem koje počinje ukidanjem janjičarske organizacije a kulminira nezadovoljstvom bosanskih feudalaca koje će janjičarski ugušiti Omer-paša Latas, tematika pokreta Husein-kapetana Gradaševića obrađena je hronološki u analizi skućene faktografije što nije omogućilo šire aspekte i produbljivanje izučavanje i cjelovitije sagledavanje istorijskog značaja pokreta.

Ahmed Aličić je autor cjelovite monografije o pokretu Husein-kapetana Gradaševića.⁵¹⁾

Aličić je monografiju sačinio na istorijskim izvorima i literaturi u kojoj se razmatra i tretira autonomni pokret u Bosni s početka tridesetih godina 19. stoljeća. On polemizira i pretežno osporava gledišta i ocjene autora koji su prije njega pisali o Gradaševićevom pokretu. Aličićovo je polazište da se pokret pojavio u vrijeme "općeg nacionalnog buđenja i borbe za nacionalne države gotovo svih naroda neturskog etničkog porijekla u sastavu Osmanskog carstva" (14). Na početku monografije on tvrdi da je "pokret, po prvi put, okupio sve

⁴⁹⁾ Bašagić: "Kratka uputa... 140-148.

⁵⁰⁾ Galib Šljivo: "Bosna i Hercegovina 1827-1849" - Banja Luka, 1988. - s. 123-140.

⁵¹⁾ Ahmed Aličić: "Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832" - Sarajevo, 1996.

stanovništvo Bosne, dakle bošnjački narod svih slojeva i svih konfesija" (15). Istovremeno podvlači da je "bošnjaštvo nacionalna odrednica Pokreta" (22). Prema Aličiću, historičari su pogrešno sudili o Pokretu kao i o ideji bošnjaštva (Milan Prelog, Hamdija Kreševljaković, Galib Šljivo, Muhamed Hadžijahić, Vlado Jakanović, Avdo Sućeska)^z. Za razliku od navedenih autora, Aličić cijeni gledišta koja su o Pokretu imali Muvekit, Ranke, Dragoslav Pavlović i Martin Schor.

Među uzrocima koji su pokrenuli Bošnjake protiv Porte bio je, smatra Aličić, sultanov ferman o vraćanju šest nahija u Podrinju Srbije. Vodeća i koheziona snaga bosanskog društva i Pokreta bile su suprotnosti na relaciji Bosna - centralna vlast. Prema podacima administracije kneza Miloša, u ustanku Husein-kapetana Gradaševića učestvovalo je oko 6.000 kršćana koje je organizovao bosanski mitropolit. Državni savjet Porte smatrao je da su Bošnjaci "proklet narod" jer su se digli protiv sultana. Bošnjaci nisu tražili otcjepljenje, već svoju autonomnu vlast."Nije Ejalet Bosna samostalan, nego je valija u svom djelovanju samostalan", isticali su Bošnjaci. Ajansko vijeće u Travniku donijelo je u januaru 1832. odluku o priznavanju samo size renstva sultanu nad Bosnom. Pokret Husein-kapetana Gradaševića bio je nacionalni pokret za autonomiju i samostalnost Bosne. Osnovu Pokreta čini jedinstveni bošnjački narod višekonfesionalnog sastava: muslimani, katolici i pravoslavni. Bazu pokreta čini gradsko stanovništvo, zanatlije i trgovci. U Pokretu je masovno učestvovalo seosko stanovništvo, kako muslimansko tako i kršćansko. Najpozitivnija odrednica Pokreta je što je to bio pokret svih slojeva i svih konfesija, ocjena je dr Aličića.

Aličićeva monografija je plod dugogodišnjeg rada na primarnoj građi i literaturi na kojima se temelje njegovo gledište i naučna ocjena o Pokretu za autonomni položaj Bosne u okviru Osmanskog carstva pod vođstvom Husein-kapetana Gradaševića. Šire i argumentiranije od drugih bošnjačkih historičara, on je svojim djelom osvijetlio historijsko izvorište bošnjačkog pokreta za autonomiju Bosne, koji su Bošnjaci, nejednakom podrškom i uvjerenjem, slijedili kao svoj nacionalni i politički program. Izvjesne kontroverzne ocjene koje se tiču bitnih aspekata Pokreta, kao i autorova sklonost da minimizira mišljenja niza historičara, umanjuju utisak o djelu. Monografija je bez potrebe opterećena političkim pristupima i komentarima. U svakom

^z Sućeski zamjera što je donosio zaključke koji su imali negativnih posljedica "u pogledu identiteta bošnjačkog naroda" (33).

slučaju, stoji konstatacija da je razvoj istorijske nauke o bošnjaštvu sastavni, organski dio istorije samog bošnjaštva.

U skladu sa našim projektom izložićemo još mišljenja dr Mustafe Imamovića o Pokretu Husein-kapetana Gradaševića za autonomni položaj Bosne.⁵²⁾ Administrativne i vojne reforme koje je sultan Mahmud II energično provodio u Osmanskom carstvu na putu modernizacije države dočekane su u Bosni odlučnim otporom ajana, u čijim je rukama bila koncentrisana politička i vojna moć. Bošnjački velikaši shvatili su da im reforme oduzimaju stečene privilegije pa su odbili da ih prihvate. U sultanovom obračunu i likvidaciji janjičarskog reda razumjeli su šta im spremaju reforme. Ajani su čvrsto riješili da se odupru uvođenju nove vojske, novih poreza i ustupanju podrinskih nahija Srbiji. Suprotstavljeni interesi centralne vlasti i ajana neminovno su vodili oružanom sukobu. Na sastanku u Tuzli 5. II 1831. ajani su izabrali Husein-kapetana Gradaševića za svoga vođu. Poslije pobjede na Kosovu, Husein-kapetan izabran je za bosanskog vezira što je vodilo proglašenju autonomije Bosne. Sultan Mahmud II odbio je autonomističke zahtjeve ajana, pogotovo da prizna izbor kapetana Gradaševića na položaj bosanskog vezira. Na stranu sultana, a protiv Husein-kapetana opredijelili su se hercegovački ajani Smail-aga Čengić i Ali-aga Rizvanbegović, koji su vojničkim učešćem doprinijeli porazu Husein-kapetanove vojske na Palama kod Sarajeva 31. V 1832. Imamovićeva je ocjena da je autonomistički pokret doživio poraz jer nije bio povezan sa širokim slojevima bosanskog stanovništva, a oslon na islam pokazao se nedovoljnim. Mišljenje da je Husein-kapetan uspio u velikoj mjeri pribaviti pokretu "općebosanski karakter" protivriječi prethodnoj ocjeni da pokret nije uspio da uspostavi most sa ostalim slojevima bosanskog stanovništva. Takođe teza da je Karlovačkim mirom 1699. Bosna dobila "poseban međunarodni položaj" nije imala potvrdu međunarodne politike Osmanskog carstva.

Različite ocjene autonomnog pokreta pod vodstvom Husein-kapetana Gradaševića koje smo izložili normalna su pojava u istorijskoj nauci o krupnim događajima. Pogotovo one ne umanjuju njegov značaj i uticaj koji je imao razvoju političkih odnosa u Bosni, u transformiranju unutrašnje političke strukture Bosne. Značaj Gradaševićovog autonomnog pokreta potvrđuje se naročito činjenicom da ga ideja autonomije decenijama nadživljava, da je istoriju Bosne u XIX

⁵²⁾ M. Imamović - Historija Bošnjaka - s. 333-337.

i XX stoljeću obilježio jednom velikom idejom. Sa njom Bosna prelazi u XXI vijek jer se ona istorijski potvrdila kao autentični program njenog državnog subjektiviteta.

Značaj autonomnog pokreta Husein-kapetana Gradaševića je i u tome što je inspirativno djelovao na razvoj bošnjačke političke misli, koja mu se vraćala da bi obnavljala snagu i autonomnom pokretu opredjeljivala moderne programske postulate u stalno promjenljivim političkim konstelacijama. Tako je autonomni pokret potvrđivao svoju savremenost tokom više od jednog i po stoljeća. Istoričarima je bio predmet izučavanja u novim aspektima i izrazima, a misliocima motiv za otkrivanje i dubinsko sagledavanje elemenata aktuelnosti i perspektive. Pokret za autonomni položaj Bosne autentično se osmišljava kao istorijski proces etapnih dionica koje smjenjuju jedna drugu na pravcu traženja oblika kojima će biti započeta era slobode i demokratske BiH, era civilnog i civilizovanog društva u BiH.

Filozof polihistor, akademik Muhamed Filipović, ovako razmišlja i rasuđuje o Gradaševićevom pokretu. On je izričit u ocjeni da je odnos Bošnjaka prema reformama, koje su bile osnovni motiv njihovog otpora, bio negativan, ali odmah obrazlaže i odbija stanovište nacionalističkih historiografija da je razlog negativnog odnosa u optužbama da su Bošnjaci bili protivnici napretka, koji su tobože donosile reforme, da su konzervativni provincijalci koji ne shvataju karakter i duh sultanovih reformi. Filipovićevo je uvjerenje da su Bošnjaci odbijali reforme jer su one predstavljale politiku jačanja i produžavanja osmanlijske vlasti u Bosni i stajale na putu opredjeljenja Bošnjaka da najprije dođe do autonomije, a zatim do sopstvene države. Osmanlijska vlast svetila se Bošnjacima teškim represalijama koje su kulminirale u okrutnim mjerama Omer-paše Latasa 1851/52. Filipović dijeli mišljenje da je Bosna tada izgubila svoju elitu koju više nikada nije mogla obnoviti. On čini odgovornim srpsku, hrvatsku i bosansku historiografiju što su predstavljali Bošnjake kao aristokratsku konzervativnu opoziciju idejama i nastojanjima tobože naprednih sultana reformatora. Vrhovni interes Osmanlija nisu bili nacionalni interesi Bošnjaka i sigurnost Bosne, već njihovi imperijalni interesi da vladaju Bosnom i pod cijenu uništenja njenog društvenog jezgra.⁵³⁾

U ratu 1831-32. fizički pobjednik bile su Osmanlije, dok je moralni pobjednik bio autonomni pokret Bošnjaka pod vodstvom Husein-kapetana Gradaševića. Iako vojnički poraženi, Bošnjaci su Osmanlijama i njihovom poretku zadali takav udarac od koga se više nisu

⁵³⁾ Muhamed Filipović: "Bošnjačka politika" - Sarajevo, 1996. - s 39-41, 179-181.

mogli oporaviti. Terorom se nije mogla modernizovati osmanska vlast u Bosni. Otvorio se i ubrzavao proces destabilizacije i urušavanja dotrajalog osmanskog sistema u Bosni. Bune i nemiri raje potvrđivali su da je osmanska vlast u Bosni ušla u period okončavanja. Omer-paša Latas posjekao je glavninu bosanskog plemstva i istovremeno zauvijek uništio povjerenje Bošnjaka u osmansku državu, kojoj se Bosna sve više otuđivala, a u Bosni je od svega najbolje znala da se pobrine za uvećavanje svojih protivnika.

Jedan bosanski vezir, bio je to Osman Šerif Topal-paša (1861-1869), pokušao je da injekcijama zakoči proces neumoljive disolucije osmanskog sistema u Bosni. Za vrijeme svog osmogodišnjeg vezirovanja, on je za Bosnu učinio više dobrih stvari: u podizanju cestovnih komunikacija, na planu obrazovanja omladine, u otvaranju bolnica, u pokretanju moderne štampe. Njegov lični ljekar, dr Jozef Kečet, napisao je i objavio Topal-pašinu biografiju u kojoj je izložio najvažnije podatke o njegovoj aktivnosti na položaju bosanskog vezira.⁵⁴⁾

Kečet obavještava da je Topal-paša slijedio cilj da bosanske begove liši njihovog moćnog uticaja i na taj način ojača autoritet centralne vlade. Da bi oslabio uticaj plemstva nastojao je da podigne građanstvo, u prvom redu trgovce i male industrijalce. Njegov cilj je bio da obrazovanjem omladine u školama "stambolizira" muslimansko stanovništvo Sarajeva. Pokrenuo je i izdavao nedeljne novine "Bosna" i "Sarajevski cvjetnik". Službeni list bila je "Bosna". Ustanovio je Generalni vilajetski savjet, u koji je svaki od sedam okruga delegirao tri poslanika, od kojih dva muslimana i jednog kršćanina. Osim toga, ovaj Savjet sačinjavali su najviši vjerski dostojanstvenici i pet članova izabranih od stanovništva, od kojih tri muslimana, dva kršćanina, dok je Jevreje zastupao jedan član. Ova deputatska skupština sastajala se jednom godišnje i bavila se upravnim i zakonodavnim poslovima i budžetskim pitanjima. Za vezirstva Topal-paše izgrađena je cesta Sarajevo-Bosanski Brod, kojom se moglo doputovati za tri dana od jednog do drugog mjesta, a cestom od Sarajeva do Mostara za dva dana. Po mišljenju dr Kečeta, Topal-paša je uvažavao jednakost konfesija, ali je smatrao da treba jačati muslimanski elemenat kao glavni oslonac države. Kečet piše da je Topal-paša nastojao da za sebe priobije Bosance koji žude za nezavisnošću.

U tom smislu ovaj vezir je putem štampe propagirao "nacionalnu" ideologiju kojoj je osnovu predstavljalo interkonfesionalno

⁵⁴⁾ Med. dr Josef Koetschet: "Osman-paša, der letzte grosse Veiser Bosniens und seine Nachfolger" - Sarajevo, 1909.

bošnjaštvo.⁵⁵⁾ Na taj način osmanska administracija u Bosni vraćala je na političku scenu i obnavljala ideju čije je protagoniste nemilosrdno progonila i uništavala prethodnih desetljeća. Sada je, međutim, bošnjaštvo oktroirala osmanska vlast s planom da povрати povjerenje Bošnjaka u osmanski poredak, a o Vilajetu da među Bošnjacima stvori predstavu autonomnog statusa kojim centralna vlast tobože respektuje njihove težnje izražene još u Gradašćevićevom pokretu. Nezavisno od toga koliko je ova linija bila inaugurisana ličnim uvjerenjem i opredjeljenjem Osman Šerif Topal-paše i u krugovima Bošnjaka imala podršku, ona je objektivno i realno bila u funkciji državnog interesa Osmanskog carstva. Naime, niti su na Porti, niti je bosanski vezir pomišljao da Bosance priznaju kao naciju, a niti da vilajet Bosna tretiraju kao bošnjačku državu. Podržavanje interkonfesionalnog bošnjaštva služilo je osmanskoj državnoj ideji i regeneraciji osmanske državne vlasti u Bosni. Topal-pašinim propagiranjem bosanske nacije Bošnjaci, kao i bošnjački historičari, sticali su pravo na jednu veliku zabludu. I sam Osman Šerif Topal-paša bio je u zabludi, mada je mogao da joj se iskreno predaje.

⁵⁵⁾ "Bosanski vjestnik" - br. 1 - 7. 4. 1886. - (Programski uvodnik).

NACIONALNO PITANJE MUSLIMANA

Prethodno smo izložili Bašagićevo i Kapetanović-Ljubušakovo gledište o bošnjaštvu. To su dva znamenita bošnjačka kulturna i javna radnika, koji su mišlju i djelom izgradili svoje relevantno mjesto u istoriji bošnjaštva. Iako je njihov doprinos sadržajem i oblikom različit, jedinstven je po opštem rezultatu i značaju. Na određen način bili su pioniri bošnjačke nacionalne ideologije, pa se može reći s uvjerenjem, da bi se bez njihovog životnog djela u istoriji bošnjaštva osjećala velika praznina.

Kao i svaka nacionalna ideja i pokret, bošnjaštvo je privlačna tema istoričara, publicista i drugih javnih radnika, prvenstveno političara. Našu pažnju koncentriraćemo na neke istoričare i naučnike, koji su se u svom radu više posvetili fenomenu bošnjaštva u raznim uslovima i političkim situacijama. Sasvim je normalno da se oni razlikuju tematskim aspektima u kojima proučavaju pojavu i razvoj bošnjaštva, kao i širinom zahvata istorijske problematike. Obradom određenih pitanja ovi autori su na svojevrsan način uticali na stepen političke i društvene afirmacije bošnjaštva u datim okolnostima.

Više studija i rasprava raznovrsne i konkretne tematike bošnjaštva objavio je dr Smail Balić, agilni istraživač bošnjačke nacionalne fenomenologije. Njegovo djelo "Kultura Bošnjaka" zauzima istaknuto mjesto u istoriji naše kulture.⁵⁶⁾ Čelno mjesto u narodnoj kulturi pripada jeziku, koji su stari Bošnjaci nazivali bošnjačkim, pa ga tako naziva i dr Balić. U pogledu naziva Bošnjaci, on se poziva na činjenicu da se za vrijeme osmanlijske vlasti pod tim imenom podrazumijevaju svi slavenski stanovnici današnje Bosne, Hercegovine, Like i Krbave, Slavonije i Novopazarskog sandžaka. Turski, arapski i perzijski pridjevci al-Bosnavi, Bosnevi, Bosnali ili Bošnaq znače isto što i Bošnjak,

⁵⁶⁾ Smail Balić: "Kultura Bošnjaka" - (muslimanska komponenta) - Wien, 1973.

Bosanac. Prema Baliću, u bosanskoj kuturnoj tradiciji muslimanska komponenta predstavlja posebnu cjelinu koja se do 1878. jasno razlikuje od kulture drugih južno-slavenskih naroda. Dosadašnja istraživanja potvrđuju da je onaj dio bosanskog stanovništva koji je u 15, 16. i 17. stoljeću prešao na islam bio nosilac i stvaralac kulturnih vrijednosti posebnog izraza, pri čemu je mnogostruko produžio preislamsku tradiciju.

U pridjevku "al-Bosnawi" dr Balić prepoznaje semantičku preteču današnje narodnosne oznake - Bošnjak.⁵⁷⁾ On takođe ukazuje na činjenicu da su bosanski i hercegovački iseljenici na Prednjem istoku poznati samo pod imenom "Bošnjaci". Uz to, za islamske narode Bošnjaci su manje više oni Južni Slaveni koje danas označavamo Muslimanima u nacionalnom smislu. Povjesno je svjedočanstvo da su bosanski franjevački pisci, poput Filipa Lastrića, Ante Kneževića i Ivana Frane Jukića usvajali i upotrebljavali pojam bošnjaštva kao narodnosnu kategoriju i da su se hrvatski pisci Pavao Ritter Vitezović i Andrija Kačić Miošić zalagali za prihvatanje bosanskog jezika kao svog narodnog književnog jezika. Balić postavlja tezu da, istorijski gledano, nije opravdano reducirati Bošnjake samo na Muslimane u nacionalnom smislu. Bošnjaci su, po njemu, i drugi slavenski stanovnici Bosne ako se tako osjećaju. Priznanje Muslimana u preambuli Ustava BiH iz 1963. u statusu državnog naroda predstavljalo je, ističe Balić, krupan korak na liniji usklađivanja političkog života sa stvarnošću. Međutim, izbjegavanje bošnjaštva kao autentične nacionalne identifikacije dr Balić smatra "donekle opravdanim" kako se bosanska državnost ne bi vezala samo za b-h Muslimane. Naučno je uvjerenje dr Balića da su neophodna daljnja i dublja istraživanja povijesnog fenomena bošnjaštva, pa s tim u vezi, pretpostavlja da "sagledavanje pitanja nacionalnog identiteta b-h Muslimana još nije dostiglo svoju završnu tačku".⁵⁸⁾

Poznat u užim krugovima stručnjaka, Balić nije autor čiji su naučni rezultati dobili u nas širi publicitet. Njegov uticaj je posredovan autorima većeg publiciteta, koji se u svojim radovima pozivaju na njegova tumačenja određenih pitanja i aspekata bošnjaštva. Dr Balić živi odavno u Beču, gdje je stekao reputaciju vrsnog poznavaoča bosanske istorije. Vjerovatno je ta okolnost djelovala što je svoje studije i rasprave objavljivao pretežno na njemačkom jeziku i što široj b-h

⁵⁷⁾ Smail Balić: "Bošnjaštvo u orijentalnom i sredjoevropskom kontekstu" - (Simpozij "Bosna i bošnjaštvo") - Sarajevo, 1990. - s. 9-19.

⁵⁸⁾ Isto, s. 15.

javnosti nije poznat kako to zaslužuje po naučnoj vrijednosti svoga opusa.

Kao nacionalna, ideja bošnjaštva ispoljavala je snažnije prisustvo u javnom životu BiH kada je nosio pečat kriznih situacija u državi. Državni poredak u Kraljevini Jugoslaviji potresalo je složeno nacionalno pitanje, a posebno hrvatsko pitanje kao nacionalno-politički problem najveće nesrpske nacije u državi, kao pitanje njenog državnog položaja. Rješavanje hrvatskog pitanja u jugoslavenskoj državi manifestovalo se kao pitanje političkih odnosa između Srba i Hrvata, pri čemu se uvijek teritorijom BiH pokrivala cijena svake političke odluke. Sporazumom između jugoslavenskog državnog i hrvatskog nacionalnog centra u augustu 1939. uspostavljena je Banovina Hrvatska u koju je bez pitanja i saglasnosti političkih predstavnika bošnjačkog naroda uključeno 13 b-h srezova. Teritorijalno-politička podjela BiH izazvala je burno nezadovoljstvo Bošnjaka i njihovo jedinstveno deklariranje za autonomiju BiH kao posebni politički korpus u Jugoslaviji.

Kao autentičan izraz osude podjele BiH i odlučnosti Bošnjaka za autonomni status BiH u jugoslavenskoj državi, pojavila se publikacija banjalučkog inženjera i uglednog javnog radnika, Suljage Salihagića, poznatog u BiH, kao i u jugoslavenskim političkim krugovima, u kojoj njen autor povijesnom argumentacijom izlaže kvintesenciju autonomističkog pokreta Bošnjaka i njihove nacionalno-političke ideologije.⁵⁹⁾ Ova publikacija predstavlja rijetko autentično svjedočanstvo o političkom i nacionalnom stanovištu Bošnjaka u dramatičnim završnim danima Kraljevine Jugoslavije. Suljaga Salihagić nije bio naučnik, već intelektualac širokog obrazovanja, političke kulture i bogatog iskustva javnog radnika. U svojoj publikaciji govorio je jezikom istorijske argumentacije, da bi ideji bošnjaštva i aktuelnosti njenog političkog programa dao težinu i autoritet istorijskog iskustva i saznanja. Istovremeno, govorio je i jezikom političkog borca akademskog ranga u duhu tradicije izvornog bošnjaštva i njegovog nacionalnog, političkog autonomističkog programa.

Mala formatom, Salihagićeve publikacija sadržajno je obuhvatila najbitnije elemente i momente, odrednice bošnjačke povijesti. Pisana znalački i sa nervom, rasprava ima značaj i nosi pečat dokumenta vremena koje joj je bila inspiracija i potreba.

Salihagićevo je uvjerenje, šta više aksiom, da je zemlja koja je imala svoju državnost, svoju posebnu vjeru, posebno pismo, imala i

⁵⁹⁾ Suljaga Salihagić: "Mi bosansko-hercegovački Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice" - Banja Luka, 1940.

posebno nacionalno ime bosansko i poseban naziv za jezik i to bosanski. Iz prvobitnog vremena naziv "Dobri Bošnjani" prešao je u ime "Bošnjak". Imena Srbin i Hrvat pojavljuju se u Bosni potkraj osmanske vladavine. Prema Tomi Herkaloviću ("Vorgeschichte der Occupation Bosniens und Herzegowina") to je vezano za 1862. godinu, kada je Teofil Petranović krenuo s propagiranjem imena Srbin, a Klement Božić imena Hrvat. Srpstvo i hrvatstvo se brzo sporazumjelo da nema bošnjaštva, kako bi Bošnjake označili provincijalnim pripadnicima Bosne, umjesto nacionalnim. Bošnjaci su se, naglašava Salihagić, u nacionalnom pogledu razlikovali od Turaka imenom Bošnjaci i jezikom bosanskim. Ista vjera islam nije ih učinila istom nacijom-turskom. Iseljenici u Turskoj, kojih ima oko 300000 u Maloj Aziji, nazivaju se samo Bošnjacima, a svoj jezik zovu bosanski. Takođe, većina bosanskih franjevac osjećala se Bošnjacima još od starijih vremena, a jezik su zvali bosanskim (Matija Divković, Stipan Margitić i dr.) Salihagić je protiv "plemenskog" uređenja državne zgrade, a za kantonalno, po uzoru na Švajcarsku, zemlju sa tri nacije, četiri vjerske zajednice, u kojoj nema hegemonije najbrojnije nacije, iako Nijemaca ima 72 %. Sporazumom Cvetković-Maček Bosna i Hercegovina je izgubila četvrtinu svoje teritorije - 13 srezova, a oko 165000 Muslimana otrgnuto je od naše istorijske zajednice. U zaključku, Salihagić ističe da Muslimani neće primiti svojom voljom nijedno rješenje koje bi cijepalo teritoriju BiH, on piše "našu narodnu teritoriju BiH i naš narod." Za b-h Muslimane, Bošnjake, po Salihagiću nije u pitanju jugoslaven-ska država, već su oni za takvo njeno političko uređenje, u kome će Bošnjaci biti priznati kao narod, ravnopravan sa Srbima i Hrvatima.

U novije vrijeme ideja bošnjaštva je u istorijskoj literaturi bosanske proveniencije dobivala sve zapaženije mjesto, naročito poslije II svjetskog rata, a pogotovo nakon izdvajanja BiH iz državnog sklopa jugoslavenske federacije i međunarodnog priznanja državne nezavisnosti. Federalnim statusom BiH u FNR Jugoslaviji otvarao se kompleks problematike nacionalnih odnosa u BiH, teorijskih i političkih pragmatičkih aspekata, a naročito pitanje nacionalnog identiteta b-h Muslimana. Stoga je pretežan broj rasprava i studija bio posvećen ovoj tematici. Ako je u razdoblju između dva svjetska rata o pitanju nacionalnog identiteta Muslimana dominirao kurs srpske, odnosno hrvatske politike (i istoriografije) o njihovoj srpskoj, odnosno hrvatskoj nacionalnoj pripadnosti, čemu su svoj doprinos davali i neki intelektualci i istoričari iz reda b-h Muslimana, u poslijeratnom periodu u b-h istoriografiji preovlađuje tendencija osporavanja srpske i hrvatske

političke teze da bi se utvrdio njihov autentični nacionalni identitet proučavanjem istorijskih procesa i događaja relevantnih za argumentiranje naučno utemeljenog shvatanja. Valja konstatovati da se i u novim, radikalno izmijenjenim društvenim i političkim odnosima u tom pogledu održavao stari odnos između politike i istoriografije, tj. prvu riječ je imala vladajuća politika. Ipak, u istoriografiji su dolazila do izražaja liberalnija strujanja iako pojedini autori nisu mogli da u konačnici svojih zaključivanja ostanu dosljedni istorijskoj metodologiji.

BiH uopšte, a Bošnjaci posebno morali su platiti visoku cijenu pod njemačko-italijanskom okupacijom. Odlukom Nijemaca i Italijana BiH je bila anektirana ustaškoj NDH, da bi u ustaškom poretku doživjela totalnu političku destrukciju. U NDH je bio priznat samo hrvatski narod, a Muslimani su proglašeni "Hrvatima islamske vjeroispovijesti". Tako je bila okončana politika nacionalnog opredjeljivanja b-h Muslimana u hrvatskom smislu. Kroatizacija BiH i Bošnjaka bila je definitivno završena uspostavljanjem NDH. Bosna je mogla da egzistira samo kao geografski pojam, a pominjanje bošnjaštva i Bošnjaka bilo je zakonom zabranjeno. Neki istoričari iz reda b-h Muslimana, koji će se poslije propasti NDH potvrditi kao seriozni autori, agilno su provodili "naučnu" kroatizaciju Bosne i Bošnjaka. Na sreću, nije trebalo dugo vremena da se pokaže kako je NDH tvorevina nasilja, pokretač i generator genocida i da je upravo Bosna demonstrirala efikasan otpor sistemu nacionalnog porobljavanja i ropstva u ime fašističkog poretka pod hegemonijom izabrane rase.

Kraj razdoblja okupacije omogućio je i promovirao nove političke odnose u Jugoslaviji, čiji je izraz bio radikalno novi-federalni status BiH. Nacionalna (i vjerska) ravnopravnost njenih pripadnika predstavljala je osnovu novog političkog poretka i položaja federalne BiH. Smatralo se da je tim činom BiH vraćena njenim narodima - Srbima, Muslimanima i Hrvatima i da su definitivno i nepovratno smještene u prošlost velikonacionalne i velikodržavne srpske i hrvatske hegemonističke težnje prema BiH. U političkom životu BiH, uz Srbe i Hrvate, govori se o Muslimanima, svi se izjednačavaju u pravima pred zakonom, ali dok Srbi i Hrvati nose nacionalno ime, Muslimani se definišu imenom vjerske zajednice. Nacionalno politička semantika iz perioda NOP-a nastavljen je u mirnodopskim uslovima. Podrazumijevala se nužnost nacionalnog opredjeljivanja Muslimana, tj. evolucija iz svijesti i položaja vjerske zajednice u svijest i položaj nacije. Smisao je bio da se Muslimani "slobodno" deklariraju kao Srbi ili

Hrvati. Recidiv jedne politike iz starog, oborenog sistema tražio je priznanje u novom poretku. Politika "slobodnog" nacionalnog opredjeljivanja Muslimana dobila je pravo građanstva. Sada je njen čelnik bila Komunistička partija, koja se u procesu držala neutralno, tj. kao partija ideološki internacionalnog karaktera nije se aktivirala ni u jednom nacionalnom pravcu. Prepustila je da proces teče bez njenog uticaja u bilo kom nacionalnom opredjeljenju. U stvari, političkim kursom nacionalnog opredjeljivanja, b-h Muslimanima je odrican status nacije, što je moglo da djeluje i objektivno djelovalo kao metod političkog pritiska. Iako nacionalno opredjeljivanje Muslimana nije predstavljalo izraz državnog interesa, činjenica je da se na taj način vršio pritisak na savjest građana brojne etničke zajednice, jer joj se osporavao nacionalni identitet. Ova tema zahtijeva da se vratimo u tek minulo razdoblje NOR-a, kada su se postavljali temelji izgradnje novih nacionalnih odnosa.

Izložićemo gledište o muslimanskom pitanju veoma obrazovanog intelektualca, istaknutog marksiste i funkcionera u NOP-u, Veselina Masleše, porijeklom Banjalučanina i uglednog publiciste u lijevim beogradskim intelektualnim krugovima. Krajem 1942. godine Masleša je objavio raspravu "Muslimansko pitanje", koje razmatra i obrađuje, u kontekstu NOB-e, teorijski i istorijski.⁶⁰⁾ U teorijskom pristupu, držeći se Staljinove definicije nacije, Masleša je smatrao da Muslimani nemaju objektivna svojstva nacije: nemaju svog jezika ni specifičnih psiholoških i kulturnih osobina, ne žive na jedinstvenoj teritoriji, ne ujedinjuje ih neophodna ekonomska povezanost. U istorijskom pristupu, po Masleši, korijen muslimanskog pitanja nalazi se u spajanju feudalnih privilegija i islama na prostoru BiH. Tokom osmanske vladavine feudaltci su uspjeli da svoje klasne interese prikažu kao opšte-muslimanske i na taj način okupe široke muslimanske mase. Osnovni politički oblik muslimanskog pitanja ispoljavao se u zahtjevu muslimanskih feudalaca za što višim stepenom autonomije BiH nasuprot težnjama osmanske centralne vlasti da što više ograniče uticaj begovata u BiH. Ideološka suprotnost: muslimani-pravoslavni, muslimanikatolici djelovala je u pravcu političkog jedinstva Muslimana pod vodstvom begovata. Iz činjenice da je politička autonomija feudalaca imala u BiH podršku samo muslimanskih masa Masleša zaključuje da je to bila samo "muslimanska autonomija".⁶¹⁾ U periodu monarhističke Jugoslavije režimi su svjesno išli za tim da ugrožavanjem

⁶⁰⁾ Veselin Masleša, Dela II - Muslimansko pitanje - Sarajevo, 1956. - s. 148-186.

⁶¹⁾ Isto, s. 153-155.

Muslimane tretiraju kao vjersku grupaciju. NOB priprema poraz velikosrpske hegemonije u BiH kao i velikohrvatske hegemonije. NOB otvara razdoblje u kome se isključuju pretenzije srpskog i hrvatskog velikodržavlja u smislu teza da je Bosna srpska, odnosno hrvatska. Aktivnim učešćem u NOB-i Muslimani BiH postaju politički subjekt i utiru put likvidiranju svake njihove ugroženosti. Rješenje muslimanskog pitanja, zaključuje Masleša, nalazi se u rukama samih Muslimana.⁶²⁾

Tako je Maleša, uz izvjesna prihvatljiva tumačenja "muslimanskog pitanja", ipak ostavio otvorenim pitanje nacionalnog opredjeljivanja Muslimana BiH. Iako izravno ne polemizira sa mišljenjem i stavovima inženjera Salihagića, kojima je on reagirao na podjelu BiH prema sporazumu Cvetković-Maček, u istorijskom pristupu problematici "muslimanskog pitanja" Maleša osporava i odbacuje kao naučno-istorijski neodrživa gledišta muslimanske politike za autonomiju BiH, kako on kaže - politike muslimanskih feudalaca, koje čini odgovornim za stanje i položaj koje su široki slojevi Muslimana morali da podnose tokom mnogih decenija do stradanja u četničkim pokoljima za vrijeme II svjetskog rata.

Komunistički pokret u Jugoslaviji, po tradiciji, pokazivao je izrazito slab interes za BiH, pogotovo za Muslimane. Tek će u julu 1940. Pokrajinska organizacija KP za BiH u Rezoluciji formulirati stanovište o položaju BiH. Konferencija će se izjasniti za "narodnu autonomiju BiH" kao rješenje koje predstavlja zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa. Opredjeljenjem za "narodnu autonomiju" istorijske pokrajine BiH, smatralo se, b-h komunisti će uticajno djelovati protiv podjele BiH koju pokreće nacionalizam srpskog i hrvatskog velikodržavlja. Stanovište V pokrajinske konferencije KPJ za BiH potvrdila je u oktobru 1940. i V zemaljska konferencija KPJ. U programu Konferencije razmatranje nacionalnog pitanja bilo je od velikog značaja. Referat Milovana Đilasa nije dobio opštu podršku Konferencije, prvenstveno zbog gledišta da se Muslimani nalaze u procesu opredjeljivanja u srpskom i hrvatskom smislu. Delegat iz BiH, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, Mustafa Pašić, oponirao je Đilasovom shvatanju da Muslimani nisu posebna etnička grupa već su, navodno, etnički Srbi ili Hrvati. Pašić je zastupao stanovište da Muslimani nisu formirana nacija, ali jesu posebna etnička zajednica. Njegov je stav: autonomija Bosne pod rukovodstvom proletarijata. Usvojena

⁶²⁾ Isto, s. 185-186.

Rezolucija V zemaljske konferencije KPJ zahtijeva od KPJ da vodi "borbu protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele BiH i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo, podvlači se u Rezoluciji, da narodi BiH treba da se sami opredijele i nađu rješenje u tim oblastima putem autonomije i slično".⁶³⁾

Iako je usvojila stanovište o autonomnom položaju BiH, V zemaljska konferencija dopuštala je i neko rješenje "slično" autonomiji. U ovakvoj formulaciji ne osjeća se čvrstina opredjeljenja rukovodstva KPJ kada je u pitanju politički status BiH. Mišljenja smo da je u tom pogledu ovaj dokument ispod nivoa Rezolucije V pokrajinske konferencije KPJ za BiH. Dok Pokrajinska rezolucija govori o autonomiji istorijske pokrajine BiH, Zemaljska rezolucija tretira BiH kao oblast. Samo po sebi nameće se poređenje i podsjećanje na oblasti Sandžaka, Kosova, Dalmacije, kao i na činjenicu da su neka područja BiH u partijskom pogledu bila vezana za rukovodstva Srbije i Hrvatske. Međutim, ove nejasnoće i relativiziranja biće uklonjene tokom NOB-e. Ukloniće ih institucije AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a.

Veselin Masleša i Moša Pijade bili su organizatori Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, podnosioci glavnih referata o značaju stvaranja AVNOJ-a za daljnji razvoj NOB-e, predlagači i autori osnovnih dokumenata. Iako se u usvojenim dokumentima posebno ne razmatra položaj BiH u jugoslavenskoj državnoj zajednici, principijelno je stanovište da će obnovljena Jugoslavija predstavljati "bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije". Princip federativnog uređenja Jugoslavije došao je do izražaja u zaključku da se formiraju zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja za Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu. U Rezoluciji Prvog zasjedanja AVNOJ-a BiH ima ravnopravan tretman sa drugim federativnim jedinicama.⁶⁴⁾ U AVNOJEVOM proglasu "Narodima Jugoslavije" istaknuto je da je Srbima, Hrvatima i Muslimanima "potrebna iskrena i bratska saradnja da bi BiH, kao jedinica u našoj bratskoj zajednici mogla napredovati na zadovoljstvo svih, bez razlike na vjeru i stranku".⁶⁵⁾

Osim Masleše, od visokih partijskih funkcionera o Muslimanima je tokom NOR-a pisao i Moša Pijade. Njegovi članci nisu razvijene

⁶³⁾ Arhiv CKSKJ - V Zemaljska konferencija - Zapisnik, Rezolucija, Komunique, Diskusija, Bosna - s. 12. Enver Redžić: "Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918-1941)" - Sarajevo, 1983. - s. 413-416.

⁶⁴⁾ Slobodan Nešović: "Temelji nove Jugoslavije" - Beograd, 1973. s. 7.

⁶⁵⁾ Isto, s. 17, 72.

analize kao kod Maleše, već politički osvrtni na određene situacije u kojima Muslimani privlače njegovu pažnju. U decembru 1942. Pijade je obišao znatan dio Cazinske krajine, pa je svoja zapažanja izložio u članku "Muslimani Krajine protiv bratoubilačkog rata".⁶⁶⁾ Njegov zaključak je da "svaki novi dan proveden u slobodi pojačava i učvršćuje u muslimanskim masama uvjerenje da je njihov jedini spas u najpunijem prihvatanju NOB-e." Istovremeno, izlažući politički program i ciljeve NOB-e protiv okupatora i domaćih izdajnika, on je žigosao zločine koje su u Krajini počinile domaće ustaše nad nezaštićenim srpskim stanovništvom i objašnjavao da su okupator, Pavelić, Gutić i Kvaternik pravi inicijatori bratoubilačkog krvoprolića i glavni krivci za istrebljivanje srpskog stanovništva. U svojim partizanskim napisima M. Pijade se nekoliko puta vraćao pitanju položaja BiH i Muslimana u BiH. Pozivajući se na odluke II zasjedanja AVNOJ-a, on naglašava da BiH predstavlja "jednu od šest ravnopravnih federalnih jedinica" i da su "Srbi, muslimani i Hrvati ravnopravni u BiH koja je njihova domovina". Među šest federalnih jedinica, "koje su kao državne organizacije među sobom isto tako ravnopravne kao i pet nacija, ima samo jedna federalna jedinica više nego što ima nacija, tako da svaka nacija ima svoju nacionalnu državu (...) BiH nije državna organizacija nijedne posebne nacije, već samo delova srpske i hrvatske nacije, te bosanskih muslimana".⁶⁷⁾ Po uvjerenju M. Pijade, muslimani BiH nisu bili nacionalno formirani, ali ga je spekulativno razmišljanje uputilo na zaključak da su "pet nacija u Jugoslaviji - a sa njima i muslimani BiH - ravnopravne u celoj Jugoslaviji".⁶⁸⁾ Muslimani BiH, dakle, nisu nacija, ali im se priznaje ravnopravnost sa Srbima i Hrvatima u BiH; kao što BiH nije nacionalna država, već je "državna organizacija Srba, Hrvata, te bosanskih muslimana".

Navedena gledišta Moše Pijade o b-h Muslimanima nisu bila samo njegova lična uvjerenja, već i stanovište rukovodstva KPJ i NOP-a. Ona su sadržana i u temeljnim dokumentima II zasjedanja AVNOJ-a, Ustava FNRJ (1946) i Ustava NRBiH (1947). Moša Pijade bio je sasvim precizan kada je kao predstavnik CKKPJ pozdravio Osnivački kongres KPBiH (1948). Za BiH i za Muslimane važi načelo

⁶⁶⁾ Moša Pijade: "Izabrani spisi" - 3. knjiga - (Muslimani Krajine protiv bratoubilačkog rata) - Beograd, 1966. - s. 66.

⁶⁷⁾ Isto, "Ravnopravnost Srba i Hrvata u Hrvatskoj" - III - 1957. - (U ovom članku Pijade se osvrće i na problematiku BiH i nacionalne odnose u njoj).

⁶⁸⁾ Isto.

da je ona "šesta jugoslavenska republika...u kojoj živi *pet* jugoslovenskih naroda". Pet jugoslovenskih republika su po svome karakteru nacionalne republike, što BiH nije, jer stvaranje Republike BiH "nije bilo diktirano ni istorijskim ni državno-pravnim razlozima". To je razlog što se "Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini daje poseban značaj". BiH je, objašnjava Pijade, dobila status šeste jugoslovenske republike zato što je "narod BiH odigrao tako značajnu ulogu u narodnom ustanku i ratu, da je BiH postala središte uporne NOB-e za stvaranje nove, istinski demokratske Jugoslavije". Prema tome, logično je, pravedno i politički potpuno opravdano što je BiH svojim velikim doprinosom stvaranju nove Jugoslavije zaslužila da se svrsta u red jugoslovenskih ravnopravnih republika." Činjenica da se danas može u Evropi naći stanovništvo bez nacionalnog obeležja",⁶⁹⁾ kao što su Muslimani u BiH, nije mogla spriječiti nastanak i formiranje Republike BiH. Kako više u BiH ne vladaju feudalni elementi koji su stajali na putu "nacionalnog osvešćivanja" muslimana, u otvorenom i "slobodnom" procesu nacionalnog konstituiranja b-h muslimani će se opredjeljivati kao Srbi i kao Hrvati." Prestaje nenaučna i zaostala praksa da se verska oznaka meša sa određivanjem narodnosti".⁷⁰⁾ Zaborljenik Staljinove formule o naciji, M. Pijade nikako nije mogao da izađe na kraj sa nacionalnim identitetom b-h Muslimana. Pored dvije postojeće nacije u BiH, treća se nalazi u formiranju...

Politička linija u smislu nacionalnog opredjeljivanja Muslimana nije znatnije obilježavala politički život u BiH tokom uspostavljanja novog durštveno-političkog poretka. Javni život se odvijao u znaku propagande industrijalizacije i zadružne organizacije poljoprivrede kao metoda socijalističkog preobražaja društva, kao i kampanje protiv klasnog neprijatelja socijalizma. Kurs nacionalnog opredjeljivanja Muslimana provodio se interno u komitetima i partijskim organizacijama, da bi sporadično, uz popis stanovništva, iz interne partijske sfere prelazio u tokove javnog života sa prolaznim uticajem i smišljenim držanjem, da se u političke odnose ne bi unosio sindrom zabranjenog nacionalizma. Ta praksa je donosila rezultate, jer kurs nacionalnog opredjeljivanja u širokim muslimanskim masama nije izazivao njihove reakcije i osjećaje da se od njih traže neka odricanja značajna po njihovo istorijsko ime i biće. Utoliko prije, što je sloboda

⁶⁹⁾ Isto, knjiga 4, Govor na Osnivačkom kongresu KPBiH - (2. novembra 1948) - s. 470-471.

⁷⁰⁾ Isto, knjiga 5, "O popisu stanovništva", s. 947-949. (Članak je objavljen u "BORBI", br. 20, 21. I 1953).

vjeroispovjesti bila zagarantirana. Obrađivali su zemlju kako su mogli i znali, izmirivali obaveze prema vlasti i državi, petkom u džamiji klanjali džuma namaz, Ramazan postili, Bajrame slavili, kao i Prvi maj i Dan Republike, birali organe vlasti (javnim glasanjem) i u njima izabrani u većini lojalno, a neki i oduševljeno, "izgrađivali socijalizam". Moglo bi se reći da široki slojevi Muslimana nisu ni doživljavali kurs nacionalnog opredjeljivanja kao politiku koja se njih ticala.

Drukčije je bilo u krugovima muslimanske inteligencije. Među intelektualcima, pretežnim dijelom, pogotovo članovi KP deklarirali su se nacionalno u srpskom i hrvatskom smislu i na taj način potvrđivali da su savladali "zaostalost" i da se oslobađaju idejnog "tereta prošlosti", da se unutar muslimanske zajednice progresivno razvija segment njenog modernog preobražaja. Stvaralo se uvjerenje da se prevazilaženjem nacionalne neopredjeljenosti dokida status građana "niže društvene vrijednosti", da se prihvatanjem srpske, odnosno hrvatske nacionalnosti postiže izjednačavanje po društvenoj vrijednosti. Objektivno, radilo se o degradiranju građanina u njegovim ustavnim i zakonskim pravima, što, po nama, nije mogao biti motiv inspiratora ove nacionalne politike. U svakom slučaju, nastavljala se jedna nacionalna-politička strategija prema b-h Muslimanima, koja je od druge polovine XIX stoljeća imala svoje centre u Beogradu i Zagrebu. Sada, u socijalističkoj državi, ona je kretala iz jednog centra, iz Beograda, podržavajući oba nacionalna pravca, ravnopravno, kako u srpskom, tako i u hrvatskom nacionalnom opredjeljivanju Muslimana BiH.

Među b-h muslimanskim intelektualcima marksističke i lijeve orijentacije kurs nacionalnog opredjeljivanja Muslimana doživljavan je kao nastavak jedne nedemokratske nacionalne politike koja je u praksi, izvornim motivom, bila usmjerena na podjelu BiH između Srbije i Hrvatske. Objektivno, smisao te nacionalne politike u krajnjoj liniji ostao je isti i u socijalističkoj jugoslavenskoj državi, u kojoj je BiH, po Ustavu, imala položaj ravnopravne federalne jedinice. To je, neosporno, istorijska logika ovog kursa, jer je on nosio tendenciju razaranja federalnog ustrojstva Jugoslavije. Nametanje jednom etnosu nacionalnog imena, čak dva imena koje on tokom jednog stoljeća odbija da primi i usvoji, značilo je iznevjeravanje osnovnih demokratskih načela i građanskih prava, koja su činila credo političkog programa AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Vjerovatno bi se teško moglo dokazati da je pokretače ovog nacionalnog kursa vodila misao njegove krajnje realizacije, jer bi se na taj način "dokazivao" apsurd da su htjeli da ruše

sopstveno djelo, ali je izvan sumnje da ih je u tome vodilo uvjerenje i ideja da je "zaostalost" b-h Muslimana izraz i potvrda nedostatka kod njih nacionalne svijesti, što je bilo neuporedivo lakše tvrditi nego se potruditi da se prouči njihov istorijski razvitak i prepozna njihov nacionalni identitet.

Politika nacionalnog opredjeljivanja Muslimana BiH imala je svoju istoriju. Njen početak datira od sredine XIX stoljeća, kada su njeni rodonačelnici formulirali srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu strategiju sa glavnim ciljem integrisanja BiH u državni organizam Srbije, odnosno Hrvatske. Ilija Garašanin⁷¹⁾ je Srbiju proglasio "prirodnom protektoricom svih turskih Slavena", u Bosni organizovao mrežu agencija da među "Srbima sve tri vjere" razvijaju propagandu u smislu ujedinjenja sa Srbijom. Među Srbima "sve tri vjere" najvažnije je bilo pridobiti Muslimane za koncepciju svesrpske državne integracije. Srpski naučnici našli su svoj zadatak u ostvarivanju srpske državne misli. Antropogeograf i etnolog Jovan Cvijić⁷²⁾ autor je teze da "dinarski muhamedanci spadaju u najstarije srpsko stanovništvo BiH i Novopazarskog sandžaka". Znameniti srpski književni historičar i kritičar Jovan Skerlić⁷³⁾ podržavao je propagandu u smislu srpskog "nacionalizovanja" b-h Muslimana.

Na drugoj strani, u Hrvatskoj, Ante Starčević⁷⁴⁾ je promovirao tezu, u sklopu hrvatskog državnog prava, da je muslimansko plemstvo u BiH "najčistije hrvatsko plemstvo", da b-h Muslimani predstavljaju "najčišći dio hrvatskog naroda" što je u praksi hrvatske pravaške politike značilo da b-h Muslimanima pripada glavna uloga u pogledu priključenja BiH Hrvatskoj. Na ovim idejama Starčević je formirao svoje koncepcije o istorijskom pravu kraljevine Hrvatske na BiH. Nezavisno od stranačkih organizacija, sva hrvatska nacionalna politika, u Hrvatskoj kao i u BiH, slijedila je politiku priključenja BiH Hrvatskoj. Autoritativni i popularni vođa hrvatskog nacionalnog pokreta, Stjepan Radić⁷⁵⁾, u vrijeme aneksije BiH Habsburškoj monarhiji, tvrdio

71) Vasa Čubrilo: "Istorija političke misli u Srbiji XIX veka" - "Garašaninova koncepcija državne politike Srbije u XIX veku" - "Ilija Garašanin i odnos srpstva i južnog slovenstva" - Beograd, 1982. - s. 139-152.

72) Jovan Cvijić: "Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje" - II - Beograd, 1931. - s. 74-75, 85.

73) Jovan Skerlić: "Pisci i knjige" II - Šukrija Kurtović, "O nacionalizovanju muslimana" - Beograd, 1955.

74) Mirjana Gross: "Povijest pravaške ideologije" - Zagreb, 1973. - s. 33, 164-165.

75) Stjepan Radić: "Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu" - Zagreb, 1908. - s. 12.

je da na BiH imaju pravo Evropa, Austro-Ugarska monarhija i Hrvatska. Po njemu, Hrvatska ima pravo, istorijsko i državno, na BiH, koja "mora postati sastavni dio ujedinjene Hrvatske".

Jedna od najvažnijih činjenica u istoriji BiH za vrijeme osman-ske vladavine, pored islamizacije, je da Srbi i Hrvati nisu imali vlastitu feudalnu klasu, odnosno da su feudalnu klasu imali samo Muslimani, dok je, takoreći, neznatan procenat feudalaca u BiH poticao iz reda hrišćanskog, odnosno kršćanskog elementa. Na toj osnovi razvile su se u BiH socijalno-ekonomske, konfesionalne i etničke suprotnosti. One su bitno doprinijele okončanju osmanske vlasti u BiH, uporedo sa Evropom i susjednim državama. Ideja interkonfesionalnog bošnjaštva nije mogla zaustaviti proces koji je BiH iz ruku Osmanlija predao u vlast Austro-Ugarske monarhije. Kalajeva koncepcija "bosanske nacije", koja je podrazumijevala pripadnike sve tri b-h etničke zajednice, doživjela je neuspjeh. Motivirana pragmatičkim interesom da se potvrdi kao oblik državne ideje Austro-Ugarske monarhije, ona u BiH nije imala ni političkih ni socijalnih pretpostavki da se održi. Nacionalno-politička stvarnost Muslimana izražavala se u taktičkim promjenama; saradnju sa Srbima smijenio je hrvatsko-muslimanski pakt; srpsku orijentaciju smijenila je hrvatska orijentacija. Nijedna ni druga nije imala podršku u muslimanskoj bazi.

Razdoblje austro-ugarske okupacije generiralo je politiku nacionalnog opredjeljivanja Muslimana, koja je predstavljala paralelan proces politici srpskog i hrvatskog velikodržavlja prema BiH.⁷⁶⁾ U periodu Kraljevine Jugoslavije ova politika se razbuktala do ekstremnih oblika, u čemu je određenu ulogu imao i dio muslimanske inteligencije. Međutim, ni u periodu Austro-Ugarske monarhije ni u periodu Kraljevine Jugoslavije proces nacionalnog opredjeljivanja b-h Muslimana nije se razvijao u širinu, a još manje u dubinu. Ograničena na tanak sloj inteligencije, politika nacionalnog opredjeljivanja b-h Muslimana nije prodirala, niti je imala uporište u širokim muslimanskim slojevima. U stvari, "nacionalno opredjeljivanje" Muslimana reduciralo se na političko-partijsku pripadnost, pa je, u zavisnosti od političke konstelacije, jednom među Muslimanima bilo više "nacionalno osvjedočenih" Srba, a drugi put više "nacionalno svjesnih" Hrvata.

Politika nacionalnog opredjeljivanja b-h Muslimana u srpskom i hrvatskom smislu bila je izraz velikodržavne megalomanije srpskog i

⁷⁶⁾ Enver Redžić: "Društveno-istorijski aspekt nacionalnog opredjeljivanja Muslimana BiH" - Socijalizam, br. 3, Beograd, 1961. - s. 31-89.

hrvatskog nacionalizma i istovremeno iracionalno nastojanje da se b-h Muslimanima ne prizna njihov historijski etničko-nacionalni identitet.

Istorijska nauka je s razlogom reagirala i osporila tvrdnju da je pobjedom NOP-a i oslobođenjem od okupatora učinjen kraj politici nacionalnog opredjeljivanja Muslimana u BiH. Navedena moja rasprava pokrenula je diskusije u izvjesnim intelektualnim i naučnim krugovima, koje iz internih medija nisu prelazile u široku javnost; kao da se ocjenjivalo da je došla preuranjeno (1961). Zaista, šesta baklja u Ustavu pojavila se 1963. Ipak, iako je sadržavala naučnu kritiku aktuelne političke prakse nacionalnog opredjeljivanja Muslimana u uslovima socijalističke transformacije društva, rasprava je ostala na ocjeni da je ta politika suprotna proklamovanim nacionalnim principima formuliranim u državnim ustavima Jugoslavije i BiH. Jednom objelodanjena, kritička misao o autentičnom izrazu i integralnom priznanju nacionalne ravnopravnosti Muslimana BiH predstavljala je nužnost na pravcu njihovog nacionalnog razvoja. Činjenica da je rasprava bila objavljena u teoretskom časopisu CKSKJ govorila bi u prilog šireg javnog razmatranja njenog predmeta. Praksa je, međutim, pokazala da je takva rasprava bila nepoželjna. Naime, rasprava je mogla da problematizira partijsko stanovište i partijsku politiku nacionalnog opredjeljivanja Muslimana, da je kritički ospori validnom argumentacijom da je pogrešna, a partijsko rukovodstvo smatralo je da je nepogrešivo. Od komunista Muslimana i dalje se tražilo da se "slobodno" nacionalno izjašnjavaju kao Srbi, odnosno kao Hrvati.

Koliko god je državno-partijsko rukovodstvo u BiH (i u Jugoslaviji) uporno insistiralo da Muslimani prihvate srpsku ili hrvatsku nacionalnu nominaciju, toliko su b-h Muslimani uporno istrajavali na nacionalnoj "neopredjeljenosti", čime su u stvari demonstrirali nacionalni otpor pritisku da se ne priznaju onim što historijski nisu. Provođenje kursa nacionalnog opredjeljivanja Muslimana bio je način da se oni tretiraju kao vjerska grupa, kao u Evropi jedinstveni primjer zajednice, kako bi rekao Moša Pijade, bez nacionalnog obilježja. Od jednog do drugog popisa stanovištva u državno-partijskom vrhu izmišljalo se i tragalo za statističkom formulom pod kojom bi se evidentirali "nacionalno" b-h Muslimani. To nije bio dokaz političke neobrazovanosti rukovodećeg kruga unutar koga se znalo da se radi o Bošnjacima, već istrajavanje na jednom apsurdnom stanovištu da su Muslimani vjerski, u najboljem slučaju etnički fenomen, koji je historija zaustavila u razvoju. Mišljenje da će ih pritisak da prime nacionalno ime etnički srodnih Srba, odnosno Hrvata pokrenuti iz povijesnog rezidijuma bilo

je de facto politička hipokrizija vlastodržačke strukture. Ako su muslimanske mase još bile izvan djelotvornog uticaja ove "muslimanske" politike, politički senzibilitet muslimanskog intelektualca morao je da se oglasi nepristajanjem na nacionalnu depersonalizaciju.

I na ovome primjeru potvrdilo se istorijsko iskustvo da široki slojevi naroda reaguju otporom kada ih određena politička praksa ugrožava u njihovim tradicionalnim uvjerenjima i pravima kao kolektiviteta, u njihovom konfesionalnom i etničkom identitetu koji je bio jedinstven kod bosanskih Muslimana. Etnički srodni Srbima i Hrvatima, oni su se od njih prvenstveno konfesionalno razlikovali, pa su pripadnost islamu doživljavali kao svoju bitnu odrednicu. Kako do njih nije dopirala politika nacionalne konverzije, jer je primarno računala na strukturu inteligencije koja se nalazila u fazi stvaranja pa prema tome predstavljala faktor nejake socijalne moći i uticaja, muslimanske mase ostale su izvan sfere ove političke akcije. Šta više, niko iz kruga inicijatora i nosilaca politike nacionalnog opredjeljivanja Muslimana nije imao smjelosti da im se obrati pozivom da se nacionalno izjašnjavaju kao Srbi ili Hrvati. Unaprijed se znalo da bi to muslimanske mase doživjele kao pritisak na njihovo vjersko, islamsko uvjerenje i pripadnost vjeri islamu. Vlast i poredak koji su proklamovali slobodu vjeroispovijesti i vjersku ravnopravnost građana i naroda morali su da ih zaštićuju kao jedan od temelja na kome se održavaju.

Međutim, drukčije se postavljala stvar kod inteligencije koju je poredak stvarao. Nastankom zavisna od sistema, ona je imala da bude sistemu u funkciji. Kao državna tvorevina i potreba, po svom objektivnom položaju inteligencija je svojom pretežnom strukturom bila poslušna, tj. instrument opšte politike sistema. Prema tome, i nacionalna politika je nacionalnim opredjeljivanjem u srpskom i hrvatskom smislu u "anacionalnim" Muslimanima trebalo da podstakne i ubrza evoluciju nacionalne (srpske i hrvatske) svijesti. U većini, muslimanska inteligencija prihvatila je kurs nacionalne konverzije kao jedan od načina ispunjavanja svojih službenih i službeničkih obaveza, kao oblik potvrđivanja svog statusa u državi i društvu, kao izraz lojalnosti poretku. U njenom odnosu prema politički sugeriranom nacionalnom imenu, da ga usvoji i nosi nema ideološkog pristupa, nema elemenata i znakova ideološkog uvjerenja. Kada prihvata jedno ili drugo nacionalno ime ona smatra da se ponaša službenički ispravno, politički korektno i da tako osigurava svoj društveni status. Iako je iskazivanje nacionalne svijesti i pripadnosti u istoriji bilo i nosilo pečat ideologije koja je obuhvatala mase naroda, koja je nacionalni pokret

prožimala nacionalnom ideologijom, politika nacionalnog opredjeljivanja Muslimana nije mogla da se razvije u muslimanski nacionalni pokret, već je u muslimanskoj inteligenciji vegetirala toliko koliko je ona mogla da izražava potrebu nosilaca i predstavnika poretka. Međutim, i u stratumu inteligencije iskazivala je odbojnost zbog osjećaja da se njome manipulira. U samom kolektivitetu inteligencije ova odbojnost potvrđivala se kao pasivan odnos da se nikad nije razvila u otpor širih razmjera.

KRITIKA POLITIKE NACIONALNOG OPREDJELJIVANJA BOSANSKIH MUSLIMANA

Kao kolektivitet, muslimanski etnikum u pogledu autentičnog izražavanja nacionalnog identiteta nalazio se u svojevrsnoj političkoj blokadi čije je uklanjanje nezamislivo bez masovnog političkog otpora i pokreta. Istorija obiluje primjerima da se u takvom stanju nacionalne letargije otporom oglašava intelektualac pojedinac. On se osjeća duhovno i moralno nezavisan i od mase naroda i od strukture inteligencije kojima pripada, pa u javnost izlazi sa sopstvenom kritičkom pozicijom. To pravilo je potvrdio profesor filozofije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Muhamed Filipović, svojim istupanjem protiv nacionalnog obezličavanja Muslimana BiH. Slijedeći poziv slobodnog i nezavisnog intelektualca da se ne miri sa praksom ideološkog pritiska nad njegovim narodom kome se nije priznavalo njegovo bošnjačko istorijsko ime, ovaj profesor je morao istupiti u javnost pod cijenu da bude izložen žestokim udarima režima, svakojakog političkog i duhovnog terora, ponižavanja i degradiranja ličnosti. Izabrao je oblik književnog eseja, u kome je polazište njegove kritičke misli bila Bosna koju suštinski određuje i izražava bosanski duh.⁷⁷⁾ Oblik eseja pruža mogućnost da se misao široko razvije, da se na primjerima književnosti i njenog uticaja na odnose u Bosni istakne i razlika između nacionalnog i bosanskog duha. Narodni duh Bosne, interpretira Filipović, gubi se u nacionalnom duhu, koji se ispoljava u nacionalnoj povijesti, u nacionalnoj književnosti. Dok nacionalni duh razbija Bosnu kao povijesno i duhovno jedinstvo, zahvaljujući bosanskom duhu (duhu posebnog bosanskog puritanizma), Bosna nikada nije bila razbijena, podijeljena i uništena kao cjelina, kao tradicija, kao

⁷⁷⁾ Muhamed Filipović: "Bosanski duh u književnosti - Šta je to?" - (Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije M. Dizdara, "Kameni spavač") - "Život", br. 1-2, januar-februar, 1967.

mentalitet, kao duh. Bosanskim duhom očituje se realna osnova zajednice jednog naroda i više nacija. Bosanski duh je metafora, sinteza Bosne. U znaku bosanskog duha duhovni život oslobađa se tutorstva nacionalnog duha. Za posljednjih stotinu godina nacionalno inspirirana književnost dijelila je Bosnu više nego li mnoge vojske koje su preko nje marširale. Ona je dijelila duh Bosne, njeno osnovno počelo koje je Bosna od pamtivjeka stvarala i koje je Bosnu održavalo. Logikom razvoja bosanska književnost je ušla u fazu emancipacije od nacionalnog duha, u proces koji se nije dao zaustaviti. Ako su imena Kočića, Ćorovića, Andrića i njihova književna djela bila nošena nacionalnim duhom, imenima Skendera Kulenovića, Derviša Sušića, Meše Selimovića, Maka Dizdara obilježava se bosanska književnost inspirirana bosanskim duhom. Iz nje je potisnut bosanski parcijalizam i provincijalizam, agresivni nacionalizam i historizam, koji su odricali Bosni njenu svojstvenost i identitet, da bi izražavala univerzalne vrijednosti i istine o ljudskom životu, sudbini, slobodi, o trajnim ljudskim težnjama, dilemama, nadama, razočarenjima, smrti, o vječnoj upitanosti čovjeka. U književnosti Bosne sa njihovim literarno-duhovnim ostvarenjima otpočela je epoha njene transcendencije u znaku univerzalizma bosanskog duha, koja u Bosni nije bila moguća jer nije bilo i nema bosanske nacije. Ali nema istorijskog prostora ni za narodni bosanski mit, jer Bosanac svoju povijest nije doživljavao mitski.

Filipovićev književni esej shvaćen je i javno tretiran kao politička antirežimska deklaracija i manifest, koji će u godini pojavljivanja, pa i kasnije, biti izložen kampanjama javnog osuđivanja zbog ugrožavanja i oskrnjivanja temeljnih principa kojima je definirano postojeće višenacionalno ustrojstvo BiH. Mišljenja sam da Filipovićev esej nije ni u strukturi ni u porukama sadržavao takve elemente koji traže i nameću široku raspravu političkog karaktera, pogotovo ne političku kampanju širokih razmjera i publiciteta, protiv autora. Tematski, svojom strukturom i oblikom, esej je izrazito književnog karaktera i bilo bi prirodno da se o pokrenutim pitanjima i njemu diskusija pavela u književnom krugu. To se, međutim, nije dogodilo. Raspravu o eseju prvobitno nisu inicirali književnici, niti je o eseju vođena književna rasprava. Iako nijedno stanovište autorovo u eseju nije izlazilo izvan sfere književnosti, o čemu su književnici autonomno mogli da izlože svoja slaganja i neslaganja, esej je postao motiv dirigovane kampanje, a autor izložen političkim optužbama i diskriminaciji u ime odbrane vrhovnih načela državnog i društvenog poretka. Zbog čega? Šta je u svom eseju zastupao Filipović?

Po njegovom mišljenju, književnost koju su stvarali Bošnjaci tumačena je kao srpska ili hrvatska nacionalna književnost, ili je odbacivana kao strana, nacionalnom duhu tuđa književnost, orijentalna. Uporedo, nacionalistička interpretacija bosanske kulture nalazila je svoj smisao u spajanju kulture, stvarane u Bosni sa majkom, nacionalnom maticom, izvorom i središtem nacionalne kulture. Pojava književnih djela Skendera Kulenovića, Derviša Sušića, Meše Selimovića, Maka Dizdara obilježava prekretnicu u bosanskoj literaturi, pa od sada Jugoslavija mora računati sa bosanskom literaturom koja živi bosanskim duhom. Za razliku i suprotno nacionalnom duhu koji razbija i dijeli Bosnu, bosanski duh čini da ona opstoji kao jedinstvo i cjelina, kao teritorij i tradicija, kao zajednica jednog naroda i više nacija.

U izloženim Filipovićevim tezama i stavovima partijsko rukovodstvo BiH prepoznavalo je i otkrivalo njegov bošnjački nacionalizam, pa je krenulo da ga svim oruđima propagandne mašinerije tuče u glavu, misleći da će na taj način spasiti kurs srpsko-hrvatske konverzije Muslimana. U stvari, u eseju se "nalazilo" ono čega nema, a što je vladajućoj političkoj strukturi bilo potrebno kako bi odbranila i produžila svoju nacionalnu liniju i praksu koja se prelamala i lomila na Muslimanima. Ne samo što nije imala podršku Muslimana, nego ni kod Srba i Hrvata nije dobila uporište. Motiv političke agresije na Filipovićevu ličnost bio je strah u b-h partijskom centru da bi politika građana na sofisticiranoj konstrukciji mogla doživjeti debakl kod Muslimana. Za partijski vrh u pitanju je bila politička pozicija kod Muslimana, gubljenje političkog kredibiliteta ne samo u strukturi Muslimana. Činjenica da je jedan književni esej mogao da motivira rukovodeću političku strukturu Republike da protiv njegovog autora pokrene kampanju šikaniranja svjedočila je o krizi samog političkog poretka, kome je u vitalnim segmentima mogla da znači prijetnju kritička misao jednog univerzitetskog profesora.

Kako se u istorijskoj nauci krajem 60-tih i početkom 70-tih godina razmatrao bosanski nacionalni kompleks?

Poslije Filipovićevog eseja "Bosanski duh..." o problemu nacionalnog identiteta bosanskih Muslimana prvi se oglasio profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu dr Vlado Jokanović raspravom "Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva

kao nacionalnog pokreta".⁷⁸⁾ Iz rasprave se može zaključiti da je povod profesoru Jokanoviću bio Filipovićev esej, ali vremenski slijed upućuje na pretpostavku da je atmosfera u javnosti oko Filipovićevog gledišta mogla uticati na Jokanovića da o aktuelnom problemu izloži svoje mišljenje. Komponujući svoju raspravu Jokanović je koristio relativno obimnu istorijsku literaturu koja se odnosi na fenomen b-h Muslimana u kojoj je istaknuto mjesto pripadalo Kulišićevoj raspravi o porijeklu Muslimana u BiH. Zatim članku dr Atifa Putivatre "Prilog proučavanju koncepcije o nacionalnom opredjeljenju Muslimana BiH", članku dr Muhameda Hadžijahića "Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und in der Herzegowina" u časopisu "Südost-Forschungen" Band XXI 1962., brošuri Stjepana Radića "Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu", brošuri Suljage Salihagića "Mi bosansko-hercegovački Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice", Šukrije Kurtovića "O nacionalizovanju Muslimana", Vase Čubrilovića "Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi", Ante Babića "Struktura srednjovjekovne bosanske države", monografiji Avde Sućeske "Ajani", Kreševljakovićeve studije o Sarajevu, Milenka Filipovića "Die serbo-kroatische Mohammedaner", Stanoja Stanojevića "Srpski nacionalizam u srednjem vijeku", Ahmeta Muratbegovića "Problem jugoslavenske muslimanske izolacije" itd.

Jokanovićeva analiza motivirana je ličnim zadatkom da objasni problem bošnjaštva čiji su pojava i razvoj vezani za razdoblje osmanske vladavine u Bosni, a koji je u postosmanskoj Bosni bio uslovljen i određen bitno promijenjenim društvenim i političkim odnosima (u periodima austro-ugarske okupacione uprave i postojanja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije). U kontekstu datih istorijskih stanja i procesa Jokanović je izveo i formulirao više teza od kojih neke imaju istaknuto mjesto u njegovoj studiji. U završnoj etapi turske vlasti bošnjaštvo se instrumentalizira kao turska državna ideja i ideologija kojom je trebalo da se zatvore pukotine između bosanske muslimanske feudalne klase i centralne vlasti oličene u visokoj Porti. Istovremeno, bošnjaštvo se javlja i kao ideologija feudalnog autonomizma koji ima podlogu u čifluk-sahibijskim odnosima. Jokanović smatra da je bošnjaštvo predstavljalo pokret bosanskih kapetana i ajana za produženjem i učvršćivanjem feudalne društvene strukture da bi se postigla izvjesna autonomija Bosne prema centralnoj vlasti. Pokret

⁷⁸⁾ Raspravu je posthumno objavio časopis za društvena pitanja PREGLED, br. 8-9, 1968. U saopštenju redakcije stoji da se radi o "skici za jednu obimniju studiju, koju autor, nažalost, nije stigao da dovrši".

za autonomni status Bosne istovremeno je izražavao tendencije protivreformnog karaktera, a reforme su činile novu strategiju državnog vrha Carstva. Međutim, ideologija ravnopravnosti građena bez obzira na vjeru, porijeklo i socijalni položaj, inaugurisana u reformama, nije, po uvjerenju autora, odgovarala bosanskom društvu nerazvijene moderne strukture. Šta više, vodećim snagama bosanskog društva ideja ravnopravnosti bila je odbojna, neshvatljiva i neprihvatljiva. S druge strane, u otporu Muslimana austro-ugarskoj okupaciji 1878. izražava se takođe nastavak pokreta protiv reforme politike i turske vlasti u Bosni uopšte, ali ni tada bošnjaštvo nije u stanju da objedini cijelo stanovništvo BiH, jer preferira muslimanski elemenat, što se ogleda u sastavu narodnog odbora, u kome se previđalo 20 Muslimana, 2 Srbina (trgovca), rimokatolički župnik i jedan Jevrej, dok je u Nacionalnoj skupštini trebalo da budu zastupljene sve četiri konfesije: 12 Muslimana, 2 katolika, 2 pravoslavca i jedan Jevrej. U režimu okupacione uprave Kalajeva politika tražila je oslonac u muslimanskom elementu, koji usljed ekonomske nerazvijenosti nije mogao da preraste u naciju. Ipak, bošnjaštvo kao ideologija imalo je u sebi klicu nacije, jer manifestuje izvjesnu sličnost sa nacionalnim pokretom, pozivajući se na zajedničko porijeklo, jezik, običaje, kulturu itd. Što nije dostiglo karakter nacije, razlog, po Jokanoviću, nalazi se u težnji da se očuvaju feudalni društveni odnosi i feudalne institucije i što je bilo nosilac teritorijalne zatvorenosti, potvrđujući odbojnost Bosne prema susjednim zemljama i susjednim srodnim nemuslimanskim narodima. Svršetkom I svjetskog rata, ideja bošnjaštva je bila prevaziđena, smatra Jokanović. U Kraljevini Jugoslaviji bošnjaštvo se prilagodilo novoj situaciji, "prešlo u defanzivu" i ispoljavalo se pod imenom Jugoslaven-ske muslimanske organizacije (JMO). Pokušaj sa parolom autonomije Bosne u Jugoslaviji poslije rata propao je kao državno-pravni oblik, jer su se pojavile nove društvene snage koje su djelovale u smislu uspostavljanja novih međunacionalnih odnosa u BiH. Zaključak je profesora Jokanovića da je ideja bošnjaštva konačno degenerisala, jer se držala društvenih snaga koje nisu bile nosilac društvenog progressa, koje nisu bile faktor kohezije BiH. U bosanskoj historiografiji ovo gledište nije bilo usamljeno. Pokazaćemo to na određenim primjerima u daljem toku našeg izlaganja.

Kada je riječ o profesoru Jokanoviću, istine radi, valja konstatovati da je to bio intelektualac koji je samostalno i kritički pristupao društvenoj fenomenologiji, da je, usprkos što je bila politički nepodobna tema, pokrenuo raspravu o bošnjaštvu i tvrdio da ono ima

ne samo negativnu već i pozitivnu stranu. Međutim, pokazalo se da se metodološki držao oficioznog, klasnog klišea, da je sve što je bilo vezano za feudalni poredak u Bosni bilo izraz i oblik retardacije i djelovalo kao kočnica progresa, kao institut konzervatizma. Činjenica da je njegova rasprava objavljena posthumno, dopušta pretpostavku da je nalazio razloga da je ne objavi da bi još radio na njenom doradivanju i redigovanju. Naučna zaostavština traži da se o njoj oprezno rasuđuje. U svakom slučaju, rasprava o bošnjaštvu nametnuta je javnosti i više nije mogla ni da se zaustavi niti spriječi, uprkos činjenici da se javno izražavanje mišljenja o "delikatnim" pitanjima nalazilo pod kontrolom nosioca sistema.

Godina 1968. u Evropi, Jugoslaviji, pa i u BiH proticala je u znaku zahtijeva za promjenama, prvenstveno u smislu opšte demokratizacije u društvu. Junske studentske demonstracije u Sarajevu unijele su nemir u vrhove vladajuće strukture koji su bili primorani na popuštanje i ustupke. Za razliku od drugih centara, vlast u Sarajevu reagirala je na demonstracijama odlučno, riješena da ni jednog trenutka ne dođe u pitanje njena pozicija. Političko rukovodstvo samo je preduzelo inicijativu u traženju solucije za rješenje pitanja nacionalnog identiteta Muslimana zbog ignoriranja i manipuliranja njihovim nacionalnim osjećajima i pravu na nacionalno ime. Konačno, na plenarnoj sjednici (1968) CKSK BiH je promovirao muslimansku naciju pod imenom Muslimani. Na taj način Muslimani su i dalje tretirani kao vjerska zajednica."Ovim načinom i osobito sadržajem pod kojim je priznato postojanje nacionalnog entiteta Musliman, nije uistinu dovršeno niti osigurano priznavanje tog entiteta, niti je omogućeno da se on razvije ... Identifikacija i emancipacija je izvršena, dakle, na negativnom nivou ... Muslimani su dovedeni u situaciju da, jedini na svijetu, religijsko ime upotrebljavaju za nacionalno ime ... stoga je to bila čudna nacija, nacija skrivena iza vjerskog imena i praznine sadržaja svog pravog identiteta ... Budući da takvim sadržajem definirani i izraženi nacionalni identitet, nije bio teritorijalno određen i vezan za konkretnu zemlju, u ovom slučaju za Bosnu i Hercegovinu, niti za državu Bosni i Hercegovinu ... da nije povijesno uvjetovan i vezan za bosansku povijest ... taj identitet ... nije mogao izazvati konstituciju političke volje koja bi bila dovoljno intenzivna da bi osiguravala konkretno postojanje bošnjaštva".⁷⁹⁾

Sticajem okolnosti ove godine u Ohridu održan je kongres Saveza istoričara Jugoslavije. Politička atmosfera koja je vladala u zemlji došla

⁷⁹⁾ Muhamed Filipović: "Bošnjačka politika" - Sarajevo, 1996. - s. 88-91.

je do izražaja i u određenim referatima o nekim istorijskim procesima i temama. Jedan od glavnih referata bio je posvećen makedonskom nacionalnom pokretu o čemu je govorilo sedam makedonskih istoričara. Nije bilo slučajno da su dva istoričara iz BiH svoje referate posvetili istorijskoj problematici nacionalnog identiteta b-h Muslimana.

Osmanist, profesor Avdo Sućeska u referatu "Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana" u kratkoj sintezi razmatrao je ovaj naučni problem.⁸⁰⁾ Pristupajući naslovljenoj temi Sućeska konstatuje da su na početku turske vladavine u Bosni dominantne sljedeće činjenice: prilikom osvajanja Turci su uništili bosansku feudalnu državu i njene najviše predstavnike i na taj način razorili njenu državnost. Istovremeno, otpočeo je proces islamizacije bosanskog stanovništva i proces uključivanja domaćih feudalaca, pretežno sitnih i srednjih u osmansku feudalnu upravnu organizaciju. U rezultatu ovih procesa u Bosni je, u uslovima turske vlasti, formirano muslimansko društvo, u kome je domaće muslimansko plemstvo imalo istaknutu ulogu u političkom životu tokom više stoljeća. Jedna od karakteristika islamizacije, piše Sućeska, ogledala se u činjenici da je imala široku bazu u bosanskom seljaštvu, mahom bogumilskom ali obimom užu i u redovima katolika i pravoslavnih. Gradsko muslimansko stanovništvo činili su zanatlije i trgovci, dok su elitu predstavljali najviši predstavnici muslimanskog sveštenstva i duhovne inteligencije. S obzirom na ekonomsku moć i društveni uticaj, strukturi plemstva i uleme pripadala je uloga političkog naroda kao vodećeg stratuma širokih slojeva bosanskih Muslimana. Elitu muslimanskog društva činili su direktni nosioci vojne i upravne vlasti koji su, po mišljenju Sućeske, kao politički narod predstavljali "državnotvorne elemente bosanskog muslimanskog naroda". Tokom XIX stoljeća osmanska država bila je izložena teškim udarcima kako spoljnih neprijatelja tako i bunama hrišćanskih podanika, pa ove okolnosti djeluju u smislu kohezije i jedinstva bosanskih Muslimana koji, braneći muslimansku osmansku državu, osiguravaju vlastiti opstanak u budućnosti. Sućeska zaključuje da se u uslovima turske vladavine muslimansko stanovništvo postepeno oblikovalo kao poseban narod, kome je društveni poredak, zasnovan na osmanskome feudalnom načinu proizvodnje, prožet islamskom civilizacijom i kulturom sprečavao ekonomski, kulturni i politički razvoj u duhu zapadno-evropske civilizacije. U spletu ovih činjenica nalaze se razlozi koji su uvjetovali "vrlo sporo oblikovanje Muslimana

⁸⁰⁾ Avdo Sućeska: "Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana" - JIČ. br. 4. Beograd, 1969. s. 47-53.

u posebnu naciju". U novoj Jugoslaviji Muslimanima je priznat status posebnog naroda "upravo pod nazivom Muslimani". Iako su se b-h Muslimani nazivali Bošnjacima, naročito u vrijeme snažnih konfrontacija sa Portom, ime Bošnjak, kao naziv samo za Muslimane, smatra Sućeska, nije moglo da se održi. Razlog vidi u bitno izmijenjenoj etničkoj strukturi bosanskog stanovništva, u kojoj su, tokom XIX stoljeća, od nekadašnje većine, Muslimani spali na jednu trećinu. Demografski veoma oslabljeni, Muslimani su u BiH tokom svih postosmanskih perioda postepeno gubili uticaj u političkim zbivanjima, pogotovo kada se radilo o položaju Bosne i Hercegovine, bilo u vrijeme austro-ugarske okupacije, bilo u jugoslavenskoj državi.

U jednoj drugoj, kasnijoj studiji posvećenoj socijalnoj strukturi i socijalnim odnosima u Bosni za vrijeme osmanske vladavine, Sućeska šire argumentira tezu o postepenom formiranju specifičnog muslimanskog društva u Bosni.⁸¹⁾ To društvo je bilo potpuno klasno strukturano, sa spahijama, vojnim redovima, sveštenstvom, gradskim stanovništvom i zavisnim seljacima. Značajnu karakteristiku bosanskog muslimanskog društva predstavljala je opšta privrženost svih njegovih pripadnika osmanskoj državi sa kojom su Muslimani Bosanci tijesno povezivali svoju sudbinu. Muslimansko stanovništvo u cjelini imalo je povoljniji, u stvari privilegovani položaj, za razliku od nemuslimana, iako svi Muslimani nisu bili jednako povlašteni. Dokaz za to su bune muslimanskog seljaštva tokom XVIII stoljeća. Međutim, i gornji slojevi, moćni ajani, dolazili su u sukobe sa centralnom vlasti, koja je nastojala da ograniči njihov veliki uticaj u bosanskom društvu. Početak obračuna sa ajanima najavio je bosanski vezir Dželal-paša svojom strahovladom 1820. Ajani su se suprotstavili vojnim i administrativnim reformama sultana Mahmuta II pokretom pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića. Oni su od sultana tražili da se bosanski vezir imenuje iz redova bosanskog plemstva i da se Bosni prizna autonomni položaj u okviru Osmanskog carstva. Pokret je doživio poraz zahvaljujući vojnoj nadmoći sultanovih oružanih snaga, ali i političkoj nezrelosti Husein-kapetanovog rukovodstva izraženog u njegovom samovlašću usljed čega se baza pokreta sužavala i slabila. Slabu stranu pokreta činila je jaka opozicija iz redova ajana, prvenstveno hercegovačkih, kao i izostanak muslimanskog seljaštva u pokretu. Ipak, muslimanski feudalci predstavljali su političko rukovodstvo bosanskih Muslimana, koji su bili jedinstveni u očuvanju

⁸¹⁾ Avdo Sućeska: "Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi" - PREGLED, br. 5-Sarajevo, 1974. - s. 483-509.

Bosne u sastavu Osmanskog carstva. Njihov patriotizam bio je nedjeljiv u odbrani Bosne i osmanske države. Tako su uporedo socijalno-klasni elementi djelovali u procesu formiranja nacionalne posebnosti b-h Muslimana. Bosansko-muslimanski politički narod imao je specifičnu socijalno- klasnu strukturu u kojoj je divergentne interese potiskivao i prevazilazio dominantni interes jedinstva, koje je sve do kraja konstituirala i personificirala muslimanska feudalna klasa.

Drugi historičar iz BiH koji je na Kongresu imao referat o istoj tematici bio sam ja.⁸²⁾ Njegovu sadržinu izložicu u nekoliko osnovnih teza.

U razdoblju uspona i napredovanja bosanske države u XIV stoljeću javlja se i održava ime Bošnjakin kao zajedničko ime njenog stanovništva. Ime Bošnjakin potvrđivalo je da je otpočeo proces formiranja bosanske svijesti o identifikaciji srednjovjekovnog bosanskog naroda. Bosansko pismo i bosanski jezik predstavljaju takođe izraz navedenog procesa. Turskim osvojenjem Bosne otvoren je proces transformacije religijske strukture bosanskog stanovništva da bi se krajem XVI stoljeća ustalili vjerski odnosi u Bosni. Konstituiranje relativno postojanih etničkih odnosa išlo je sporije, ali je vjerski faktor u tom pogledu vršio neosporno snažan uticaj. Etničko diferenciranje stanovništva odvijalo se na bazi vjerske pripadnosti. Srednjovjekovni bosanski narod etnički se raslojavao u tri pravca. Stopljen sa islamom njegov značajan dio u uslovima i pod uticajem osmanske vladavine sačuvao je i produžio svoj etnički i historijski razvoj pod bosanskim-bošnjačkim imenom.

Najveću masu bosanskih Muslimana sačinjavalo je domaće slavensko bosansko stanovništvo čijim se stapanjem sa islamom postepeno, u burnim preobražajima, formirao etnos bosanskih Muslimana. U široj etničkoj osnovi bosanskih Muslimana strani, izrazito malobrojan neslavenski elemenat bio je relativno brzo asimiliran. Značajno je da se afirmirani historičari turskog perioda bosanske historije slažu u mišljenju da sa osmanske strane nije bilo u Bosni pokušaja turciziranja i da je ime Bošnjakin, odnosno Bošnjak imalo puno poštovanje turskih faktora. U procesu stabilizacije osmanske vlasti u Bosni uloga "političkog naroda" pripala je bosanskim Muslimanima, odnosno njihovom vodećem stratumu, dok je nemuslimansko stanovništvo bilo lišeno političkih prava. Od samog početka osmanske vladavine, bosanski

⁸²⁾ Enver Redžić: "Tokovi i otpori" - O posebnosti bosanskih Muslimana - Sarajevo, 1970. - s. 80-123.

Muslimani prevashodno se zovu Bošnjaci, odnosno Bosanci za razliku od pravoslavnog i katoličkog stanovništva, koje će tokom XIX stoljeća imenu Bošnjak, odnosno Bosanac, pod uticajem nacionalno-političkih kretanja i tendencija, prvenstveno iz susjedstva, početi da pretpostavlja ime Srbin i Hrvat. U povijesnom smislu kapitalan značaj ima činjenica da su se bosanski Muslimani upravo bosanskim - bošnjačkim imenom određivali prema Turcima od kojih su primili vjeru islam. Bosancima su ih zvali istaknuti putopisci Kuripešić, Čelebija, Giljferding, Bašeskija, Evans, Francuzi Žak Gaso, Kikle, Pule, diplomate Pjer David, Šomet de Fose, Šarl Pertizje ...

Formirani u osmanskom periodu, u islamsko-turskoj državi bosanski Muslimani-Bošnjaci, Bosanci postavljaju se i određuju prema Turcima zahtjevom za političkom emancipacijom Bosne koja je u ustanku Husein-kapetana Gradaševića izražena i formulirana u političkom programu autonomne Bosne. Ideja autonomije se rodila u sukobu bosanske feudalne klase i centralne turske vlasti i predstavljala u stvari nacionalno-politički program bosanskih Muslimana tokom dužeg perioda u njihovom političkom djelovanju i razvoju.

Razdoblje austro-ugarske okupacije obilježeno je, pored ostalog, srpskim i hrvatskim težnjama u smislu nacionalnog opredjeljivanja Muslimana da prihvate srpsko, odnosno hrvatsko nacionalno ime. Ta politika naročito je intenzivirana u Kraljevini Jugoslaviji, a na određen način došla je do izražaja i u FNRJ, odnosno SFRJ. Velikodržavne težnje iz Srbije, kao i iz Hrvatske, prema Bosni i Hercegovini bile su u praksi pritisak na Muslimane da se nacionalnim opredjeljivanjem u srpskom, odnosno hrvatskom smislu stvore pretpostavke za podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. U referatu sam zastupao stanovište da je politika nacionalnog opredjeljivanja Muslimana da se nacionalno deklariraju kao Srbi i Hrvati u suštini predstavljala negaciju njihove etničko-nacionalne posebnosti. Upornim odbijanjem da prihvate srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu konverziju, bosanski Muslimani istrajavali su na svom izvornom nacionalnom identitetu pod imenom Bošnjaka. Smatrao sam da je proglašavanje "muslimanske nacije" od strane rukovodstva SK BiH neprihvatljivo iz više razloga. Prvo, izjednačavanjem vjerske zajednice sa nacijom samo se privremeno odlaže politička praksa nacionalnog opredjeljivanja bosanskih Muslimana, jer se pravopisom ("M") ne stvaraju nacije, i, drugo, u etničkom i nacionalnom pogledu nije bilo i nema muslimanskog naroda, nacije, iako su postojali i postoje brojni muslimanski narodi koji pripadaju raznim etničkim i nacionalnim zajednicama, nacijama.

Objavljivanje ove rasprave u integralnom obliku u časopisu za društvena pitanja "PREGLED", kao i u knjizi "TOKOVI I OTPORI" političko rukovodstvo BiH dočekalo je organizovanom kampanjom i napadom na moje stavove, proglašavajući ih neprihvatljivim i suprotnim političkoj liniji SK u sferi nacionalnih odnosa. Otpočela je sistematski vođena akcija u javnosti metodom osuđivanja i "objektivne kritike" sa platforme nacionalne ravnopravnosti i samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa protiv moje koncepcije o nacionalnoj posebnosti i identitetu bosanskih Muslimana. Protiv moga tumačenja bosanstva otvorena je i poduzeta najprije na sjednici Republičke konferencije SSRN BiH ideološko-politička aktivnost, koja je zatim orkestrirano prenesena u štampu i organe SSRN i SK javnim osudama i internim informacijama. Isticano je kako moji stavovi ne doprinose unapređenju međunacionalnih odnosa, da su moji pogledi "bremeniti" negativnim implikacijama, pa se republičko političko rukovodstvo ograđuje od moga istupanja, posebno naglašavajući, da u SK BiH postoji puna saglasnost u pogledu nacionalnog identiteta Muslimana, muslimanske nacije.

Karakteristično je da su se moji "kritičari" javljali mahom iz redova muslimanskih intelektualaca, koji su u svojim napisima potvrđivali pravovjernost vladajućoj političkoj liniji, odnosno njenim legitimnim nosiocima i predstavnicima. Jedni su od mene branili nauku polazeći od partijske linije koja je "naučno" utemeljena, a drugi politiku nacionalne ravnopravnosti koju sam ja ugrožavao svojom kritikom oktroja "muslimanske nacije" oživljavajući bosanstvo, bošnjaštvo Muslimana BiH.⁸³⁾

⁸³⁾ Kritikom moje koncepcije nacionalnog identiteta bosanskih Muslimana prvi se oglašio istoričar Mustafa Imamović, u to vrijeme asistent na Pravnom fakultetu u Beogradu, napisom u listu "Oslobođenje" od 30. 5. 1970. pod naslovom "Ne radi se o slučajnosti". Zatim je uputio pismo slične sadržine predsjedniku Republičke konferencije SSRN BiH Todi Kurtoviću, koji je sa zamjenikom predsjednika CKSK BiH Hasanom Grabčanovićem inicirao kampanju protiv moga bosanstva, odnosno protiv bosansko-bošnjačkog nacionalnog identiteta Muslimana BiH. Na sjednici Predsjedništva Republičke konferencije SSRN, juna 1970., pored Kurtovića i Grabčanovića, moju koncepciju osudilo je više učesnika iz reda muslimanske inteligencije sa stanovišta "muslimanske nacije" u znaku "M". U listu "Komunist" od 13. 8. 1970. Muhamed Nuhić objavio je svoju kritiku moje rasprave, Salim Čerić, autor knjige "Muslimani srpsko-hrvatskog jezika" objavio je u "Oslobođenju" u 18 feljtonskih nastavaka kritiku mojih pogleda pod naslovom "Povratak bosanstva - Bosanstvo Envera Redžića".

NAUČNO ZASNIVANJE "MUSLIMANSKE NACIJE"

Iako smo se prethodno informativno i kritički osvrnuli na "teoriju" i politiku oktroja "muslimanske nacije", dužni smo da izložimo aktivnost i rezultat Centra za društvena ispitivanja Fakulteta političkih nauka u vezi istraživačkog projekta pod naslovom "STAV MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE U POGLEDU NACIONALNOG OPREDJELJENJA".⁸⁴⁾ Rad na realizovanju projekta započeo je 1967., a projekat je završen 1970. To su godine koje su bile obilježene značajnim pojavama u političkom životu BiH uopšte, a posebno im je činila sadržaj problematika nacionalne identifikacije b-h Muslimana i državno-partijske politike prema Muslimanima. U citatu donosimo dva stava iz uvodnih napomena studijskog izvještaja:

"Inicijativa za obradu ove teme, tj. problema nacionalnog opredjeljenja Muslimana došla je istovremeno sa dvije strane: od Centra za naučno-istraživački rad Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, te lično od profesora dr Hamdije Čemerlića. Povodom konkursa koji je 1967. raspisao Republički fond za naučni rad brzo je postignut sporazum. Obrada teme je povjerena Fakultetu, dok je Fakultet rado pristao da izvršenjem ovog istraživačkog zadatka rukovodi profesor Čemerlić.

Tim koji je ovom prilikom obrazovan sačinjavali su, pored Čemerlića, viši predavač Fakulteta političkih nauka Hamdija Pozderac, docent Fakulteta Atif Purivatra, sekretar Komisije za istoriju pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH dr Muhamed Hadžijahić i asistent Fakulteta Đorđe Kočetkov. U tim se naknadno uključio i dekan Fakulteta Joco Marjanović."

⁸⁴⁾ "Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljenja" - Studijski izvještaj - Univerziteta u Sarajevu - Fakultet političkih nauka - Institut za društvena ispitivanja - Sarajevo, 1974. - s. 6. (Navode iz Studijskog izvještaja obilježavam u tekstu brojem stranice u zagradi).

Uz navedene podatke potrebno je objašnjenje da je od osnivanja, pa tokom niza godina Fakultet političkih nauka bio institucija o čijem se programu i naučno-nastavnom kadru neposredno starao CKSKBiH, da se u autorskom timu nalazio Hamdija Pozderac, tada član CKSKBiH i njegov sekretar, koji nije bio angažovan kao autor određene teme, ali je njegova uloga u realizaciji projekta bila određena stanovištem CKSKBiH u kreiranju politike prema Muslimanima u svim njenim oblicima i fazama. Projekt je sadržavao 10 tema i dvije u Dodatku. Autor 9 monografskih studija bio je dr Muhamed Hadžijahić, od kojih je jednu obradio u saradnji sa mr Atifom Purivatrom, dok je Mustafa Imamović bio autor naknadno dodate teme o listu "BOŠNJAK", a mr Atif Purivatra obradio je temu pod naslovom "Jugoslavenska Muslimanska Organizacija (JMO) i nacionalnost bosansko-hercegovačkih Muslimana". Uvodne napomene ne sadrže informacije o konkretnom angažmanu profesora H. Čemerlića kao i višeg predavača H. Pozderca, a takođe ništa nije rečeno o radu asistenta Kočetkova i dekana Marjanovića u vezi sa realizacijom projekta. Obradena materija izložena je na 348 stranica, unutar kojih su pojedine studije dobile različit prostor. Najviše prostora, preko trećine, dobila je obrada politike nacionalnog opredjeljivanja Muslimana, a najmanje prostora zauzela je tema o bošnjaštvu. Već na početku ovog našeg pregleda možemo konstatovati da je glavni motiv i smisao projekta bio da se naučno ospori i dezavuiraju bošnjaštvo kao istorijski bosanski nacionalni fenomen i nacionalnost b-h Muslimana, da bi se naučno argumentirala koncepcija "muslimanske nacije".

Smatramo da je neophodno informativnije progovoriti o ovom projektu, jer on predstavlja veoma važan dokument u novijem razdoblju nacionalno-političkih težnji Muslimana u BiH. Važnost mu dolazi kako od sastava autorskog tima, tako i od teze o nacionalnosti Muslimana, koja je dosljedno provedena u realizovanom projektu, u studijskom izvještaju.

Polazište glavnog autora dr Muhameda Hadžijahića formulirano je u Uvodnim napomenama gdje stoji: "U raščišćavanju i rješavanju muslimanskog nacionalnog kompleksa najviše zasluga pripada kao u ostalom i inače u rješavanju nacionalnog pitanja kod nas - Komunističkoj partiji" (s. 4/5). S tim u vezi Hadžijahić citira stav XVII sjednice CKSKBiH (februar 1968): "Praksa je pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi, odnosno Hrvati, jer se i ranije pokazalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje, da

su Muslimani poseban narod" (s. 5). Kao da sam CKSK BiH u tom pogledu nije imao "zasluga", što svakako nije bilo nepoznato svim članovima autorskog tima ovog projekta. Nije bilo čak ni ezopovski iskazane distance, rezerve.

Studijski izvještaj počinje analizom "srpskih tendencija u nacionalnom razvoju Muslimana" navođenjem Dositejevog gledišta da će "Bošnjaci ostati Bošnjaci i biće ono što su i njihovi stari bili", zatim jednog fragmenta iz Vukovog članka "Srbi svi i svuda" u kome Vuk izlaže svoje mišljenje o posljedicama islamizacije u Bosni ističući da su Muslimani "svoje dosadašnje ime Srbi" odbacili i da "u cijelom zakonu Muhamedovu nema pobožnijih ljudi od "Bošnjaka". Po Vuku, iako su "rimski i turski Srbi izgubili svoje narodno ime...mrzost je popustila" među njima. (s. 16). Hadžijahić poslije Vuka navodi da je Garašaninovo "Načertanije" stajalo na pozicijama Dositeja i Vuka pa podvlači da je Garašanin usvojio "načelo pune vjerozakonske slobode" i u formiranju četa protiv Turaka tražio da se uvažava "sklonost bosanskih Muslimana za slogu sa hrišćanima" (s. 17). Ima se utisak da je Hadžijahić ublažio stavove rodonačelnika srpske nacionalne velikodržavne politike prema bosanskim Muslimanima. Akribičnim istraživanjem on utvrđuje podužu listu istaknutih Muslimana koji su se nacionalno opredijelili kao Srbi. Na čelu ovog popisa nalazi se Hamzaga Rizvanbegović i Rustembeg Bišćević, da bi mu se pridružili Mehmed ef. Spahić, Musa Ćazim Ćatić (koji se poslije deklariseo kao Bošnjak i konačno kao Hrvat), Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, Derviš-beg Ljubović, Osman Đikić, Avdo Karabegović, Salih Safvet Bašić, Selim ef. Muftić, Fehim Musakadić, Velija Sadiković, Mustafa ef. Fočo, Ahmed Traljić, Derviš-beg Miralem, Salih Kazazović, Avdo Sumbul, Osman-Nuri Hadžić, Husaga Čišić, (poslije Bošnjak), Suljaga Salihagić (takođe poslije Bošnjak), dr Hamdija Karamehmedović, Šukrija Kurtović, Hamid Kukić, Murat Sarić, Hasan Rebac (prvobitno Hrvat), Hadži Hamid Svrzo, Mehmed Zildžić, Mehmed Čišić, Muhamed Mehmedbašić, Avdo Hasanbegović, Alija Đemidžić, Rešid Kurtagić, Asim Šeremet, Mustafa Golubić i drugi (s. 18-46). Hadžijahić s razlogom ocjenjuje da je srpska nacionalna orijentacija kod navedenih muslimanskih javnih radnika bila politički motivirana, pa se s tim u vezi poziva i na Marksovo gledište o privlačnoj ulozi Srbije kao centra okupljanja turskih i austrijskih Južnih Slavena (s. 50). Nije, međutim, nikako u pravu kada piše da su u uslovima austro-ugarske okupacije "široke muslimanske mase simpatizale sa srpskim pokretom" (s. 51). Ako ta ocjena može da se još prihvati kada se

radi o dijelu muslimanske inteligencije, ona nema osnove kada je riječ o "širokim muslimanskim masama", koje inače nisu bile "široko" zahvaćene političkim strujanjima, pogotovo nemuslimanskog pravca.

Pristupajući interpretaciji hrvatstva među Muslimanima BiH Hadžijahić ukazuje na Starčevićovu nacionalnu ideologiju u kojoj određeno mjesto pripada njegovoj tezi o hrvatskoj nacionalnosti bosanskih Muslimana. Jedan od relevantnih elemenata Starčevićeve nacionalne koncepcije koja se odnosi na Muslimane je njegov pozitivan stav prema Turskoj za razliku od negativnog stava prema Austriji. Njegova zamisao je bila da Bosna, pod vladavinom Turaka može da postane uporište za jednu šire zasnovanu nacionalnu akciju. U jednom trenutku je čak razmišljao da se nastani u Sarajevu gdje bi osnovao štampariju i pokrenuo novine. U toku cijelog austro-ugarskog perioda Starčevićeva Stranka prava predstavljala je glavnog nosioca hrvatske nacionalno-političke aktivnosti u BiH. Uporedo sa Starčevićem, značajnu pažnju u političkom djelovanju među Muslimanima poklanjao je Štrosmajer (s. 61), koji se preko svoga pouzdanika Bogdana Bertića povezao sa grupom uglednih Muslimana. Na prelomu stoljeća, relativno široku političku aktivnost među Muslimanima razvila su braća Radić, Antun i Stjepan. Posjećujući više puta Bosnu, Stjepan Radić formirao je krug svojih političkih pristalica koji su činili Tahir Dautbegović, Mustafa Ćelić, Edhem Miralem, Bekir Kalajdžić, Devo Hadžioman, Hakija Hadžić i drugi (62). Odnos Stjepana Radića prema Muslimanima nije bio postojan. Jedanput je smatrao da čovječnost predstavlja "najveću vezu između bosanskih Muslimana i današnjeg hrvatstva", da bi kasnije Muslimane nazivao Turcima, a JMO "turskom strankom". U ovoj Hadžijahićevoj analizi Radićeve politike prema Muslimanima izostalo je navođenje knjige "Živo pravo Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu", koja je objavljena 1908., u godini aneksije Bosne i Hercegovine.

Prema Hadžijahićevom istraživanju, hrvatski krug među b-h Muslimanima činili su poznati javni radnici kao što su Osman Nuri Hadžić (kasnije eksponiran kao Srbin), Ademaga Fazlagić, Mehmed Ali-beg Kapetanović, Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midžić, Safvet-beg Bašagić (poslije istaknuti Bošnjak), Asim-beg Resulbegović, Avdi-beg Hrasnica, Halid-beg Hrasnica, Mehmed-beg Hrasnica, Hašim-beg Badnjević, Edhem Mulabdić, Ademaga Mešić, dr Hamid Šahinović-Ekrem, Musa Ćazim Ćatić, Hamzaliya Ajanović, narodni poslanici: Hasan Miljković, Džafer Kulenović, Nuriya Pozderac, Husein Alić, Ahmed Šerić, Hamid Kurbegović, Osman Vilović, Šemsudin Sarajalić, Atif Hadžikadić,

Derviš Omerović, Husein Mašić, Salih Babić, Mustajbeg Kapetanović, dr Šefkija Behmen, Ismet-beg Gavrankapetanović, i drugi. Hadžijahić je propustio da navede imena Muslimana koji su kao nacionalni Srbi učestvovali u četničkom pokretu u toku 1941-1945, kao i imena pojedinih "Hrvata islamske vjeroispovjesti" koji su se za vrijeme NDH istakli kao članovi vlade NDH, odnosno kao poslanici u Hrvatskom državnom saboru, odnosno kao funkcioneri u državnom i ustaškom aparatu.

Na kraju analize hrvatskih tendencija među Muslimanima Hadžijahić formulira sljedeće zaključke: kao što je slučaj i sa srpskim tendencijama, i hrvatske tendencije među Muslimanima su rezultat vanjskih impulsa. Po našem mišljenju ova ocjena je jednostrana, jer su strani impulsi među Muslimanima naišli u određenom segmentu na plodno tlo. Ne može se prihvatiti zaključak prema kome je hrvatska nacionalna akcija među Muslimanima imala pretežno kulturni sadržaj za razliku od srpske koja je dominantno bila političkog sadržaja i karaktera. (83) Ova ocjena nema potvrde u političkoj istoriji bosanskih Muslimana kao i BiH uopšte. Sumnjiva je argumentacija da je "muslimansko i hrvatsko stanovništvo međusobno bliže po psihološko-moralnim karakteristikama, po zajedničkim somatskim osobinama, pigmentaciji kose i očiju" itd. (89) Hadžijahićeve zaključak da je hrvatstvo Muslimana bitno ograničeno na inteligenciju utemeljen je na povijesnim podacima i pouzdanim činjenicama, kao i ocjena da su među Muslimanima prevladavali prohrvatski orijentirani intelektualci od prve pojave muslimanske inteligencije do šestojanuarske diktature. Međutim, neutemeljen je zaključak da su "muslimanske mase" u postaneksionom razdoblju bile "uglavnom prohrvatski raspoložene" (91). Jedna tačna ocjena o hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji dijela muslimanske inteligencije ne može se prenositi na "muslimanske mase", jer u tom slučaju nije tačna.

Srpski, odnosno hrvatski orijentirana muslimanska inteligencija nije mogla uticati na široke muslimanske slojeve da prihvate srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu identifikaciju. Njihovo negativno stanovište u tom pogledu praćeno je tumačenjem da islam u potpunosti odbacuje nacionalno diferenciranje. U kontekstu ovog shvaćanja Hadžijahić citira bosanskog islamskog teologa Hadži Mehmeda Handžića koji smatra da islam, zasnivajući zajednicu na vjerskoj bazi, nije izbrisao narodnost, jer narodnost kao stvarnost islam nije ni mogao niti htio izbrisati (117). Na osnovu činjenice da su bosanski Muslimani odbili da prihvate srpsku ili hrvatsku nacionalnost Hadžijahić

zaključuje da islamska doktrina ne negira narodnosni princip. Istovremeno, s obzirom na presudno djelovanje pravoslavlja i katoličanstva u formiranju srpske, odnosno hrvatske nacije, on nalazi da pravoslavno srpstvo i katoličko hrvatstvo nije moglo predstavljati adekvatan okvir za nacionalno konstituiranje Muslimana (124). U istorijskoj povezanosti ovih religija i nacija Muslimani su osjećali jedan od važnih razloga svoje odbojnosti prema srpstvu i hrvatstvu. U tom pogledu islam je djelovao kao jedan od konstitutivnih elemenata nacionalne posebnosti bosanskih Muslimana, kao što su pravoslavlje i katoličanstvo činili bazu srpske, odnosno hrvatske nacionalnosti. Međutim, naglašava Hadžijahić, nije naučno dokazano da samo sadržina islama određuje bosansko muslimanstvo, jer ono istovremeno manifestuje narodnosna stremljenja koja na identičan način izražavaju srpstvo i hrvatstvo (126). Hadžijahićeva interpretacija nacionalne posebnosti Muslimana obiluje komparacijama i analogijama, koje su upotrebljive u logičkom prosuđivanju, ali ne mogu biti zamjena istorijskoj metodologiji u istraživanju društvenih procesa i pojava.

Analizom srpskih i hrvatskih nacionalnih tendencija Hadžijahić je došao do zaključka o nacionalnoj posebnosti Muslimana, koja se izražava u muslimanskoj nacionalnosti. Ovoj tezi on nalazi prapočetak u bosanskoj crkvi u kojoj je, u skladu sa njenim dogmatskim učenjem, naglašen princip izolacije od inovjeraca. Ovakvo postavljanje bogumilstva, koje je po Hadžijahiću činilo jezgru islamizacije u Bosni, pojačano konfrontacijama i u odnosu na pretenzije sa Zapada i Istoka, dopušta zaključak da "začeci muslimanske posebnosti nalaze svoje temelje još prije islamizacije". (146) Tako je Hadžijahić dopunio svoju argumentaciju o nacionalnom identitetu Muslimana u definiciji odluke CKSKBiH o "muslimanskom narodu". Međutim, potpunost argumentacije zahtijevala je kritički osvrt na bošnjačku nacionalnu identifikaciju koju Hadžijahić nije prihvatao. Prema njegovom mišljenju, bošnjaštvo, poput jugoslavenstva, predstavlja "nacionalnu konstrukciju" kojoj su Muslimani bili "skloni". (159) Šta više, on smatra da se "može dokazati teza da se etnička individualnost Muslimana kroz čitavo tursko razdoblje ispoljavala u vidu bošnjaštva". Svoj identitet bosanski Muslimani u odnosu prema Turcima izražavali su bošnjaštvom, dok su se u odnosu prema etnički bliskim ali inovjernim smatrali Turcima (164). Prestankom turske vladavine u Bosni prevladuje muslimanstvo, ali se još održava naziv Bošnjak. U novoj konstelaciji bošnjačka identifikacija nije mogla da bude adekvatan identitet muslimanske etničke komponente uz bosansku srpsku i

bosansku hrvatsku komponentu (167) jer su Muslimani izgubili pozicije vladajućeg naroda okončanjem turske vladavine u Bosni. Prema Hadžijahiću, Muslimani se više nisu osjećali Bošnjacima u nacionalnom smislu. On stoji na stanovištu da bošnjačka nacionalna identifikacija nije bila prihvatljiva i naglašava da bošnjačke teorije Husage Čišića i Suljage Salihagića nemaju realne šanse jer "vuku korijen iz feudalne etape u kojoj su Muslimani bili politički narod". U kontekstu njihovog novog položaja on tvrdi da su "i sami Muslimani već prilično davno napustili svoju raniju bošnjačku nominaciju" (178). Bošnjačko ime koje su nosili preko 400 godina bosanski Muslimani su odbacili i, uspostavljanjem austro-ugarske okupacione uprave, zamijenili ga vjerskim imenom; bosanstvo je evoluiralo u muslimanstvo! Iako je Hadžijahiću poznato da je ideja autonomije Bosne vezana uz bošnjački autonomni pokret pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića, on svojoj tezi o muslimanskom etnosu i muslimanskoj naciji traži početak u konstrukciji, iznevjeravanjem istorijske činjenice, pa tvrdi da je "Bosansko muslimanstvo kao svoj nacionalno-politički ideal postavilo autonomiju Bosne" (219). Poput drugih, i ova konstrukcija je istorijski nevjerodostojna, jer nije muslimanska, već je bošnjačka nacionalna ideologija programirala i kao bošnjački nacionalni pokret i bošnjačka politika zalagala se za autonomni položaj Bosne. Dok su bošnjaštvo i autonomija Bosne sinonimi, muslimanstvo je kao nacionalnost djelo SKBiH. Sam Hadžijahić izražava priznanje Komunističkoj partiji pišući da joj pripada najviše zasluga "u raščišćavanju i rješavanju muslimanskog nacionalnog kompleksa".

U Zaključnim razmatranjima (251-273) koja čine sintezu njegovih pogleda o "nacionalnom kompleksu" Muslimana BiH Hadžijahić tvrdi: "U odnosu prema Osmanlijama identifikovali su se kao Bošnjaci". "Poslije 1878. Muslimani napuštaju bošnjačku nominaciju". "Naučno je ispravna teza da su Muslimani poseban etnički subjektivitet". "Uz neosporno vjersko značenje pojma musliman, kod nas se iskristalisao i pojam Musliman u etničkom smislu". "Formalno uzevši, etnička determinacija Musliman je novijeg postanka". "U novoj (postosmanskoj) konstelaciji u bošnjaštvu se nije mogao naći dovoljno adekvatan izražaj posebnih interesa i težnji Muslimana, koji su se osjetili ugroženi". "Teoretsko formulisanje o Muslimanima kao posebnom etničkom subjektivitetu pripada u zaslugu KPJ, koja je zauzela kurs, prema kojem Muslimani čine poseban etnički subjektivitet" (273).

Studijski izvještaj autorskog tima završava se Dodatkom od dva priloga. "Stav "Bošnjaka" prema nacionalnoj identifikaciji Muslimana" obradio je Mustafa Imamović. List "Bošnjak" izlazio je 20 godina i u tom razdoblju imao "specifičnu evoluciju". Prvi broj izašao

je 2. jula 1891. i više je isticao muslimanstvo nego bošnjaštvo što se ogleda u tvrdnji da "Muslimani sačinjavaju glavni dio naroda u Bosni i Hercegovini". Međutim, već u drugom broju list objavljuje "ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili i pradjedovi i ništa drugo" (284). "Bošnjak" nastoji da u znaku bošnjaštva okupi sve etničko-vjerske grupe u Bosni (286) nasuprot činjenici da je isključivo muslimanski list. Ipak, tokom prvih mjeseci izlaženja shvatio je da se pod bošnjaštvom ne mogu ujediniti sve b-h etničke grupe, pa je saglasno ovom saznanju samo Muslimane identifikovao sa bošnjaštvom (287). Konstatujući da je "Bošnjak" prestao (1897) da naziva jezik bosanskim imenom, brani narodnu individualnost Muslimana (291). Okrenut više prošlosti, "Bošnjak" je neminovno dobio značaj i uticaj u političkom životu Muslimana. Vođen aristokratskim pogledima, "Bošnjak" je priznavao muslimanskom plemstvu vodeću ulogu (293) u društvu, čime je ograničavao svoju inače usku socijalnu bazu, ali i definirao svoj feudalni idejni profil. Takvog opredjeljenja "Bošnjak" je ostao izvan političkog pokreta, borbe za autonomiju, što ga nije sprečavalo da i dalje za Muslimane tvrdi: "niti smo Hrvati ni Srbi, jesmo i ostajemo Bošnjaci" (293). Posebno mu je bilo stalo da omladina prihvati i brani bosansku narodnost (300), nalazeći u njoj izvornu snagu protiv agresivnih težnji srbiziranja i kroatiziranja Muslimana. U vrijeme borbe za vjersko-mearifsku autonomiju "Bošnjak" je otpor prema srpskom nacionalizmu izražavao napadom na ideju autonomije Bosne i Hercegovine, smatrajući je planom i ciljem srpske politike, koja teži da se BiH nađe pod okriljem Srbije što je protiv bitnih egzistencijalnih interesa Muslimana (311). Protivsrpska orijentacija "Bošnjaka" neminovno se preobrazila u taktički prohrvatsku liniju čije polazište da je "puno bolje raditi naporedo sa Hrvatima katolicima nego sa Srbima, jer su Hrvati puno slabiji od nas, pa bi lakše bilo s njima se obračunati" (313). Nedosljedan u opredjeljenju za bošnjaštvo, kolebljiv u politici, "Bošnjak" je pozdravio aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. (314) da bi ubrzo izgubio *raison d'être* i, nakon deset godina izlaženja, završio svoj životni krug. Analitičko predstavljanje i prikaz djelovanja "Bošnjaka" Imamović zaključuje ocjenom da je značenje bošnjaštva kod ovog lista "više privid i odraz zvanične austrijske politike nego sopstveno uvjerenje". Imamović je neosporno nastojao da u analizi bude objektivan i pouzdan, ali je naše mišljenje da je navedena ocjena neutemeljena i upitna. "Bošnjakovo" bošnjaštvo nije prevashodno rezultat uticaja zvanične austrijske politike, jer, kao što je poznato, ono ima značajnu bosansku tradiciju, koju ne može

učiniti spornom nikakvo kolebanje između bosanskog i muslimanskog imena ni "Bošnjaka" ni autora Studijskog izvještaja. Imamovićeva ocjena bošnjaštva kao "privida" iznenađuje utoliko više što mu je svakako dobro poznato da bošnjaštvo ni kao tradicija ni kao realnost u prvoj deceniji XX stoljeća nije bilo "privid". Možda se takvom ocjenom želio uklopiti u koncepciju Projekta i teze o muslimanskoj naciji?

Drugi prilog u Dodatku, a posljednji, XII, u Projektu "Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljenja" nosi naslov "JMO i nacionalnost b-h Muslimana" čiji je autor Atif Purivatra. On je veoma pedantno pratio stavove ove muslimanske političke stranke o nacionalnoj orijentaciji b-h Muslimana i pokazao da izvorno poznaje njenu nacionalnu politiku. Odmah na početku, on se prihvata zadatka da utvrdi nacionalnu platformu JMO i nalazi da se ona zasniva na koncepciji jugoslavenstva, koje znači "najprikladniji put zbližavanja i ujedinjavanja" (322). U odnosu na bosanske Srbe i Hrvate, prema shvatanju JMO, posebnost Muslimana temelji se na faktorima diferenciranja pod kojim se podrazumijevaju tradicije, kulturni, historijski, socijalni i drugi relevantni činioci (323). U skladu sa nacionalno-političkom koncepcijom JMO, svaki Musliman je nacionalno opredijeljen, a njegovo nacionalno opredjeljenje počiva na jugoslavenstvu koje predstavlja sintezu srpstva i hrvatstva (326). Saglasno ovom gledištu, Muslimani imaju neophodne preduvjete da postanu "jezgra pravog i potpunog jugoslovenstva... najbolja baza jugoslovenske ideje" (327). S toga je JMO principijelni i odlučni protivnik nametanja bilo kog "plemenskog imena", srpskog kao i hrvatskog (338). Naime, Muslimani, muslimanski narod pripada "jugoslovenskom narodu", kao njegov "muslimanski dio" (340).

Pošto je izložio stavove JMO o nacionalnom jugoslavenstvu Muslimana, Purivatra konstatuje da njeno vodstvo nije pristupalo ovoj problematici teorijski niti je šire i obrazloženije elaboriralo tezu o muslimanskoj etničkoj posebnosti. Šta više, u političkoj aktivnosti JMO izostalo je nastojanje u smislu priznanja i definiranja te posebnosti, ali je ona sistematski insistirala na ravnopravnom tretmanu Muslimana sa Srbima i Hrvatima čime je, po autoru, indirektno uticala na afirmiranje etničkog subjektiviteta b-h Muslimana (347). U zaključku svoje elaboracije, Purivatra formulira tezu da su u društveno-istorijskom razvitku Muslimani imali specifičan put koji je bio podudaran sa nacionalnim razvojem bosanskih Srba i Hrvata, što je rezultiralo činjenicom da su na tlu BiH, u jugoslavenskom razdoblju između dva svjetska rata, bila formirana tri naroda - Srbi, Muslimani i Hrvati.

Za razliku od Hadžijahića (i Imamovića), Purivatra je izloženom analizom nacionalne političke linije JMO nenametljivo, on bi rekao indirektno, zastupao tezu o etničko-nacionalnoj posebnosti b-h Muslimana, koja se izražava u "muslimanskoj naciji".

Devet njegovih priloga koje sadrži Studijski izvještaj poslužili su Hadžijahiću da pripremi posebnu knjigu, koja je objavljena 1974.⁸⁵⁾

Tekstovi u knjizi identični su sa onima u Studijskom izvještaju s tom razlikom da su u knjizi stegnuti u sedam naslova. Na kraju knjige nalazi se Pogovor u kome se sastavu autorskog tima dodaje stav: "Logikom razvoja konačno je u socijalističkoj Jugoslaviji riješeno nacionalno pitanje Muslimana." Ovom radu nije bila svrha da se razmatraju najnovija kretanja i tendencije u nacionalnom situiranju Muslimana, već se željelo ukazati na historijske, etničke, kulturne, društvene i političke osnove nacionalnog fenomena Muslimana, a to je sve našlo svoj ishod u priznanju nacionalnog subjektiviteta Muslimana.⁸⁶⁾

Prema sadržaju knjige može se zaključiti da je autor pod tradicijom podrazumijevao bošnjaštvo, koje su, u novijem periodu, b-h Muslimani, navodno, napustili, jer im nije bilo prihvatljivo, pošto se u okviru bošnjaštva nije identifikovala njihova nacionalna posebnost, koju su prihvatili pod imenom "Muslimana". Tako se, po Hadžijahićevoj metodologiji i ocjeni, višestoljetna bošnjačka tradicija nacionalno preobratala u "muslimansku naciju"-muslimanstvo, koje se nacionalno izražava u imenu "Musliman". Poput srpstva koje se nacionalno predstavlja imenom Srbin, hrvatstva imenom Hrvat, muslimanstvo se nacionalno legitimira imenom Musliman. Tako je nacionalno pitanje bosanskih Muslimana najbolje i najpravičnije riješeno: uspostavljena je nacionalna ravnopravnost u BiH nacionalnim identitetima Srba, Hrvata i Muslimana.

Prva knjiga o Muslimanima koja se u to vrijeme pojavila potekla je od Salima Ćerića.⁸⁷⁾ Značajnija je po godini (1968) štampanja i ulaska u javnost, nego po obradi problematike. Poznat do tada kao aktivist oficijelne politike, Ćerić je pretendovao da će svojom sintezom dati naučno relevantan prilog socijalističkoj teoriji i istoriografiji aktuelne nacionalne problematike. Knjiga je u prvom trenutku imala upadno

⁸⁵⁾ Dr Muhamed Hadžijahić: "Od tradicije do identiteta" - Geneza nacionalnog pitanja Muslimana - Sarajevo, 1974.

⁸⁶⁾ Isto, s. 253.

⁸⁷⁾ Salim Ćerić: "Muslimani srpsko-hrvatskog jezika" - Sarajevo, 1968.

širok publicitet, da bi ubrzo bila zaboravljena poput mnogih publikacija namijenjenih masovnom ukusu. Građena na uskoj osnovi članaka i rasprava autora raznih naučnih pravaca, pozivajući se izuzetno rijetko na monografska djela i studije, zanemarujući totalno upotrebu primarnih istorijskih izvora, Čerić se u obradi nacionalne problematike Muslimana srpsko-hrvatskog jezika držao marksističke sheme istorijskog razvitka društva od rodovskih zajednica, preko feudalizma i kapitalizma do društveno-ekonomske formacije socijalizma. Prema ovoj strukturi, sadržinu knjige podijelio je na odgovarajuća poglavlja u kojima je prikazivao društveno-ekonomsko stanje u Bosni da bi je završio Pogovorom o budućnosti Muslimana. Umjesto predmeta koji ga je motivirao, Čerić je glavnu pažnju posvetio osvrtu na ekonomske karakteristike društvenih formacija, a posebno na pojavu, razvoj i značaj ideologija u opštem razvitku čovječanstva. Do pojave socijalizma glavne ideologije su hrišćanstvo i islam (77), koje su se razvile u feudalizmu, nose klasno obilježje i u službi su vladajućih klasa. Za Čerića je karakteristično da ime Musliman nije upitno. S tim u vezi, on uopšte ne raspravlja. On ponavlja marksističku tezu da su religije iluzije i da u klasnim društvima služe vladajućim klasama kao sredstvo da održe svoj položaj. On prihvata da je "osnovna masa koja se islamizirala - bogumilska, stupila u novu fazu svog društvenog razvoja sa zajedničkim osjećajem posebnosti izgrađenim u višestoljetnoj borbi za iste društvene ciljeve". (116) Islamizirano stanovništvo opredijelilo je pozitivan odnos prema Turskoj, što nije spriječilo da su se Muslimani i Turci međusobno razlikovali, ali i često napadali." Muslimani su sebe nazivali Turcima i Bošnjacima, a Turke Turkušama. Turci su, pak domaće Muslimane normalno nazivali Bošnjacima, a pogrдно balijama." (119) Naziv Bošnjak ili Bosanac postepeno se gubio kod autohtonog hrišćanskog stanovništva, dok su ga zadržali domaći Muslimani (124). Iako se u knjizi drži imena Musliman, Čerić ne pridaje poseban značaj imenu naroda, jer po njemu bilo koji motiv može biti povod za prihvatanje i izbor narodnog imena. (228). Kako po struci nije bio istoričar, Čerić je sebi dozvoljavao da u zaključivanju može biti komotan, jer je za njega bilo dovoljno što se obraćao Marks, Engelsu, a naročito Lenjinu, da bi postigao potrebnu autoritativnost u svojim ocjenama konkretnih aspekata predmetne materije. Koliko je daleko stajao od istorijske nauke pokazuje njegov Pogovor knjizi u kome prognozira budućnost Muslimana koja je uslovljena razvojem socijalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji. Ovi procesi će, po njemu, dovesti do stapanja među jugoslavenskim narodima, a Muslimani će ove transformacije doživljavati najbrže jer su najizmještaniji

sa drugim narodima. Od progresivnih Muslimana Ćerić očekuje da će podržati ove procese. (246).

Obraćajući se čitaocima Ćerić je definirao cilj svoje knjige koja je imala da objasni ko su i šta su Muslimani srpskohrvatskog jezika i kakva je budućnost njihove osobenosti.

Nastala nezavisno od projekta autorskog tima Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Ćerićeva knjiga je na svoj način svjedočanstvo o realnim tendencijama i kretanjima u sferi nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini krajem 60-tih i početkom 70-tih godina, kada se u široj i naučnoj javnosti isticala problematika traženja i definiranja posebnosti b-h Muslimana.

"ISLAMSKA DEKLARACIJA", BOŠNJAŠTVO I BOSNA

"Islamska deklaracija" poznatija je po sudskom procesu njenom autoru, Aliji Izetbegoviću, nego po sadržini, idejama i porukama. Napisana je 1970. godine, a inkrimirani predmet i motiv optužbe "u ime naroda i države" postala je u aprilu 1983. Ovome autoru nije poznato kakav i koliki je društveni uticaj imala u spomenutom razdoblju, kao ni poslije okončanog procesa. Izdanje "Islamske deklaracije" kojim raspolažemo objavljeno je 1990.⁸⁸⁾ Iako stoji u naslovu ovoga poglavlja, ne treba očekivati njeno šire razmatranje iz prostog razloga što nisam stručno kompetentan. Ipak smatram da je u "Islamskoj deklaraciji" njen autor izložio svoje filozofske poglede o suštini islama, pretpostavkama i zahtjevima njegove obnove, koju diktira položaj islama u svijetu uopšte, a posebno konkretan položaj islamskih zemalja koje su u tom pogledu odgovorne. Pri tome je odlazio u utopiju, u idejama islama nalazio ostvarenje, što također pripada njegovom shvatanju i doživljavanju islamske religije. Izetbegović osjeća potrebu renesanse islama i on je uvjeren da se u višemilionskoj armiji islamske inteligencije u svijetu formira realna snaga obnove i blistave budućnosti islama. Nezamjenjiv bitan uslov obnove islama je povratak muslimanskog svijeta njegovom izvoru, Kur'anu. Ovaj zahtjev ponavlja se od pojave islama, već 13. stoljeća, a "Deklaracijom" se objavljuje da su Muslimani odlučili da sudbinu islamskog svijeta uzmu u svoje ruke i poziva da se sa ideja i planova pređe na organizovanu akciju za njihovo ostvarenje.

Potekla od čovjeka koji nije teolog ni legitimni predstavnik islamske zajednice u svojoj zemlji, već predani, islamski veoma obrazovani vjernik, po struci pravnik, "Islamska deklaracija" je fenomen kako po inspiraciji da se oglasi kao manifest za povratak Muslimana svome

⁸⁸⁾ Alija Izetbegović: "Islamska deklaracija" - Izdanje "Male muslimanske biblioteke" - Sarajevo, 1990.

trajnom izvoristu - Kur'anu, da bi se islam osposobio za velike ciljeve u budućnosti, tako i po perifernom lokalitetu islamskog svijeta, Bosni, iz čijeg je podneblja, civilizacijskog i kulturnog podneblja i njenih realnih životnih odnosa progovorio njen autor, Alija Izetbegović. Istorijska nauka će u svoje vrijeme, kada se prikupi i sredi izvorna građa o pojavi i uticaju "Deklaracije", kada postane dostupna istoričarima i drugim istraživačima, o njoj dati svoju ocjenu. U svakom slučaju, istorijska nauka je dužna da ocjeni značaj "Islamske deklaracije" u ostvarenju njenog cilja: islamizacije Muslimana, prije svega u BiH. Nama ostaje da se ovom prilikom osvrnemo na neke stavove u njoj koji nam se nameću svojom upitnošću, tj. potrebom da se o njima iskaže i nestručno mišljenje.

Naše prvo razmišljanje o "Islamskoj deklaraciji" odnosi se na elementarne uslove njene pojave, mjesto i vrijeme. Pojavila se u Bosni, periferiji islamskog svijeta, u evropskom zaostatku islama, koji je ovdje donio osmanski osvajač prije pet stoljeća. Islam se u Bosni održao kao jedna od tri religije i očuvao se uporedo sa katoličanstvom, pravoslavljem i jevrejstvom. Nije uspio niti je težio da postane glavna, dominantna religija bosanskog stanovništva. Prestankom osmanske vladavine u Bosni, izgubio je privilegovanu poziciju pa je svoje religiozno okruženje objektivno doživljavao kao stvarnost koja ga ugrožava. Okruženje ga je primoravalo na zatvorenost. Izolaciju nije htio, ali je ona bila nametnuto stanje koje je prihvatao. Ipak, snagu da opstane u Bosni na otoku, usred evropskog katoličkog i pravoslavnog mora, nalazio je u saznanju da čini dio svjetskog islama čiji je utjecaj u duhovnom životu svijeta prepoznatljiv i respektabilan. Musliman nije jedinka, već pripadnik svjetske islamske zajednice, koja ga čini sposobnim da opstoji na mnogim prostorima zemljine planete. Evropski bosanski otok islama dio je islamskog mora koje zapljuskuje obale svih kontinenata. Bosanski islam je svjetska ćelija svjetskog islamskog organizma koje se razvija i napreduje. Neislamsko okruženje teritorijalno ga zatvara, ali ne može da ga spriječi da se duhovno spaja sa bezbrojnim islamskim ostrvima, rijekama, područjima, podnebljima, ljudskim zajednicama naroda i rasa što ih ujedinjuje svjetski islam, koji je filozofija i način života stotina miliona vjernika. U "Islamskoj deklaraciji" nema ni traga od izvjesne bosanske komponente, od tobožnje bosanske uvjetovanosti ili bosanskog karatera. U tom pogledu "Islamska deklaracija" je islamski čista, kako po inspiraciji tako i po porukama. Ona je "bosanska" samo činjenicom što je nastala u Bosni, što je njen autor bosanski Musliman. U njoj se ne prepoznaje

bosanski prostor, šta više, moglo bi se reći da je ona prostorno neprostoporna, toliko je ona islamska. Prevedena na arapski ili engleski jezik, bila bi isto tako neprostoporno doživljena. Njena bosanska prostornost je sasvim zanemarljiva i sasvim je uslovno bosanska, što znači da je imanentno nebitna. Jedino je objektivno značajno što ona iz Bosne traži poboljšanje svjetskog islama, pa prema tome i islama u Bosni kao njegove organske ćelije. Pri tome se nikako ne čuje njen bosanski glas, već samo i totalno islamski glas.

Vrijeme njenog nastanka označava 1970. godina. To je vrijeme kada se politički i nužno aktuelizira problem nacionalnog identiteta bosanskih Muslimana putem različitih nacionalnih nominacija, naročito bošnjaštvom i muslimanstvom. Svaka rasprava o nacionalnom pitanju bosanskih Muslimana totalno je isključena iz "Deklaracije". Kao da se "Islamskom deklaracijom" htjelo reći: bitan je islam a ne njegov nacionalni izraz. Analizirana iz tog ugla, ona se nijednom riječju ne dotiče i ne osvrće na pitanje nacionalnog imena Muslimana BiH, o čemu su rasprave tih godina u BiH bile veoma glasne. U godinama kada se naznačuju glavni pravci "nacionalizovanja" bosanskih Muslimana, "Deklaracija" sasvim zanemaruje pitanje nacionalnog identiteta Muslimana, već se zalaže za njihovu "islamizaciju". Izetbegović će, šta više, naglasiti: "Islam nije nacionalnost ali jest internacionalnost ove (tj. vjerske, kulturne i političke) zajednice". Autor "Islamske deklaracije" svjesno izbjegava diskurs o nacionalnim temama, jer bi pristupom njima, makar i marginalnim, iznevjerio svoju inspiraciju i opteretio je stvarima koje joj ne pripadaju. A bio je, nesumnjivo svjestan različitosti da aktuelnu bosansku svjetsku političku problematiku, provokativnu i kontraverznu, uključuje u svoju osnovnu veliku temu. Svjestan da svjetski islamski poredak čine islamski narodi, Izetbegović se u Deklaraciji za obnovu islama ne obraća svome bošnjačkom narodu neposredno već posredno, da se ostvari program kvalitetnog poboljšanja islama povratkom njegovom trajnom izvoru, Kur'anu, primjeni njegovih principa. Za razliku od "panislamizma" koji je imperativ u ostvarenju Kur'anske devize da su Muslimani "braća", kojom se Muslimani upućuju na razne oblike jedinstva, koje dolazi "iz samog srca muslimanskog naroda", nacionalizam je uvijek bio "uvezena roba". Po učenju islama, od Muslimana se očekuje da prihvate "istinu da je princip duhovne zajednice, islamske, superiorniji od principa nacije". Tako je "Islamska deklaracija" izrazila svoj stav prema nacionalnom principu, prema kome se odnosi nihilistički, ali naglašava da je za muslimane svijeta i za njihov

progres islamska zajednica u znaku "narodnog panislamizma". Usred rasprava o nacionalnom imenu b-h Muslimana, "Islamska deklaracija" je istakla suvereni zahtjev za obnovu islama pod egidom vrhovnih, nepromjenjivih Kur'anskih načela. Najprije islam, pa zatim nacija, ali i islamske nacije "u jedinstvenoj islamskoj zajednici od Maroka do Indonezije".

Prethodnom analizom izložili smo i prikazali, po našem mišljenju, osnovne principe "Islamske deklaracije", ali time nismo zaključili diskurs o njenim motivima i zahtjevima, što nam dopušta da se zadržimo na određenim aspektima i interpretacijama u njoj istaknutih gledišta i stavova.

Već smo izrazili naše uvjerenje, konstataciju da je njena inspiracija potekla iz neprikosnovenog izvorišta islama - Kur'ana. U tom svjetlu obavezni smo da interpretiramo Izetbegovićeve postulate na pravcu obnove islama u svijetu. Razloge za obnovu on je našao u konkretnoj stvarnosti islamskih zemalja, u kojima se iznevjeravaju imperativni principi islama, koje, usljed odstupanja od principa islama, među koje spadaju primitivizam hodža (koje su suprotno učenju islama organizirane u poseban stalež), raspušten život, moralni haos, a naročito korupcija, doživljavaju dekadenciju islama.

Da bi islamski poredak ostvario renesansu neophodno je "da se definira kao jedinstvo vjere i zakona, odgoja i sile, ideala i interesa, duhovne zajednice i države, dobrovoljnosti i prisile" (19). S tim u vezi, Izetbegović polazi od teze da "Musliman uglavnom ne postoji kao jedinka". U navedenim idejama prepoznaje se ideološki monolitizam, koji je u stvari vodeća misao ovog autora, njegov idejni sistem. Međutim, historijski razvoj čovječanstva uopšte, kao i islamskih zemalja osporava ovo gledište. U najrazvijenijim zemljama svijeta, koje Izetbegović u određenim slučajevima i tumačenjima uzima za primjer, ne postoji poredak u znaku jedinstva vjere i države. Napredak, civilizacija i kultura ne pristaju na takav poredak ideološkog jedinstva, u stvari ideološkog monoteizma. Savremena epoha je takve sisteme odbacila, pošto se osvjedočila u katastrofalne posljedice po čovječanstvo i čovjeka. Izetbegović sebi protivrječi kada naglašava da "Musliman ne postoji kao jedinka", a zatim, s temeljnim razlozima, historijski provjerenim, tvrdi da se islamski poredak ne uspostavlja osvajanjem vlasti, "osvajanjem ljudi". (43) Ljudi se "osvajaju" okupljanjem "jedinki". Svaki pokret duhovnog karaktera, pa i islamski, svoj početak je našao prvobitno u pojedincima, da bi se razvio u širi, društveni pokret. I Muhamed je počeo od poznatih "jedinki", najprije iz porodičnog kruga, zatim kruga prijatelja i poznanika, da bi islam širio

među Arapima, koji su činili prvobitnu islamsku zajednicu, poredak u konstituiranju. Ne postoji zajednica koju ne čine pojedinci, "jedinke". U pojedincu se ostvaruje čovjek, svaka zajednica je toliko civilizovana, kulturna, napredna, humana, koliko priznaje individuu, pojedinca, "jedinku". Čovjek, pojedinac, je mjera čovječanstva, tj. individua sa svim svojim bezgraničnim potencijalima. Vrijednost svake ljudske zajednice, bilo islamske ili neislamske iskazuje se i potvrđuje mjerom vrijednosti pojedinca, čovjeka. Kao što se pokazalo, čovjek-pojedinac suprotstavlja se ideološkom monolitizmu svakog oblika, naročito duhovnog u svim njegovim izrazima. Pozivajući se na izvoriste islama - Kur'an, da u "vjeri nema prisile", mogli bismo reći da islam ne prihvata nikakav oblik prisile u mišljenju, koja najpotpunije dolazi do izražaja u ideološkom monolitizmu, kojim se duhovno osakaćuje i zarobljava čovjek. Takozvani "demokratski konsensus" ne može služiti za opravdanje "jedinstva vjere i države", koje se ne može održati bez štete bilo po vjeru bilo po državu, bilo po oboje. Predvorje diktature je u "demokratskom konsensusu". Činjenica da se ne može poreći postojanje i takvih ljudskih zajednica i poredaka, nije opravdanje niti može biti neophodan uslov za obnovu islama, za povratak Muslimana islamskom izvoru - Kur'anu, za "islamizaciju Muslimana", koji su iznevjeravanjem islamskih principa u praktičnom životu prouzrokovali dekadenciju islama. Ideološki i duhovno zatvorene zajednice nosioci su netolerancije, antagonizma među državama i narodima, katastrofalnih sukoba praćenih uništavanjem materijalnih i duhovnih ljudskih dobara i dostignuća. Integracija Evrope, primjer koji se navodi u "Islamskoj deklaraciji", nije potvrda zatvaranja, već otvaranja prema svijetu. Obnova, renesansa islama ne može pledirati na integraciju islamskih zemalja" od Maroka do Indonezije" kao oblik zatvaranja ove "federacije", jer suština savremenih integracijskih procesa nije u izolacionizmu, već u povezivanju, ujedinjavanju na pravcu svekolikog napretka.

Ideološku monolitnost po pravilu karakterizira isključivost, netolerantnost. Ni protagonisti islama nisu od toga imuni. Stanovište da "islam nije samo religija", što znači ideologija, Izetbegović finalizira zaključkom "o nespojivosti islama i neislamskih sistema". On čak proglašava da "nema mira ni kooegzistencije između "islamske vjere" i neislamskih društvenih i političkih institucija. Islam jasno isključuje pravo i mogućnost djelovanja bilo kakve ideologije na svom području". (22) Tolerancija kao tradicija islama, pretvorena u svoju

suprotnost, militantnost, da bi konačno poprimila oblik i karakter totalitarizma, zanemarena je činjenica, zaboravljena je epoha svjetsko-istorijskog poraza totalitarizma. Kao da sudbina totalitarizma, koji je bio proizvod kapitalizma i socijalizma, ne može biti komponenta poretka islama, kao da ovaj poredak svojom islamskom prirodom čini totalitarizam "konsensualno demokratski". Dok totalitarizam na evropskom zapadu i istoku propada da bi oslobodio put civilizaciji, kulturi, napretku, demokratiji, ideološki islamski totalitarizam proklamuje se bitnim elementom obnove islama, obnove islamskog poretka. Stvarni položaj islama u svijetu, različit od kontineta do kontineta, od regije do regije, od države do države nije mogao i ne može da se promijeni i poboljša ostvarenjem jedne vizije koja je nastala iz konkretne pesimističke realnosti islama, koju je uzrokovao komunistički poredak ateizma. "Islamska deklaracija" je pobuna protiv potiskivanja islama, ali pobuna koja nema strategije izlučene iz ocjene odnosa snaga u islamskom svijetu i njegovog međunarodnog položaja. Strategija koja računa sa uspjehom mora se temeljiti na poznatim činjenicama. Strategija koja operiše sa ideološkom vojskom od 100 miliona pripadnika iz redova mlade generacije sa ambicijom da preduzme i donese obnovu islama u svijetu nerealna je i fiktivna. 100-milionska vojska ideološki ujedinjenih boraca bila bi u stanju ne samo da otvori i garantuje proces obnove islamskog poretka, već i da efektivno ugrozi savremeni svjetski poredak ili, što je veoma aktuelno, da preduzme mjere za poboljšanje materijalnog položaja ljudi trećeg svijeta koji žive ispod životnog minimuma i umiru od gladi. Takva borbena, prevratnička sila je proizvod mašte i predstavlja fikciju koja u istorijskoj praksi nikada ništa nije promijenila, jer se realni odnosi ne mogu mijenjati fikcijama, poput Potemkinovih sela. Međutim, i u fikcijama, iluzijama postoji jedno realno zrnice, to je lični doživljaj svijeta, rađanje misli utopijske inspiracije, koja je "sposobna" da sve mijenja, svijet još dugo ostaje u postojećem poretku, što je u stvari optička greška, subjektivno viđenje svijeta, jer se on stalno i nevidljivo mijenja. Pa tako i svijet islamskog poretka. Sve velike promjene u svijetu pripremaju se nevidljivo, a veoma vidljivo se ostvaruju. Da li je vjerodostojna ocjena da se na sceni islamskog svijeta pojavila mlada generacija od 100 miliona boraca za obnovu islama, to je hipotetička pretpostavka koja se može potvrditi samo praksom ukidanja uzročnika njegove dekadencije. O naporima u tom smislu svjedoče ideje i inicijative ove "Deklaracije", ali je to više nego nedovoljno da bi one bile oživotvorene. Retorikom se ne mijenja poredak u svijetu, jer se nije ni ostvario retorikom, već realnim istorijskim činjenicama, spletom važnih i nevažnih komponenata, glavnih

i sporednih; civilizacijskih, kulturnih, vjerskih, političkih, ideoloških, od kojih svaka nosi svoju težinu.

Istorija islama imala je svojih dinamičnih epoha, koje obilježava pojava i širenje u arapskim zemljama, Africi, Indiji, prodor u Evropu. Moderni period islama istorijska nauka veže za Indiju, iz koje je potekao jedan od najuticajnijih savremenih islamskih mislioca, Muhamed Ikbāl (1873-1938).⁸⁹⁾ Suštinu islama on je vidio u njegovom dinamizmu, u kome se islamski ideal prožima idejama Hegela, Bergsona, Ničea, Getea, Ajnštajna. Kao namjesnik božiji na zemlji, čovjek je dužan da svoju individualnost razvija u stalnoj borbi sa silama zla. U ovom Ikbalovom traženju idealan čovjek nije daleko od Boga, što podsjeća na Ničeovog nadčovjeka, već egzistira samo u odnosu na Boga kao božiji sluga. Po Ikbalovom učenju, država mora svoje unutrašnje mogućnosti da razvija tako kako bi pojedini čovjek mogao ispunjavati zahtjeve tolerancije, koja je držanje jakog prema Ja cijenjenog partnera. Ikbalovo je gledište da islam predstavlja osnovu idealne države, jer on njeguje monoteizam i istinsko bratstvo vjernika. Ikbāl je nalazio da je buđenje uspavanih snaga islama potvrđeno pojavom Pakistana koji je doprinio da su samostalne islamske države zauzele ključni položaj u svjetskoj politici. On autoritativno reafirmira važnost riječi Kur'ana da "Bog ne mijenja sudbinu jednog naroda, ako se on sam ne promijeni" (876).

Čini se da neki stavovi u "Islamskoj deklaraciji" imaju uporište u navedenim Ikbalovim filozofskim interpretacijama islamskog učenja. Iako ova pretpostavka ne mora biti tačna, dužan sam, kad sam je već izrekao, "u Deklaraciji" utvrditi stavove koji podsjećaju na Ikbalove ideje. Islamski dinamizam u duhu ovog indijskog mislioca prepoznajemo u stavovima i zahtjevima "Deklaracije" kao što je fundamentalna ocjena da je za islamski svijet "epoha pasivnosti i mirovanja prošla zauvijek" (1), zatim odlučan stav "Deklaracije" "da se sa ideja i planova pređe na organiziranu akciju za njihovo ostvarenje" (2) što se potkrepljuje uvjerenjem da "Musliman može ginuti samo sa imenom Allaha i u slavu islama ili - bježati sa bojnog polja" (4). Alternativa je jasna - ili kretanje u pravcu islamske obnove ili pasivnost i stagnacija" (4). Među najznačajnije i najjasnije stavove "Deklaracije" spada rješenje pitanja Palestine, koja predstavlja duboku ranu na islamskom organizmu. Borba za obnovu islama neodvojiva je od borbe za oslobođenje Palestine i mora se voditi do kraja dok Židovi "ne budu prisiljeni

⁸⁹⁾ Dr Annemarie Schimmel: "Der Islam" (studija u knjizi: "Die Religionen der Menschheit" von Friedrich Heiler), Stuttgart, 1959. - s. 874.

vratiti svaki pedalj otete zemlje" (54). Probudeni, "novi islamski patriotizam" sposoban je da ispuni zahtjeve i zadatke islamske obnove, da preuzme poslove "orača neuzorane ledine" (59), jer se širom islamskog svijeta stvara pokret za "preporod u svakoj muslimanskoj zemlji" (60). U ovoj borbi, koja obilježava novu epohu u povijesti islama, šanse uspjeha su velike i izvjesne, jer su Muslimani odlučili da sudbinu islamskog svijeta uzmu u svoje ruke. I islamski svijet uredi po svojoj zamisli (2). Ulazeći u epohalnu, preporodnu bitku, Muslimanima je pred očima veličanstveno djelo Pakistana, svjedočanstvo da je islamski svijet krenuo pravim putem u pravcu uspostavljanja zdravog i stabilnog, na Kur'anskoj inspiraciji sagrađenog islamskog poretka. Poput svakog propovjednika, autor "Islamske deklaracije" uvjeren je da iza njenog programa "stoji blagoslov Božji i pristanak našeg naroda" (60).

Naveli smo gornje stavove "Islamske deklaracije" kojima se izražavaju elementi dinamizma obnoviteljskog islamskog pokreta u koncepciji Alije Izetbegovića, koja će vjerovatno biti zabilježena kao inicijativa i projekat u smislu ozdravljenja i kvalitetnog unutrašnjeg poboljšanja jedinstva islamskog svijeta i njegovog poretka. Dinamizam je zajedničko obilježje islamskog gledišta Alije Izetbegovića i indijskog islamskog filozofa Muhameda Ikbala, što se posebno ogleda i potvrđuje u njegovom isticanju Pakistana kao uzora islamskom svijetu u pokretu za preporod i svjetsku afirmaciju. Izetbegovićeva ocjena je da Pakistan vrši značajnu misiju u službi svjetskog islama i da svojim doprinosom povijesnoj ulozi islama predstavlja "veliku nadu" (46) za ostvarenje programa obnove islamskog svijeta formulisanog u "Islamskoj deklaraciji".

Od pojave "Islamske deklaracije" protekle su bezmalo tri decenije, što bi moglo da bude dovoljno da se zapaze i konstatiraju njeni izvjesni odjeci u islamskom svijetu u duhu naznačenih programiranih promjena. Kao sav ostali neislamski, i islamski svijet zahvaćen je vrtložnim protivrječnim procesima, koji se dešavaju i teku po skrivenim zakonima imanentnim društvenim odnosima, a ne po propisima pravljenim u institutima kompanija i država ili u glavama pojedinih mislilaca i autora. Slika koju pruža islamski svijet i kojom se on predstavlja svijetu drugačija je od koncepcije zamišljene i projektovane u "Islamskoj deklaraciji". Poput svih tekstova manifestne motivacije i karaktera, "Islamska deklaracija" nije lišena utopističkog pristupa i definicija iako Izetbegović unaprijed isključuje elemente utopizma u njoj. U stvari, utopizam i nije njena integralno slaba strana, jer

su utopije u historiji ljudske misli predstavljale inspirativni i čak stvaralački elemenat u njihovom razvitku. Otuda smatramo da su neke ocjene u "Deklaraciji" neodržive ne zato što su utopističke, već zato što su konstrukcije.

Nisu, na primjer, rijetke islamske zemlje u kojima dugi niz godina vladaju režimi diktature, pa tako politička praksa u njima osporava stanovište da se "islam ne može pretvoriti u diktaturu" i da je "svaki oblik duhovnog terora onemogućen" (32). Nije li imam Homeini osudio na smrt indijskog pjesnika Rušdija zbog njegovih kritičkih izjava i vrednovanja islama? Vladavina Suharta u Indoneziji je obilježena dugotrajnim terorom koji je odnio stotine hiljada života, pa se ne može održati teza da je teror isključen u islamskim državama. Diktature i duhovni teror su historijske činjenice i pojave koje nastaju i traju u državama nezavisno od religija koje u njima imaju dominantan uticaj ili vlast. Kao što vlast može da bude u službi religije, tako i religija može da bude u funkciji vlasti, države. Postojale su i postoje države čiji su karakter opredijelile religije, pa tako imamo katoličkih, islamskih, pravoslavnih itd. država, kao i države koje su protežirale, štatile i promicale "svoje" religije. Religije postaju vlast ideologiziranjem države, a države politiziraju religije u cilju stabilizacije svog poretka. Gdje god je to bilo moguće, ostvarivala se i ostvaruje sprega religije i države. Religije teže da u državi postignu dominantan uticaj da imaju punu vlast nad državom, dok države, obratno, teže da religije potčine svojoj vlasti. Od svoje pojave islam je, šireći se, nastojao da postane vlast, da je instrumentalizira u cilju daljeg širenja i učvršćivanja. Polazeći od višestoljetnog iskustva islama "Islamska deklaracija" naglašava da se "islamski poredak ne može ostvariti bez islamske vlasti" (43). Drugim riječima, nisu religije samo pozvane da moralno i humano podižu i oplemenjuju ljude, već su one istovremeno i organizacije sa političkim ciljem da vladaju i upravljaju ljudima. "Islamska deklaracija" sa jasnoćom najvišeg stepena definira karakter i smisao islama koji vidi u "nespojivosti islama i neislamskih sistema... Polazeći pravo da sam uređuje svoj svijet, islam jasno isključuje pravo i mogućnost djelovanja bilo koje strane ideologije na svom području. Nema, dakle, laičkog principa, država treba da bude izraz i da podržava moralne koncepcije religije" (22). Na taj način "Islamska deklaracija" proklamuje ideološki totalitarizam kao fundamentalni princip svjetskog islama u građenju islamskog poretka. Opredjeljenjem za ideološki totalitarizam "Deklaracija" je odbacila sopstvenu tezu da se "islam ne može pretvoriti u diktaturu". Jedan od temeljnih stavova "Islamske deklaracije", kojim se

definira smisao i suština islama, glasi: "Islam nije samo religija" (21). Svojom cjelokupnom strukturom "Deklaracija" obrazlaže religijsko-ideološku i državno-političku motivaciju i funkciju islama. Prema njenom tumačenju, islam je istovremeno ideologija i politika; koliko je ideologija, toliko je i politika. U prirodi je ideologije težnja da postane politika, da se politički potvrđuje, kao što je u prirodi politike da instrumentalizira ideologiju. Prvobitno ideologija, islam se u procesu razvoja konstituirao u specifičan oblik politike - u islamsku državu, islamski poredak. Kao i svaki državni poredak, i islam doživljava određene, opšte, "neislamske" procese koji oglašavaju i demonstiraju krizna stanja, koja traže interventne mjere i akcije da bi se prevazišli negativni trendovi. Rukovođen sopstvenim poznavanjem realnog položaja u islamskom svijetu, Alija Izetbegović je formulisao idejno-politički, islamski program akcija, koji bi u procesu i rezultatu imale i dobile značaj obnove islamskog svijeta, konstituiranjem islamskog poretka na izvornim islamskim načelima, reafirmiranjem temeljnih principa Kur'ana. Pravu ocjenu Izetbegovićeve "Islamske deklaracije" daće vrijeme i islamska praksa, koja će neminovno unositi određene promjene u islamski poredak, nezavisno od koncepcija i solucija formuliranih u ovom dokumentu. U svakom slučaju, "Islamska deklaracija" je pojava nesporno izvorne islamske inspiracije, nastala iz spoznaje da su islamskom svijetu i poretku nužne promjene da bi se potvrdio kao relevantan i respektabilan činilac napretka savremenog čovječanstva. Ovdje kritički problematizirani stavovi "Islamske deklaracije" ne dovode u pitanje i ne umanjuju njene nesporno, sa islamskog stanovišta, i ne samo sa islamskog, respektuozno značajne namjere.

U našoj analizi "Islamske deklaracije" držali smo se osnovnih teza i aspekata aktuelne problematike islamskog svijeta koju tretira njen autor, nastojeći da definira globalnu situaciju islama i odredi glavni pravac savladavanja krize. Međutim, činjenica da je "Deklaracija" nastala u Bosni u kojoj islam postoji preko pet stoljeća, mijenjajući status od državne religije do režima u kome je, zajedno sa drugim religijama, bio politički potiskivan i u praksi tretiran kao antisocijalna ideologija, kao i činjenica da je njen autor Bošnjak, tj. pripadnik islamiziranog bosanskog naroda traži da joj se analitičkim razmišljanjem i interpretiranjem posveti potrebna i dužna pažnja. Već smo prethodno konstatirali da Izetbegović u tekstu "Deklaracije" nigdje ne spominje Bosnu, kao ni bošnjaštvo. On tako postupa, jer centralna problematika islamskog svijeta nije u njegovoj periferiji, već u matičnim

područjima islama, u zemljama gdje islam ima punu vlast, pa prema tome i odgovornost za puni položaj u svijetu. Mišljenja smo da je pobuda da se oglasi "Islamskom deklaracijom" došla kao rezultat individualnog doživljaja dubine globalne krize islamskog poretka, ali i kao pobuna ugroženog položaja islama u Bosni, što ga je neposredno lično, kao islamskog vjernika, teško pogađalo. Izetbegović reagira kao pobunjeni Musliman, nezadovoljan opštim stanjem u islamskom svijetu, ali njegovo nezadovoljstvo i pobuna imaju svoj živi korijen i razloge i u tami koja pritiskuje islamsko ostrvo u Bosni. Zbog svoje pobune, on je bio sudski progonjen i kažnjen pod optužbom da je organizovao neprijateljsku djelatnost protiv društvenog i državnog poretka, odnosno da je propagirao uvođenje islamskog poretka u Jugoslaviji. Napisana 1970. godine, "Islamska deklaracija" legalno je ušla u javnost 1990. godine kada je smijenjen politički poredak koji je inkriminirao "Deklaraciju", a njenog autora osudio na dugogodišnju kaznu zatvora. Ove okolnosti su odlučujuće uticale da je Izetbegović postao politički lider, imao i ima veliki uticaj na pravce društveno-političkih tokova u Bosni, kako u vrijeme odbrane od agresije i rata, tako i u razdoblju Dejtonskog mira.

Tokom nepunog desetljeća, od štampanja 1990, "Islamska deklaracija" bila je na određen način prisutna u javnom životu, ali nije bila praćena propagandom kao publikacija oficijelne preporuke i linije. To, pak, ne znači da neki aspekti i teze u njoj sadržane, nisu nalazili put i ulazili u političku svijest b-h Muslimana. Sociološko, politološko i psihološko istraživanje procesa oblikovanja svijesti b-h Muslimana u ovom vremenu unijelo bi svakako više jasnoće u osvjetljavanje kompozitnih elemenata i strukture njihovog nacionalnog identiteta, jer kvazinaučne publikacije i propagandističke kampanje i pritisci samo zamagljuju stvarne procese. Od navedenih istraživanja ne očekuje se da otkriju novi narod, već prvenstveno da uozbilje javne rasprave o etnosu, naciji, religiji, koje svojom neodređenošću i proizvoljnošću djeluju izrazito retrogradno, primitivno. Praznom retorikom niti se je formirala niti definirala svijest naroda. Nedostatak elemenata na temelju kojih bismo mogli da utvrđujemo eventualni uticaj "Islamske deklaracije" u smislu nacionalnog potvrđivanja Muslimana u BiH svakako otežava raspravu o samom procesu, pa ipak nalazimo da postoje izvjesne činjenice koje treba uvažavati kada nastojimo da utvrdimo njeno prisustvo u Bosni izraženog bošnjaštva.

Prva i najvažnija činjenica je da je autor "Islamske deklaracije" Alija Izetbegović postao lider bošnjaštva, bošnjačke Bosne. Tako

"Deklaracija" duhovnim podtekstom, posredno, preko ličnosti svoga tvorca, struji bošnjaštvom, islamizira ga, dok se islam ovdje bošnjački afirmira i obnavlja. Bošnjaštvo, obnovljenom islamizacijom, brani Bosnu od agresije, koja razara Bosnu po etničko-religijskim komponentama i od Bosne, istorijskog integriteta, pravi tri sofisticirana teritorijalno-politička segmenta. Dok je razaranje Bosne uspjeh srpskog i hrvatskog velikodržavlja, bošnjaštvo nastoji da Bosnu očuva u datim mogućnostima, odlučno za opstojnost njene istorijske individualnosti.

Mi ne raspolažemo sa primarnom dokumentacijom koja je neophodna kao podloga za razmatranje i argumentirano rasuđivanje i ocjenjivanje događaja i događanja kao što su živi i nedovršeni procesi, pogotovo oni u uslovima rata i neposrednog poratnog vremena. Stoga smo u našem interpretiranju relacije bošnjaštvo-Bosna upućeni prvenstveno na iskaze koji potiču od autora "Islamske deklaracije", Alije Izetbegovića, koji je svojim pozivom i položajem u RBiH i Dejtonskoj Bosni svojom odgovornom političkom aktivnošću uticao na stvaranje novog odnosa i položaja bošnjaštva u Bosni, odnosno na stvaranje novog položaja Bosne. Međutim, bilo bi pogrešno shvatiti da je Izetbegović u tom pogledu presudno uticao. Ratna zbivanja sa poznatim posljedicama bila su jača od njega, kao i od svakog drugog političkog lidera.

U svakom slučaju, valja razlikovati autora "Islamske deklaracije" od vođe stranke i prvog čovjeka državnog Predsjedništva. U "Deklaraciji" on nastupa kao filozof i ideolog islama; u stranačkoj i državnoj politici on je pragmatičar, što znači da je u političkoj praksi taktičar a ne strateg. Naime, njegova je stvarna strategija da prihvata solucije delegiranih organa međunarodne zajednice koji u ime UN kontroliraju položaj u BiH. Takva "strategija", u stvari pragmatizam, protivrječi njegovom principijelnom rukovodećem gledištu prema kome je bošnjački narod integrativni faktor Bosne.⁹⁰⁾ Moglo bi se reći da je u ovom gledištu izražena strateška misao za očuvanje cijelog integriteta Bosne, ali je činjenica da ona nema potvrde u povijesti Bosne kao ni u njenoj aktuelnoj stvarnosti. Naime, Bosna nije zemlja jednog naroda, pa otuda nijedan od njena tri naroda ne može samostalno da bude, niti je bio kohezioni faktor integriteta Bosne. Državno-političku koheziju Bosne može da čini samo solidarna uzajamnost sva tri njena naroda.

⁹⁰⁾ Alija Izetbegović: "Godine rata i mira". Odabrani govori, intervjui i pisma - Sarajevo, 1997. - s. 153.

Apsurdna je teza da bošnjački narod, vojno i politički konfrontiran Srbima i Hrvatima, može ostvariti ulogu integrativnog faktora BiH. Da bi se očuvao historijski integritet BiH, nužno je da u svim nacionalnim politikama u BiH postanu dominantne integrativne težnje. Integritet se ne može nametati; on se može uspostaviti samo političkom voljom sva tri b-h naroda. Ukoliko je to uopšte moguće obzirom na izrazito dezintegrativne interese i opredjeljenja i srpske i hrvatske nacionalne politike. Valja prihvatiti istinu sa su nacionalne politike (u BiH) kao takve, u BiH nosioci njene destrukcije. Tokom milenijumskog postojanja, Bosna niti je nastala niti je opstajala međunarodnom "pragmatičnom sankcijom", što znači da je u samom njenom historijskom postojanju djelovao faktor kohezije. Povjesno iskustvo Bosne otkriva da je nacionalni fenomen razarao i razara Bosnu i da se kohezijska snaga Bosne nalazi u njenim duhovnim, civilizacijskim, kulturnim i etičkim komponentama. Nije sporno da je bošnjački narod sudbinski "osudjen" da bude faktor integracije BiH. Sporno je da on tu ulogu ne može vršiti sam. Nije sporno da je integritet BiH egzistentni interes i imperativ bošnjačkog naroda. Sporno je to da on taj interes ne može ostvariti nasuprot druga dva naroda. Nije sporno da su nacionalni interesi u BiH konfrontirani i da su nacionalne konfrontacije objektivno nosioci i činioци dezintegracije BiH. Pred takvom stvarnošću ne mogu se oči zatvarati. Ipak, milenijumska povijest Bosne, njeno povijesno iskustvo i poruka je da, historijski gledano, integritet nije iluzija i fatamorgana.

Gledište da je jedan narod, tj. bošnjački nosilac i spasilac integriteta BiH podrazumijeva da bošnjačkom narodu pripada uloga vladajućeg naroda. Integritet BiH, koja je višenacionalna zajednica, nespojiv je sa postojanjem vladajućeg naroda. Zastupanje stanovišta o vladajućoj ulozi bošnjačkog naroda izravno vodi u nepovratnu destrukciju i dezintegraciju BiH. Nijedna nacija u BiH, nijedan nacionalizam u BiH nije pozvan da u njoj ima vladajuću poziciju. Nacionalne privilegije u BiH izraz su i potvrda nacionalne neravnopravnosti, čija je neposredna posljedica destrukcija BiH. Insistirati na vladajućoj ulozi bošnjačkog naroda u BiH ne može biti autentični interes bošnjačkog naroda, a pogotovo ne može biti interes BiH. Vladajuća uloga srpskog naroda u BiH (1918-1941) negirala je BiH, kao što je vladajuća uloga Hrvata u BiH za vrijeme NDH (1941-1945) značila likvidaciju BiH. Iracionalna je teza da je bošnjački narod "jedina garancija" opstanka i integriteta BiH (153). Konstatacija da je bošnjački narod svoju sudbinu vezao za opstanak države BiH (173), što je historijska i

politička činjenica, ne može biti podloga za zaključivanje da je sudbina BiH u njegovim rukama.

Kao čelnik nacionalne stranke i b-h državnog establišmenta Izetbegović je kazivao neke stvari koje se ne podudaraju sa koncepcijom integriteta BiH, kao i neke koje nisu lišene proizvoljnosti. Tako, na primjer, on kaže da je "Federacija sigurno u interesu Bošnjaka"⁹¹⁾ (54), iako ona predstavlja oblik podjele BiH, što on teorijski i načelno sigurno ne prihvata. Pragmatični političar primoran je da čini ustupke, jer djeluje u konkretnim uvjetima koje ne može da izmijeni. Izetbegović je sigurno bio vođen određenim političkim obzirima kada je tvrdio da "Hrvatska neće htjeti a Srbija neće moći da nastavi politiku velikodržavlja" (191). Ovakve ocjene čine bošnjačku politiku nekonzistentnom, govore o nedostatku strategije, koja se ne mijenja od neprilike do prilike, pogotovo što politika srpskog i hrvatskog velikodržavlja najmanje zavisi od bošnjačkih prognoza.

Za razliku od nacionalno inspirisanih subjektivnih pogleda, koji odgovaraju potrebama političkog trenutka i vremenski kraćim tokovima, Izetbegović ispoljava sposobnost da se intelektualno uzdigne iznad političke pragmatike, kada se potvrđuje kao mislilac koji gradi perspektivu na relnim i racionalnim premisama i komponentama. On kaže: "Bosna je komplikovana zemlja: tri vjere, tri nacije i oni 'ostali'. U sve tri nacije proključao je nacionalizam, a u dva slučaja i šovinizam, rasizam, separatizam, i sad od svega toga treba napraviti državu. Od takvog materijala normalnu državu nije moguće napraviti" (255). Dodali bismo, jeste teško, ali nije nemoguće, jer i sam naglašava: "Bosna jeste naša, ali nije samo naša, mi Bošnjaci u njoj činimo polovinu stanovništva. U njoj moramo sa drugima dijeliti ili teritorij ... ili vlast". Sa Izetbegovićem smo saglasni u stavu: "Za narode BiH Bosna je ime za zajednički interes i skup nekih naših zajedničkih vrijednosti" (154). U ovoj misli izražene su one mogućnosti i pretpostavke kohezije koje su djelovale u smislu integriteta BiH. Vjerovatno, nisu sasvim uništene u agresiji i ratu, a Dejtonska Bosna može da im bude podrška.

Dejtonski mirovni sporazum legalizovao je državu BiH, ali je i ozakonio njenu podjelu na entitetske političke jedinice: Federaciju BiH i Republiku Srpsku. To je, čini se, najviše što je Međunarodna zajednica bila spremna da učini za politički opstanak BiH. Opstojanje BiH zavisi od svih njenih elemenata koji nose "zajedničke vrijednosti". Ma koliko bošnjaštvo smatralo BiH jedinom domovinom, ona

⁹¹⁾ Stanovište je prihvatljivo ukoliko se misli da je to prolazni, privremeni interes.

se ne može reducirati samo na bošnjaštvo. Neprihvatljivo je shvatanje prema kome Bosna postoji dokle se prostire bošnjaštvo, tj. islam u BiH. Prividno bosanska koncepcija, po kojoj je tzv. autohtoni narod čuvar Bosne, u suštini je antibosansko gledište, jer BiH pripada jednako svim svojim narodima ili je nema. Kao da se Izetbegović približava ovom gledištu kada kaže: "Ovo je Bosna. Tu su tri vjere, tri nacije, dvanaest političkih stranaka, podjele su još dugo neizbježne, podjele teritorija i vlasti. Iz ove kože ne možemo". (32) Bošnjak Izetbegović teško se odriče filozofije bošnjaštva kao tvrdog autohtonog stražara političkog bića Bosne, ali ga njeni realni odnosi vraćaju povijesnoj istini: "Bosna jeste naša, ali nije samo naša, mi Bošnjaci u njoj činimo polovinu (!) stanovništva. U njoj moramo sa drugima dijeliti ili teritorij ... ili vlast" (255).

Autor "Islamske deklaracije" istovremeno je i arhitekta bošnjačke politike u razdoblju 1990-1999. Filozofija prvog da je islam superiordan naciji djelovala je, normalno, na praksu nacionalne, bošnjačke politike. Pokazalo se u pomenutom razdoblju, kao i u periodu moderne povijesti BiH, da bošnjačka politika nije bila i nije mogla postati bosanska politika u njenom integralnom smislu i značaju. Ona je u najboljem slučaju izražavala interes bošnjačkog naroda, čiji se interes ne može poistovjetiti sa opštim interesom Bosne. Nerealna je pretpostavka da je bošnjačka politika razvojni preduvjet i formant bosanske politike, kao što je takođe konstrukcija da će se iz bošnjačkog osjećanja razviti bosansko osjećanje (154). Nismo skloni zaključivanju da je Izetbegovićeva bošnjačka politika bila podređena njegovim uvjerenjima iskazanim u "Islamskoj deklaraciji", ali smatramo da bošnjačka politika koju je on vodio nije bila na visini pravog interesa BiH, njenog političkog integriteta. Da bi to postala, morala je preći nacionalni prag. BiH je multinacionalna zajednica, pa pitanju njenog političkog integriteta predstavlja ugaoni kamen svake bosanske politike. U BiH su otvoreni procesi njene političke reintegracije kao i dezintegracije. Nijedan trend nije završen. Bošnjačka i bosanska ideja su dvije nezdržive ideje. Bošnjačka je elemenat analize, bosanska je faktor sinteze. Prošlost Bosne proticala je u znaku integriteta, koji su povremeno narušavale sile dezintegracije. Integracije su budućnost svijeta, njegova vodeća filozofija, poviješću utemeljena perspektiva. Prošlost Bosne je završena, ostavljajući budućnosti u naslijeđe probleme njene tragike, čiji je vinovnik nacionalna ksenofobija. Integracije su budućnost svijeta, pa i onog njegovog područja, koje mu se, poput Bosne, nalazi na margini. Poput stihije, matica integracije neodoljivom snagom privlači zaostale sprudove. Istorijska marginalizacija

Bosne je njena baština sa kojom ona već ulazi u budućnost, koja svijet čini duhovno, kulturno i tehnološki jedinstvenim prostorom. Nacionalizam u BiH i njenom okruženju, kao evropski anahronizam, po zakonu istorijskog kretanja podijeliće sudbinu svake retrogradne povijesne činjenice. U tom pogledu nacionalizmi u BiH nisu i ne mogu biti nikakvi izuzeci. Istorija ne može priznavati privilegirane nacionalizme u Evropi na ulazu u 21. stoljeće.

Kada utvrđuje da je u BiH "u sve tri nacije proključao nacionalizam", Izetbegović istovremeno ocjenjuje da je to činjenica koja stvara nepremostive teškoće u procesu obnavljanja i funkcioniranja normalne države, ali takođe ne propušta da definira razlike u odnosu nacionalizma prema državi BiH. Dok su dva opredijeljena separatistički i secesionistički, srpski i hrvatski, bošnjački ispoljava izrazito pozitivan odnos prema b-h državi. Izetbegović naglašava da su Bošnjaci "kičma Bosne i Hercegovine" i da je bošnjački narod odbranio BiH od agresora. Po njegovom uvjerenju "samo snažan bošnjački narod može spasiti i postepeno integrirati Bosnu". (153) Ova teza, po našem mišljenju, nema uporište u istoriji Bosne, kao ni u istoriji nacionalno mješovitih evropskih država. Zemlju, koju čine tri nacije, ne može integrirati jedna nacija, osim ako se pod integracijom ne podrazumijeva vlast većinske nacije, demografski izrazito nadmoćne. Takva situacija može postojati u etnički čistoj zemlji, a u tom slučaju više ne bi postojala istorijski formirana Bosna multireligijskog i multietničkog sastava i karaktera. Etnički homogenizirana Bosna nije više Bosna, čija je osobenost djelo milenijumske povijesti; kao što više nije BiH, podijeljena na etnički homogene entitete.

Integritet nacionalno mješovitih zemalja nije djelo većinske nacije, niti je vlast u njima u rukama većinske nacije. Tada bi to bila prevlast, a ne demokratska vlast. Povjesna perspektiva bošnjaštva je da doprinosi razvoju demokratije i demokratskih odnosa u BiH, a ne da teži prevlasti. Ukoliko bi u bošnjaštvu prevladala težnja za dominacijom u BiH i nad BiH, ono bi bilo povijesno odgovorno za destrukciju države. Razvoj demokratije u BiH pravo je sredstvo za prevazilaženje i likvidiranje nacionalizma. Demokratija u BiH i integracija BiH se uzajamno uslovljavaju. To su dvije strane istog istorijskog procesa. Demokratijom se ostvaruje integracija BiH; integracijom BiH unapređuje se demokratija.

TURSKA I AUSTRIJSKA TEZA O BOSANSKOJ NACIJI

Od sredine treće decenije 19. vijeka pa do 1866. godine Porta je donosila reforme u cilju modernizovanja državnog i društvenog poretka. Počela je ukidanjem janjičarskog reda i uvođenjem regularne vojske (1826), novog poreskog sistema, da bi zatim Hatišerifom od Gilhane (1839) proklamovala vjersku i građansku ravnopravnost svih stanovnika Carstva, Ramazanskim zakonom (1858) priznala čiftluksahibijama pravo svojine na zemlju uz davanje desetine državi, Seferskom naredbom (1859) pristupila sređivanju kmetovsko-pravnih osnosa u zemlji i napokon proglašenjem Vilajetskog ustava za BiH i Novopazarski sandžak 1866. dovršila program reformnih mjera. Na čelu Vilajeta stajao je Vali-paša koji je upravljao u Bosni zajedno sa Administrativnim vijećem i Generalnim vilajetskim vijećem. Navedene reforme donesene su sa zakašnjenjem za jednu veliku epohu, jer bi od početka 18. stoljeća pa do sredine 19. stoljeća svakako više doprinijele stabilizaciji državnog poretka i sređivanju društvenih odnosa, nego što su to mogle u decenijama koje su ubrzano vodile sutonu Osmanskog carstva. Nije bilo slučajno što se reformama suprotstavio privilegirani feudalni stratum, usljed čega su neke reforme samo djelomično provedene, a neke ostale na papiru. Dok su na jednoj strani branili granice Carstva od austrijskih napada i prodora, domaći feudalcu su istovremeno branili svoje povlaštene pozicije od sultana, koji je bio odlučan da ih slomi, a uz to su još nosili borbu sa srpskim ustanicima koji su vodili prave ratove za ukidanje feudalnog poretka i oslobođenja od turske vlasti. O dubini krize osmanskog društvenog i državnog sistema u Bosni rječito govori sam način na koji je krizu rješavala centralna vlast Carigrada - Latasovim represalijama, od kojih bosanskom plemstvu, kako je uvjerljivo tvrdio Frano Jukić, ne može biti povratka u gospodujući položaj.

Od Gradašćevićevog pokreta pa do kraja 50-tih godina 19. stoljeća u sukobu su ideja bosanske autonomije i turska državna ideja; prvoj je nosilac bošnjaštvo, drugoj centralna vlast Carigrada. Međutim,

za stanje u Bosni bitan je ostao odnos bosanskih feudalaca prema carigradskim reformama. Veziri su se smjenjivali, a u Bosni se održavalo stanje kakvo su zaticali, pa i pogoršavalo. Nisu samo Bošnjaci bili protivnici sultanovog Hatišerifa, već su i bosanski veziri, zajedno sa svojim službenicima, u praksi svojim ponašanjem, pljačkom i globljenjem raje, ignorisali zakone i uredbe Porte. Nezadovoljstvo je zahvatalo sve društvene slojeve, nezavisno od vjerske pripadnosti. Muslimani su smatrali da su njihova povijesna prava ugrožena, a kršćani su se uvjeravali da im reforme ne donose poboljšavanje položaja. Nezadovoljstvo Bošnjaka pretvaralo se u pravu oružanu pobunu. Žestoki protivnici reformiranim nastojanjima centralne vlasti bili su Krajišnici. Prelog piše da je u borbama sa Latasovim odredima poginulo oko 6.000 Bošnjaka, od toga 1.500 Krajišnika.⁹²⁾ Ustanak pod vodstvom Luke Vukalovića krajem 1860. pokazao je odlučnost hercegovačkih hrišćana da, uz podršku Crne Gore, krenu u rat protiv Turaka, koji su jednog trenutka u pregovorima sa Vukalovićem pristali da ustaničkim plemenima garantuju čak izvjesnu autonomiju.

Porta je imala dovoljno elemenata za ocjenu da svoju vlast u Bosni ne može učvrstiti vojnom silom i masovnim pogubljenjima pripadnika bošnjačke društvene strukture koja se stoljećima identifikovala sa njenim strateškim ciljevima u zapadnoj katoličkoj i istočnoj pravoslavnoj Evropi. Pošto je u Bosni, poslije Latasove misije, smijenila više vezire, Porta se uvjerila da mora mijenjati način upravljanja u Bosni. Pri tome se rukovodila glavnim interesom da očuva Bosnu kao svoj štit u Evropi. A Bosna se mogla očuvati prvenstveno uvažavanjem Bošnjaka i uspostavljanjem tolerantnih odnosa među njenim muslimanskim i nemuslimanskim stanovništvom. Sa tim zadatkom Porta je u Bosnu na dužnost vezira uputila Osman Šerif Topal-pašu. U jednom od prethodnih poglavlja izložili smo nekoliko podataka o njegovom vezirovanju u Bosni. Smatramo, da se zbog njegovog značaja za opšti razvoj Bosne treba da zadržimo još na njegovoj političkoj ulozi, jer ga historičari ocjenjuju kao jednog od najuspješnijih bosanskih vezira, navodeći rezultate u najvažnijim područjima društvenog razvoja.

U vezi s tim, Prelog ističe da po svom cjelokupnom radu Topal-paša podsjeća na namjesnika Husref-bega, jer je mirnim načinom a ne silom nastojao da Bosnu što više podigne materijalno i kulturno (96). Za njegovo vezirstvo vezana je gradnja ceste na pravcima Sarajevo-

⁹²⁾ Dr Milan Prelog, n. dj. - s. 74, 77.

Bosanski Brod i Sarajevo-Mostar, otvaranje obrtničke škole, ruždije i stručne škole, djevojačke škole za sve konfesije, Vilajetske štamparije i pokretanja listova "Bosna" i "Sarajevski cvjetnik". Od posebnog značaja je njegova uloga u provođenju Vilajetskog ustava i afirmaciji vilajetskih organa kao embriona demokratske prakse u Bosni. Za razliku od mnogih njegovih prethodnika ovaj vezir se u historiji Bosne cijeni kao protagonist vjerske tolerancije, čovjek izrazite humanosti, po čemu je bio uvažavan u širim krugovima javnog života. Poslije Osman Šerif Topal-paše, tokom posljednjih 9 godina turske vlasti u Bosni, imenovano je 15 vezira, koji su znali da rade samo na ružiranju Bosne, naročito na vjerskoj netoleranciji i konfrontaciji muslimana i hrišćana.

Analizom Topal-pašinog doprinosa opštem razvoju Bosne, Prelog je izostavio da se osvrne na njegovu tezu o homogenosti bosanskog naroda, odnosno o bosanskoj naciji, kako se to tretiralo u određenom krugu historičara. Nije poznato da je Topal-paša svoje gledište o bosanskom narodu formulirao u tom obliku, ali se u savremenoj, a posebno aktuelnoj historiografiji govori o njegovoj političkoj aktivnosti u smislu bosanske nacije. Dok razmatraju osmogodišnje vezirstvo Topal-paše, ni Prelog ni historičari toga razdoblja poslije njega ne traže uporište u turskim arhivskim izvorima, već se mahom oslanjaju na memoarsku dokumentaciju, zatim na publicistiku i štampu. Mi ćemo, ovdje, izložiti mišljenja određenih historičara o Topal-pašinom zalaganju u smislu formiranja bosanske nacije.

Profesor Vlado Jakanović bio je jedan od autora koji je u svojoj, ovdje prethodno navedenoj raspravi,⁹³⁾ izložio elemente Topal-pašine teze. Jakanović smatra da je osmanska centralna vlast, pod uticajem nacionalnih pokreta srpstva i hrvatstva, poduzela političku aktivnost u smislu formiranja bosanske nacije na čelu s muslimanskim elementom turkofilskih shvatanja i raspoloženja. S tim u vezi, on pretpostavlja da se tu radi o inicijativi najnaprednijih snaga u strukturi centralne vlasti, ali ocjenjuje da su to uzaludni pokušaji u pravcu izgradnje jedne bosanske nacionalne ideologije. Naime, u programatskom uvodniku "Bosanskog vjesnika" od 7. IV 1866. govori se o bosanskom narodu koji je sačuvao svoje osobenosti i potvrđuje narodnost u punom smislu, što je Jakanoviću osnova za zaključivanje da bosanska narodnost nije samo genetična, nego je historijski povezana

⁹³⁾ Vlado Jakanović: "Elementi koji su kroz historiju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta" - "Pregled", br. 8 i 9. - Sarajevo, 1968.

s Bosnom, u kojoj je ostala nepovrijeđena, iako je okružena vjerskim razlikama. "Bosanski vjesnik" nalazi da se koncepcija autonomne Bosne slaže sa sistemom koji se uvodio u turskom carstvu, da organizacija Bosanskog vilajeta odgovara ideji autonomije i, šta više, da dopušta mogućnost njenog razvoja i proširivanja. Prema ovom listu, Bosna je svagda imala neki tip autonomije, što je istorijsko pravo ove zemlje, ali nekadašnja autonomija bila je zasnovana na feudalnom sistemu, a ne u duhu racionalističke teorije o pravu. Sada bosanska nacija treba da obuhvati cjelokupno stanovništvo Bosne, a ne samo muslimane kao privilegirani, vladajući elemenat.

U zaključku svoje studije Jokanović ocjenjuje da bošnjaštvo kao ideologija ima u sebi klice nacije i da ispoljava izvjesnu sličnost sa nacionalnim pokretima pozivajući se na zajedničko porijeklo, jezik, običaje, kulturu, ali, po njegovom mišljenju, funkcija bošnjačke ideologije sastojala se u očuvanju feudalnih društvenih odnosa i feudalnih institucija, koje su služile teritorijalnoj zatvorenosti, jer su nosioci ove ideologije iz određenih razloga izolaciju Bosne pretpostavljali njenom povezivanju sa susjednim zemljama. Njegovo je gledište da bošnjački muslimanski elemenat nije mogao da preraste u naciju do sredine 19. stoljeća, kao i usljed veoma snažnog uticaja islama, koji je Bošnjacima predstavljao glavnu i jedinu ideologiju. Kao sljedbenicima državne religije, Bošnjacima je bila strana ideologija o ravnopravnosti građana bez obzira na vjeru, porijeklo i socijalni položaj. Navedeni elementi bili su Jokanoviću dovoljno jaka osnova za zaključak da bošnjaštvo nije moglo da objedini svo stanovništvo BiH u jednu naciju. Glavni razlog u tom smislu, po njemu, bio je što kod "vladajućeg naroda" nije bilo neophodnih pretpostavki. Ukoliko se, poslije Prvog svjetskog rata još po izvjesnoj inerciji održavalo, poslije Drugog svjetskog rata, bošnjaštvo je, smatrao je profesor Jokanović, bilo prevaziđeno "novim putem razvitka" (262).

Dr Muhamed Hadžijahić, istoričar koji je svoju istraživačku energiju i akribiju posvetio proučavanju istorijskog razvitka i problematici nacionalnog identiteta bosanskih Muslimana, samo je uzgred spomenuo ime Osman Šerif Topal-paše.⁹⁴⁾ Učinio je to navodeći jedan podatak o broju mekteba, osnovnih škola i poluruždija iz ekspozea koji je bosanski vezir Osman Šerif Topal-paša podnio Vilajetskoj skupštini 1868. Mišljenja smo da ovaj propust nije došao iz nepoznavanja istorijske pojave i značaja bošnjaštva, o kome on u svojim studijama govori

⁹⁴⁾ Dr M. Hadžijahić: "Od tradicije..." - s. 107, 127.

na više mjesta. Možda se objašnjenje ovog Hadžijahićevog "propusta" nalazi u pretpostavci da je Topal-paša imao pozitivan odnos prema bošnjaštvu, a Hadžijahić je smatrao, kako je pisao, da bošnjaštvo nije moglo da se održi, jer "nije imalo širu demokratsku platformu" (36). Šta više, njegovo je uvjerenje i rezolutno stanovište da je "jedna od karakteristika da nije bilo potrebnih uslova da se oformi posebna bosanska nacija, uprkos nekim pokušajima da se to učini" (5). Ako je činjenica da je u elaboriranju geneze nacionalnog pitanja Muslimana Hadžijahić uporno negirao mogućnost nacionalnog bošnjaštva, onda to ne može biti opravdanje što Topal-pašino djelovanje u smislu bosanske nacije nije dobilo svoje mjesto i tumačenje kod Hadžijahića. Utoliko prije, što mu istorijska nauka poklanja dužnu pažnju.

Od Mustafe Imamovića potiče formulacija o interkonfesionalnom bošnjaštvu čiji je zagovornik bio Osman Šerif Topal-paša.⁹⁵⁾ Ovoj pregnantnoj formulaciji prethodila je sadržajno ista teza Vlade Jokanovića da "bošnjaštvo sada obuhvata svo stanovništvo BiH, a ne samo muslimane kao privilegirani elemenat, odnosno kao vladajuću vjeru" (247). Imamović smatra da se Topal-pašinih reformama BiH faktički pripremala za veliki preokret koji će za Bošnjake nastupiti austro-ugarskom okupacijom (342). Ove reforme pokretala je u stvari centralna vlast, a Topal-paša ih je u Bosni provodio. Tezom da se Osman Šerif Topal-paša može smatrati inspiratorom i tvorcem ideje o interkonfesionalnom bošnjaštvu Imamović pridružuje Kalaja, zajedničkog ministra finansija Austro-Ugarske monarhije, koji je svoju bosansku politiku gradio na koncepciji bosanske nacije. Tezu o bošnjaštvu Topal-paša je temeljio na spoznaji o postojanju bosanskog naroda koga čini cjelokupno bosansko stanovništvo. Svoj osvrt na reformatorsku aktivnost Topal-paše, u kojoj značajno mjesto pripada njegovom nastojanju na formiranju bosanske nacije, Imamović je formirao na elementima Jokanovićeve analize. Obojica smatraju Topal-pašinu reformatorsku ulogu u Bosni, a posebno njegovu koncepciju bosanske nacije, relevantnom u istoriji Bosne.

Dr Vera Kržišnik-Bukić povezuje tanzimatne reforme u Bosni za vrijeme Osman Šerif Topal-paše sa idejom integralnog bošnjaštva. Po ovom autoru reforme su imale da utvrde i definiraju i ideju bošnjaštva. Smisao reformi bio je da integriraju bosanski narod bez obzira na

⁹⁵⁾ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* - s. 376.

vjersku pocijepanost. To znači da je reforme imao da prihvati jedinstveni bosanski narod. Novom bosanskom politikom, posebno proglašavanjem bosanskog jezika službenim u Bosni, centralna turska vlast težila je da u Bosni učvrsti svoj položaj.⁹⁶⁾

Citirani historičari koji su proučavali istoriju Bosne 19. stoljeća u većini su saglasni da je osmogodišnje vezirstvo Topal-paše predstavljalo značajno razdoblje pozne osmanske vladavine u Bosni. To je period relativno uspješnijeg ekonomskog podizanja Bosne, koje čini sastavni dio i izraz strategije Porte osmišljene modernim reformnim zahvatima u vitalne sektore i oblike osmanskog poretka, u njegove centralne institucije. U kojoj mjeri je Topal-paša samostalno politički djelovao u Bosni ili je u svim bitnim pitanjima slijedio politiku Porte, to se može utvrditi konsultovanjem izvorne dokumentacije u turskim arhivskim ustanovama. Bez takvog uvida sve ocjene o bosanskom režimu Topal-paše u stvari su hipoteze. Ipak, izvjesne činjenice su neosporne i valja ih uvažavati. Prva i najvažnija činjenica je da je Porta uputila Topal-pašu u Bosnu i imenovala ga za bosanskog vezira. Postojeći sistem obavezivao je bosanskog vezira da ispunjava naloge centralne vlasti od koje zavisi njegov položaj. Reforme je donosila Porta, a vezir je bio odgovoran za njihovo realizovanje u Bosni. Relativna autonomija Vilajeta oblik je unutrašnje organizacije Osmanskog carstva. Politika integralnog bošnjaštva, ma koliko vezana za ličnost Topal-paše, nužnošću vladajućeg sistema mogla se kretati samo u koordinatama generalne politike Porte. Relativno autonomni status Bosanskog vilajeta, kao i integralno bošnjaštvo nisu mogli da se održe izvan osmanske državne politike. Bosanska nacija u obliku Topal-pašinog integralnog bošnjaštva nazamisliva je u smislu prava na nacionalnu nezavisnost, u smislu prava da ostvari samostalnu bosansku državu. Politika bosanske nacije koju je provodio bosanski vezir Topal-paša bila je u funkciji turske državne ideje i samo u toj funkciji mogla je da se primjenjuje.

Promjena bosanske politike vezana za vezirstvo Osman Šerif Topal-paše došla je, kako napominje Prelog, u "doba potpune dekadence osmanlijskog carstva" (96). Porta više nije mogla nastupati u Bosni praksom Latasove strahovlade; morala je povesti mekšu politiku kako u pogledu provođenja reformi, tako i u odnosu prema nacionalno-političkim težnjama Bošnjaka. Sada se centralna osmanska vlast prilagođavala političkoj stvarnosti u Bosni. Porta je našla da

⁹⁶⁾ Vera Kržišnik-Bukić: "Bosanski identitet", Sarajevo 1977, str. 28.

je od bitne važnosti uvažavanje nacionalnih tendencija koje se više ili manje ispoljavaju u bosanskim političkim tokovima. Nazadovoljstvu bosanskog muslimanskog plemstva pridružili su se seljački ustanci u istočnoj Hercegovini. Rezultat spoznaje nastale situacije izražen je u tezi o jedinstvenom bosanskom narodu, koja je imala da doprinese integraciji cjelokupnog bosanskog stanovništva bez obzira na vjersku podijeljenost, u stvari da se ova podijeljenost prevaziđe politikom integralnog bošnjaštva. Nepovjerenje Bošnjaka prema centru Carstva ispoljavalo se sada u njihovoj rezervi prema proklamovanoj građanskoj ravnopravnosti, jer nisu mogli da prihvate stanje u kome bi oni gubili tradicionalne pozicije u Bosni. Nije poznato kako se bosanski narod u praksi postavljao prema službeno promicanom opšebosanskom bošnjaštvu, ali stoji činjenica da autonomija Bosne nije za Portu u ovo vrijeme bila crveni plašt. Naprotiv, iz Porte je stizalo tumačenje da je autonomija istorijska tradicija i pravo Bosne i da postoje mogućnosti njene afirmacije i proširivanja. To je Porta činila sve u smislu i interesu svoje pozicije u Bosni da bi bosanski Vilajet očuvala u sklopu Osmanskog carstva i sistemom reformi prebrodila "dekadensu". Ne mogu se prihvatiti tumačenja da je Topal-paša interkonfesionalnim bošnjaštvom bio nosilac politike izvornog bosanskog nacionalnog interesa, jer je ta politika doživjela svoj kraj povlačenjem Topal-paše iz Bosne, a njegovi nasljednici nisu ostavili nikakvog traga koji bi svjedočio da je Porta nastavila da svojom bosanskom politikom vraća povjerenje Bosne. Politika Osman Šerif Topal-paše, posljednjeg bosanskog vezira od velikog značaja, bila je bosanska politika Porte, a ne izvorna bosanska politika, koja je mogućna samo u nacionalno i politički nezavisnoj Bosni. Političko prilagođavanje centralne turske vlasti realnosti Bosne predstavljalo je taktičku primjenu strategije koja je potvrđivala da Porta ne može u Bosni upravljati po starom, ali takođe, da ni Bosna nema snage da svoj položaj radikalno izmijeni. Može li se prihvatiti teza da se "Osman Topal-pašinim reformama Bosna pripremala za veliki preokret 1878?"⁹⁷⁾

Pristupamo izlaganju Kalajeve teze o bosanskoj naciji. U carevoj instrukciji komandantu okupacionih trupa generalu Filipoviću da pokloni pažnju pouzdanom i prijateljskom katoličkom elementu, zatim pažnju i zaštitu muslimanskom stanovništvu jer predstavlja najnapredniji elemenat u Bosni i jer u njoj ima najveći zemljišni posjed

⁹⁷⁾ Mustafa Imamović, n. dj. - s. 342, (Reforme su poticale od Porte, a ne od bosanskog vezira Osman Šerif Topal-paše, koji ih je revnosno provodio. "Veliki preokret" donijela je austro-ugarska okupacija Bosne, koju joj je nametnuo Berlinski kongres).

i, na kraju, da se savezom muslimana i katolika spriječi povezivanje muslimana sa pravoslavnima sadržana je i formulirana politička doktrina Austro-Ugarske monarhije, koju će u djelo provoditi izvršni organi austro-ugarske okupacione vlasti u BiH. To je bila generalna linija bosanske politike Habsburške monarhije od koje će poći Benjamin Kalaj pristupajući postavljanju svoje teze o bosanskoj naciji.

Kao zajednički ministar finansija, u stvari ministar za BiH, Kalaju je pripala uloga graditelja austro-ugarske politike u sferi nacionalnog pitanja u BiH. Osnovni elementi njegove bosanske politike sadržani su već u njegovom Memoaru za zajedničku vladu od juna 1882.⁹⁸⁾ Generalni pravac bosanske politike Austro-Ugarske monarhije je da se okupacija što prije pretvori u aneksiju. U Memoaru Kalaj se opredjeljuje za oslonac na muslimanski elemenat, prvenstveno na feudalnu klasu begova i aga, jer oni, po njemu, imaju najrazvijenije osjećanje za državu. Prema Kalaju, ne bi se smjelo dopustiti da ova klasa propadne, jer bi u tom slučaju zemlja došla u posjed pravoslavnih seljaka. Okupaciona uprava morala je da lavira između bosanskih muslimanskih feudalaca i hrišćanskih kmetova, jer su prvi tražili povratak na predokupacijske odnose, a drugi oslobođenje od feudalne zavisnosti. U praksi se postavljalo pitanje: ili će feudalni muslimanski posjednici zadržati zemlju neograničeno, ili će pravoslavni kmetovi dobiti zemlju u posjed, što bi istovremeno Srbima osiguralo značajan politički uticaj u BiH. Kalaj nije bio u dilemi da ovo pitanje treba rješavati prvenstveno u interesu Monarhije i pri tome voditi računa o ravnoteži suprotstavljenih strana. Kalajevo gledište o agrarnim odnosima u okupiranoj BiH stoji u najdubljoj vezi sa njegovim stanovištem i politikom u oblasti nacionalnih odnosa u BiH. U stvari, agrarna i nacionalna politika Kalajeva u BiH su dvije strane jedinstvene okupacione politike Austro-Ugarske monarhije u BiH.

Kao odgovoran državnik i poznat historičar, Kalaj je nastojao da svoju bosansku politiku uopšte, a posebno tezu o bosanskoj naciji utemelji na relevantnim historijskim činjenicama. U studiji o položaju Muslimana u Bosni⁹⁹⁾ on traži uporište za svoju koncepciju o individualitetu bosanskih Muslimana i nalazi da bosanski "muhamedanski" elemenat predstavlja novu, balkansku tvorevinu "muhamedizma", koja je snagom islamske religije učvrstila socijalni položaj i

⁹⁸⁾ Enver Redžić: "Prilozi o nacionalnom pitanju" - "Nacionalni odnosi u BiH pred Delegacijama Carevinskog vijeća Austro-Ugarske monarhije" - Sarajevo, 1963. - s. 32.

⁹⁹⁾ "Die Lage der Mohammedaner in Bosnien" - von einem Ungarn, Wien, 1900.

privilegije vladajućeg feudalnog elementa. Za uzvrat, bosanski muslimanski begovi bili su pouzdan oslonac balkanskoj politici Osmanlija. Istorijsko iskustvo upućivalo je okupacione vlasti Austro-Ugarske monarhije da uporište za svoju bosansku politiku traže takođe među bosanskim Muslimanima. S tim u vezi, Kalaj je pomagao muslimanske institucije, naročito muslimansko školstvo, a u oblasti imovinskih zemljišnih odnosa podržavao je mjere Saferske naredbe i običajnog prava, čuvao muslimanske posjednike od pogoršanja materijalnog položaja i egzistencije i istovremeno fakultativnim otkupom kmetova usporavao tempo njihovog socijalno-ekonomskog oslobođenja. U rukovođenju bosansko-hercegovačkim poslovima uopšte Kalaj je smatrao da se treba držati zahtjeva razvitka a istovremeno i tradicije. On je zapažao da evropski razvitak djeluje i zahvata društveno-ekonomske odnose u BiH, da u organizam bosanskog feudalnog plemstva prodiru novi procesi, ali da još nisu dobili razmjere koje bi ga zabrinjavale.

Vjeran interesima Austro-Ugarske monarhije, dosljedan stanovištu da Austro-Ugarska treba da ostane trajno u BiH, Kalaj se našao pred pitanjem u kojim društvenim i političkim snagama BiH treba da traži oslonac. Kako u politici nije improvizirao, odgovor je tražio i pripremao proučavanjem i analizom stvarnog političkog stanja u zemlji. Pošao je od nacionalne strukture stanovništva, nacionalnih i socijalno-ekonomskih tendencija u svakoj posebno.

Imao je na raspolaganju dovoljno činjenica i razloga da se u ostvarivanju planova svoje bosanske politike ne može oslanjati na srpski narod u BiH. Iako je provođenje odluka Berlinskog kongresa izmijenilo položaj BiH, u političkom i ekonomskom pogledu stanje srpskog naroda u BiH u suštini je ostalo isto. Istina, turskog gospodara zamijenila je okupaciona vlast Austro-Ugarske monarhije, ali time nije bila ukinuta feudalna zavisnost pravoslavnih kmetova od muslimanskih zemljišnih posjednika. Rješenje svog opšteg položaja bosanski Srbi vidjeli su u ujedinjenju BiH sa slobodnom i nezavisnom Srbijom. Navedene momente Kalaj je povezao u svojoj politici prema bosanskim Srbima. Dopuštao je fakultativni otkup kmetova jer je to bio veoma spor put na pravcu ukidanja feudalne zavisnosti, ali je istovremeno uporno sprečavao svaki oblik povezivanja bosanskih Srba sa Srbijom. Kalaj je računao da će stabilizacija Austro-Ugarske monarhije u BiH, koju će, po njegovom uvjerenju, obezbijediti aneksija i tako ojačati njen položaj na Balkanu, napokon odvratiti bosanske Srbe od težnje za priključenjem Srbiji. Aneksija BiH imala je ključni značaj za realizovanje Kalajevog memoarskog projekta, koji je postao

ugaoni kamen državnog programa Habsburške monarhije na Balkanu. Kao što je u doba osmanske vladavine Bosna imala značaj isturenog poligona za prodor u Evropu, sada je ona imala isti značaj za dominiranje Habsburške monarhije na Balkanu i za planove osvajanja u pravcu Istoka. Bosanski Srbi, kao i Srbija, moraće prihvatiti činjenicu da će Austro-Ugarska monarhija imati kontrolu i dominantnu poziciju na prostoru Balkana. U tom uvjerenju učvršćivala je Kalaja vojna i ekonomska moć Monarhije.

Istovremeno Kalaj je uvažavao činjenicu da su bosanski Hrvati naklonjeni Austro-Ugarskoj. Stoga je od bosanskih Hrvata očekivao da će podržavati njegovu politiku u BiH i pretpostaviti je interesima Hrvatske. Naime, u težnjama bosanskih Hrvata da razvijaju i ojačavaju političke, ekonomske i kulturne veze sa Hrvatskom, on je sagledavao opasnost po interese Dvojne monarhije. Kao realan državnik Kalaj nije imao iluzija da će prijateljsko raspoloženje bosanskih Hrvata, potvrđeno u danima okupacije i podrškom režimu okupacione uprave, predstavljati njihovo trajno opredjeljenje i interese. Ali ni predstavnici Hrvatske u Delegacijama nisu bili u iluziji da su Habsburšku monarhiju rukovodili njeni državni interesi, a ne hrvatski nacionalni interesi da dođe u BiH i u njoj uspostavi svoju vlast. Iako podložno promjenama, prohabsburško raspoloženje bosanskih Hrvata koje je počivalo na pozitivnom odnosu prema istovjernoj, katoličkoj državi, bilo je jedan od postojanih elemenata Kalajeve bosanske politike. Kalaj je uporno i sistematski suzbijao aspiracije iz Hrvatske, kao i hrvatske težnje iz BiH da BiH postane sastavni dio kraljevine Hrvatske. Na mišljenja iskazana u tom smislu, njegov stav je bio jasan i odlučan: Austro-Ugarska monarhija nije došla u BiH da u njoj ojačava hrvatski centar, već je u Bosni zbog strateških razloga i interesa Monarhije. Dok je bio živ i stajao na čelu Zajedničkog ministarstva finansija, Kalaj je bio nepokolebljivi strateg bosanske i balkanske politike Dvojne monarhije.

To je, na poseban način, dokumentovano njegovom politikom prema bosanskim Muslimanima. U Kalajevoj bosanskoj politici njima je bila namijenjena najvažnija uloga. I to nasuprot činjenici da su upravo oni pružili najžilaviji otpor austro-ugarskom vojnom zaposjedanju BiH. Kalaj je pokazao izrazitu državničku dalekovidnost odlukom da uporište bosanskoj politici Habsburške monarhije traži u etničkom korpusu bosanskih Muslimana.

Okupacijom BiH bitno se izmijenio položaj bosansko-hercegovačkih naroda. Bosnom nije više upravljalo onemoćalo Osmansko carstvo, već snažna Austro-Ugarska monarhija, pa bosanski Srbi nisu

mogli očekivati priključenje Srbiji u aktuelnoj konstelaciji; bosanski Hrvati su takođe morali odložiti pripajanje Hrvatskoj za bolja vremena, a bosanski Muslimani bili su definitivno odvojeni od osmanske, turske države. U takvom rasporedu Austro-Ugarska monarhija je objektivno mogla da računa da će se bosanski Muslimani postepeno prilagođavati realnoj situaciji, da će prihvatiti okupacionu upravu i osloncem na novu vlast tražiti osiguranje i stabilnost svog položaja. S druge strane, osloncem na muslimanske feudalce, Austro-Ugarska monarhija je mogla računati na trajno opstojanje u okupiranim zemljama. Tako je objektivni položaj bosanskih Muslimana i okupacione vlasti Monarhije u BiH upućivao jedne na druge. Okupacioni režim stajao je iza interesa muslimanskih aga i begova i na taj način osiguravao njihovu podršku strateškom cilju Monarhije. Što je u tom pogledu bilo od bitnog značaja jeste činjenica da su bosanski muslimanski feudalci, koji su činili političko vodstvo bosanskih Muslimana, predstavljali stvarnu, domaću unutrašnju branu ostvarenju nacionalnih aspiracija bosanskih Srba i Hrvata u smislu anektiranja BiH Srbiji, odnosno Hrvatskoj, tj. branu dezintegraciji Bosne i Hercegovine.

U postojećoj nacionalnoj stvarnosti BiH Kalaj je našao argumentaciju za svoj projekat "bosanske nacije". Neke elemente za taj projekat, kako je tvrdio, našao je u istoriji Bosne, kao što je postojanje srednjovjekovne bosanske države u kojoj se stvarao embrion bosanske državnosti. Kalaj smatra da su Bosanci oduvijek težili da potvrde svoju posebnost, prvobitno u bogumilstvu, da bi se poslije osmanskog osvojenja Bosne "bosanska samosvijest" ispoljavala "u muhamedanstvu". Tokom višestoljetnog razvoja Bosna se osjećala kao nešto posebno, različito od "najbližih rođaka", pa se u toj pojavi, po Kalaju, izražava posebna bosanska individualnost. U istoriji Bosne on je našao pretpostavke za svoju tezu da se bosanska individualnost mogla (i može) održati samo u naslanjanju bosanskog naroda na jakog i moćnog zaštitnika. Sada je taj moćni zaštitnik Bosne i u njoj bosanskog naroda Austro-Ugarska monarhija. Težnju u smislu "bosanske nacionalne" posebnosti Kalaj je prvobitno prepoznao u bosanskom bogumilstvu, da bi je zatim našao u "bosanskom muhamedanstvu" u kome se takođe izražava i manifestuje posebnost bosanske nacionalnosti. Specifičnost istorijskog razvoja Bosne otvorila je proces formiranja bosanske nacije, čije jezgro i bazu, po Kalajevom shvatanju, čine muslimanske age i begovi. Kalaj ističe da je istorija stvorila bosansku naciju, koja će, pod okriljem Monarhije, obuhvatiti svo stanovništvo BiH. Nije on, kaže, izmislio bosansku naciju, kao ni ime Bosna i naziv bosanski jezik.

Kalajeva teza o bosanskoj naciji bila je svojevrsan izraz njegove bosanske politike, koju je on često formulirao riječima kako nije spreman i neće da prihvati ni hrvatsku ni srpsku politiku, jer je opunomoćen da upravlja Bosnom u ime i u interesu Austro-Ugarske monarhije. Prevedena na jezik političkog pragmatizma, Kalajeva teza imala je da bude u funkciji Dvojne monarhije, u funkciji njene državne ideje i državne politike.

Isti smisao imala je i Topal-pašina koncepcija integralnog bošnjaštva. Ipak, valja konstatovati postojanje izvjesnih razlika između Topal-pašine i Kalajeve ideje. O Topal-pašinoj "bosanskoj naciji" govori se na osnovu štampe, koja je bosanskoj javnosti saopštavala i prenosila njegove političke inicijative i poglede. Naime, nije poznata dokumentacija koja bi svjedočila o izvornom, pismeno ili usmeno izloženom Topal-pašinom razmatranju i izlaganju argumentacije u smislu propagiranja bosanske nacije u obliku interkonfesionalnog, tj. integralnog bošnjaštva. Što se tiče Kalajeve koncepcije, postoji dovoljna dokumentacija koju čine bilo njegova istupanja u Delegacijama, bilo njegovi historiografski prilozi. Osim toga, dok u Topal-pašino doba nacionalni pokreti u Bosni još nisu bili razvijeni, u Kalajevo vrijeme dominirali su političkom scenom BiH. U prostoru koji nije bio politički obilježen izrazitim nacionalnim tradicijama i konfrontacijama Topal-pašina bosanska nacija imala je, prividno, izvjesnu šansu, za razliku od Kalajeve teze. Naime, sama Kalajeva analiza nacionalno-političke stvarnosti BiH uvjerljivo je pokazivala da u propagiranju "bosanske nacije" ne može računati sa Srbima i Hrvatima i da jedino u bosanskim Muslimanima, odnosno u njihovoj feudalnoj strukturi može, eventualno, dobiti podršku. Drugim riječima, iluzija je da cjelokupno bosansko stanovništvo može sačinjavati "bosansku naciju". Zajedničko ovim tezama o "bosanskoj naciji" je što su i nastankom i trajanjem vezane za ličnosti svojih pokretača i autora. Poslije odlaska Topal-paše iz Bosne potpuno se ugasila njegova ideja nacionalnog integralnog bošnjaštva, a Kalajeva bosanska nacionalna ideja izgubila se i nestala u političkom životu BiH još prije nego što je smrću napustio vodeću državno-političku dužnost prvog graditelja bosanske politike Austro-Ugarske monarhije. Potvrdilo se da su obe nacionalne koncepcije bile u funkciji državnih ideja i državne politike carstava koja su upravljala Bosnom i Hercegovinom i da njihovim tvorcima, Topal-paši i Kalaju, ni na kraj pameti nije bilo da se bosanska nacija konstituirala u bosansku nacionalnu državu. Ni autonomije u smislu nacionalnog državnog statusa nije moglo biti dok je Bosnom upravljao sultanov

namjesnik, bosanski vezir, odnosno zajednički ministar finansija zajedničke vlade Austro-Ugarske monarhije, odnosno Zemaljska vlada sa austrijskim baronom na čelu.

Znatno šire nego Topal-pašina politika integralnog, interkonfessionalnog bošnjaštva, Kalajeva teza o bosanskoj naciji (cjelokupnog) bosanskog stanovništva bila je predmet izučavanja, razmatranja i ocjena historičara BiH za razdoblje 1878-1918. To se objašnjava činjenicom da o Topal-pašinoj koncepciji postoje oskudna obavještenja ondašnje službene sarajevske štampe, dok je Kalajeva teza imala širok publicitet. Ovdje ćemo ukratko rezimirati mišljenja prethodno citiranih autora.

U razmatranju Kalajeve bosanske politike profesor V. Jokanović polazi sa stanovišta interesa nacionalnih pokreta, u prvom redu srpskog naroda. Njegovo je uvjerenje da je diktat politike Austro-Ugarske monarhije u okupiranoj BiH da se nacionalni pokreti moraju ugušiti, odnosno, ako to ne uspije, onda onemogućiti.¹⁰⁰⁾ Uspjeh okupacije BiH Kalaj je vidio u brzom aneksiji, koja bi spriječila razvoj nacionalnih pokreta oslonom na muslimanski elemenat zbog njegove odbojnosti prema srpskoj nacionalnoj ideji "iz klasnih i vjersko-fanatičnih razloga". U formiranju bosanske nacije Kalaj polazi od muslimanskih feudalaca u uvjerenju da će oni činiti jezgro oko koga će se okupiti svo bosansko-hercegovačko stanovništvo. S tim u vezi, Jokanović ističe Kalajevu argumentaciju da je u bosanskoj povijesti našao dovoljno pretpostavki za uspjeh svoje bosanske nacionalne politike, kao što su ime Bosna, Bosanac, naziv bosanski jezik i sl. On takođe smatra da je Kalaj vidio perspektivu Austro-Ugarske monarhije u ostvarenju bosanske nacije u čijem formiranju značajna uloga pripada ekonomskoj politici koja bi stvarala društveno tkivo sposobno da integriira stanovništvo BiH. Analizu Kalajeve politike "bosanske nacije" Jokanović zaključuje ocjenom da je bosansko plemstvo, rukovođeno klasnim instinktom, podržalo Kalajevu politiku bošnjaštva, na taj način služilo okupacionom režimu, doprinosilo gušenju srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta u BiH, kao i austro-ugarskoj politici Drang nach Osten. Kalajeva "bosanska nacija" je dokaz da je bošnjaštvo kao "nacionalna" ideja potvrdilo svoju "regresivnu funkciju". Jokanovićovo je uvjerenje da je bošnjaštvo ne samo prevaziđeno, već da se pokazalo da kao "nacionalna" ideja vuče unazad (261).

Za razliku od profesora Jokanovića, dr Muhamed Hadžijahić se ne bavi analizom Kalajeve bosanske politike u smislu bosanske nacije, već

¹⁰⁰⁾ V. Jokanović, n. dj. - s. 252.

konstatuje kako se u političkoj javnosti BiH reagiralo na tu politiku. Dosljedan uvjerenju da ideja bošnjaštva nije povijesno uspjela da se afirmira i održi, Hadžijahić piše da je službeno forsiranje bošnjaštva u doba Kalaja više kompromitiralo nego podupiralo ovu nacionalnu ideologiju. Kurs nacionalnog bošnjaštva kod Srba smatrao se namećanjem tuđe nacionalne ideologije, a u redovima nacionalne omladine u BiH bila su prihvaćena samo dva imena - Srbin i Hrvat. S druge strane, u jednom izvještaju Kalaju, Zemaljska vlada je tvrdila da se velika većina bosanskog stanovništva protivi srpskom i hrvatskom nacionalnom opredjeljenju.¹⁰¹⁾ Hadžijahić navodi mišljenje Bošnjaka, člana Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije Vasi-bega Bišćevića o Kalajevoj politici, koji izražava priznanje i zahvalnost Kalaju što se starao da se očuva naš "lijepi materinski jezik bosanski", što je zagovarao jedino bosansku narodnost, bošnjaštvo, što se brinuo "da na dobrom glasu ostane naša ponosna Herceg-Bosna" (173). Prema citiranom sastavu, Bišćević je zastupao militantno bošnjaštvo, osuđivao Muslimane koji su pod uticajem svojih hrvatskih i srpskih učitelja prihvatili hrvatstvo ili srpstvo, a Hadžijahić je smatrao važnim podatak "da se od 15 članova Egzekutivnog odbora MNO nijedan nije priznavao Srbinom." (171) Prešućuje da li se među njima našao koji Hrvat, a posebno činjenicu da su svi bili Bošnjaci. Neobično dugačak citat iz Bišćevićevog napisa (preko jedne stranice petitom štampanog teksta) trebalo je da potvrdi Hadžijahićevu ocjenu da je Kalaj svojom bosanskom politikom kompromitovao ideologiju bošnjaštva, posebno kod Srba, a dijelom i kod Hrvata. Njegovo je gledište da muslimani u postosmanskoj konstelaciji nisu mogli bošnjaštvom izraziti svoje posebne interese i težnje, kao što takođe posebne težnje i interesi Muslimana "nisu mogle naći mjesta u srpstvu i hrvatstvu" (244). Kalajevo nacionalno bošnjaštvo u citiranom tumačenju predstavljalo je određen oblik bošnjaštva koje je povijest, prema Hadžijahiću, definitivno odbacila.

U kontekstu ove informacije red je da o Kalajevom bošnjaštvu izložimo mišljenje autora "Historije Bošnjaka" dr Mustafe Imamovića.¹⁰²⁾ Prvobitno je, smatra Imamović, Kalajev motiv bio sprečavanje nacionalnih aspiracija domaćeg stanovništva, odnosno efikasno kontroliranje, pri čemu se misli na srpske i hrvatske nacionalne trendove. Relativna smirenost i zatišje u aktivnosti nacionalnih pokreta opredijelili su Kalaja da u domaćem stanovništvu podstakne "osjećanje

¹⁰¹⁾ Dr. Muhamed Hadžijahić, n. dj. - s. 46.

¹⁰²⁾ Mustafa Imamović, n. dj. - s.

zemaljske bosanske posebnosti, odnosno narodnosti". (374) Kalajeva ideja bosanstva bila je u srpskoj i hrvatskoj štampi i publicistici praćena oštrom kritikom i napadima. Imamović interpretira Kalaja, koji tvrdi da se Bosna kroz povijest uvijek oslanjala na nekog jakog i moćnog, jer joj je, slaboj, bila potrebna zaštita. U toj tradiciji potvrđuje se biće bosanskog naroda. Kalaj je shvatio da je njegov zadatak da u BiH, oslanjajući se na bosansko plemstvo, razvije državnu ideju moćne Habsburške monarhije, dok je u tezi o interkonfesionalnoj bosanskoj naciji polazio od uvjerenja o jedinstvenom bosanskom narodu podijeljenom na tri religije. U tom bosanskom narodu, sa stanovišta državne tradicije vodeća uloga pripadala je Muslimanima, "Muhamedancima" kako on kaže, kojima na čelu stoji bogata i obrazovana klasa na koju on računa kao saveznika u provođenju i konstituiranju svoje bosanske nacionalne politike. Ako tačno razumijemo Imamovića, Kalajeva bosanska politika je svojevrsan izraz bosanske tradicije koju, pod uslovima vladavine Austro-Ugarske monarhije, slijedi i nastavlja lojalna bosanska feudalna klasa. Kod Imamovića, a posebno kod dr Nusreta Šehića,¹⁰³⁾ ostalo je nerazjašnjeno ambivalentno držanje Kalaja u osnovnim aspektima njegove bosanske politike: na jednoj strani zalaže se za formiranje bosanske nacije pod vodstvom bosanskog muslimanskog plemstva, a na drugoj, u pogledu vjersko-prosvjetne autonomije, oponira tom istom vodstvu kada se zalaže za autonomna prava i položaj Muslimana. Na kraju, gdje je Imamović našao uporište za pretpostavku da "Kalaj nije izgleda nikada iskreno vjerovao" u politiku interkonfesionalnog bošnjaštva, tj. u vlastitu koncepciju "bosanske nacije"? (382). Istoričari Kalajevog razdoblja svjedočili su o njegovom čvrstom ubjeđenju, naučnom i političkom, u realnost bosanske nacije. Kalaju se ne može odreći da je bio strateg politike Dvojne monarhije, da je njegova bosanska nacionalna politika predstavljala sastavni, konstitutivni elemenat te strategije, koju on nije ni u jednom momentu iznevjerio.

Slovenka dr Vera Kržišnik-Bukić pretežnim interesom i obimom svog naučnog djela, može se smatrati bosanskim istoričarem i sociologom. Posljednjih godina u središtu njenih naučnih preokupacija nalazi se problematika bosanskog nacionalnog identiteta u kojoj je Kalajeva teza o bosanskoj naciji dobila određeno mjesto i interpretaciju. Izložićemo njeno gledište o Kalajevoj bosanskoj nacionalnoj politici u

¹⁰³⁾ Dr Nusret Šehić: "Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini" - Sarajevo, 1980.

aspektu bosanskog identiteta. Ona smatra da je u periodu austro-ugarske vladavine u BiH konačno izvršena polarizacija bosansko-hercegovačkog stanovništva na tri nacionalne zajednice prema vjerskom kriteriju.¹⁰⁴⁾ Takvo stanje nacionalnih odnosa u BiH motiviralo je Kalaja, koji je bio historičar i dobro poznavao povijest Bosne, da u funkciji zajedničkog ministra finansija, zaduženog i odgovornog za bosansku politiku Austro-Ugarske monarhije u središte svoje bosanske politike postavi bosansko nacionalno pitanje. Na početku svog mandata suprotstavio se tendencijama podjele BiH između Austrije i Ugarske, a pogotovo srpskim i hrvatskim aspiracijama prema BiH i opredijelio se za koncept teritorijalnog integriteta BiH pod upravom zajedničke vlade Austro-Ugarske monarhije. Rukovođen poznavanjem historijskih posebnosti BiH i njenog stanovništva, kao i poznavanjem realnih nacionalnih odnosa i tendencija Kalaj je svoju bosansku politiku definirao tezom o bosanskoj naciji, koju će dijelom prihvatiti samo Muslimani. Usljed odbojnosti i otpora Srba i Hrvata BiH, kao i Srbije i Hrvatske, sa podrškom Muslimana koja je bila nedovoljna, Kalajeva koncepcija nije imala realne perspektive. Pogotovo što su i Muslimani bili nepovjerljivi prema ovoj ideologiji jer je bila protežirana od tuđe države. Sudbina Kalajeve nacionalne politike u BiH doživjela je primjer prethodne Topal-pašine koncepcije integralnog bošnjaštva. Neuspjehu Kalajeve "bosanske nacije" posebno je doprinijela borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju u kojoj je ostvaren značajan stepen saradnje Muslimana i Srba i koja je uticala na tokove političkog života posljednjih godina Kalajeve vladavine.

Izloženi pregled pokazuje da su se citirani historičari razlikovali u tumačenju i ocjenama Kalajeve bosanske nacionalne politike. Jokanović je akcenat postavljao na feudalne elemente i srpski nacionalni otpor, Hadžijahić na historijski anahronizam i preživjelost ideje bošnjaštva, Imamović na fenomen i značaj tradicije, Kržišnik-Bukić na važnost teritorijalnog integriteta. Ipak, svima je zajedničko da je realna konstelacija nacionalnih odnosa u BiH onemogućila ideju bosanske nacije, da je neuspjeh politike bosanske nacije bio uslovljen činjenicom što je iza ove "nacionalne" ideologije stajala strana država, što je ona imala da služi državnoj ideji Austro-Ugarske monarhije, što je ideja "bosanske nacije" bila lišena izvornih nacionalnih pretpostavki.

¹⁰⁴⁾ Vera Kržišnik- Bukić: "Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo" - Ljubljana, 1996. - s. 29/30.

IDEOLOGIJA I POLITIKA SRPSKOG I HRVATSKOG VELIKODRŽAVLJA, BOSNA I MUSLIMANI

Evropski XIX vijek je epoha stvaranja nacionalnih država. Ipak, ogroman dio evropskog prostora i dalje su pokrivala mnogonacionalna carstva - Habsburško, Rusko i Osmansko. Nacionalne države smatrane su istorijskim modelom kome teže narodi da bi postigli i osigurali nacionalnu slobodu i nezavisnost. Ustvari, nacionalne države su proizvod nacionalnih pokreta bilo da se radi o krupnim nacionalnim državama ili državama teritorijalno manjeg obima. Kako ni velike ni manje nacionalne države nisu bez ostatka nacionalno "čiste", odnosno nisu totalno nacionalno homogene, one u praksi nastoje da dovrše programske ciljeve nacionalnih pokreta, da u svom državnom teritoriju okupe neobuhvaćene dijelove nacije. Stoga je nacionalna država ne samo istorijski rezultat nacionalnog pokreta, već istovremeno generira ekspanzionističke težnje prema teritorijama na kojima žive ostaci državnog ekspanzionizma, nacionalizma, u misiji da politički upravlja položajem i razvojem cjelokupnog svog naroda.

Zakašnjele, tzv. "neistorijske" nacije na južnoslavenskom prostoru, u težnji da formiraju samostalne nezavisne države, pokazale su da njihovi nacionalni programi sadrže relativno jake elemente ideologije velikodržavlja; šta više, da je državni ekspanzionizam izrazito obilježje njihovog nacionalnog programa. U nacionalnoj ideologiji male države sadržana je misao da će teritorijalno-političkim obuhvatanjem cijelog svog naroda postati nacionalno potpuna država što je u osnovi značilo da je to bila ideologija velikodržavlja, jer je cilj nacionalno potpune države bio koliko nacionalni, toliko strateški ekspanzionistički interes. Sredinom XIX vijeka Srbija Miloša Obrenovića morala se zadovoljiti da diplomatskim ugovorima, na putu nacionalne nezavisnosti, dokrajči ostatke turske vlasti što je s druge strane potvrđivalo da je Otomanska država bila preslaba da silom produži kontrolnu poziciju u Srbiji. Nekada svemoćno Osmansko carstvo povlačilo se iz male Srbije,

koja je svoju afirmaciju izražavala težnjom za svekolikim ujedinjenjem srpstva, koje traži suprematiju i hegemoniju na južnoslavenskom geopolitičkom prostoru. Srpska nacionalna ideologija simultano se konstituirala u politiku srpskog velikodržavlja.

Revolucionarni pokreti 1848. i 1849. u Austriji i Mađarskoj potresali su i Hrvatsku koja je težila potpunijoj državnoj afirmaciji u sklopu Habsburške monarhije, kao i raskidu feudalnih odnosa. Revolucija je otkrila da se Austrija ne miri sa riješenošću Ugarske da zadobije ravnopravan položaj u Monarhiji, kao što se Ugarska takođe protivi nejednakom statusu. U tom revolucionarnom vrienju Hrvatska se našla pod žrvnjem dvaju hegemonizama. Banu Jelačiću istorija je dodijelila nezahvalnu ulogu da, pod komandom austrijskog generala Vindišgreca, ratuje u Mađarskoj. Da bi poboljšala i što više ojačala svoj položaj u Ugarskoj, Hrvatska se našla u taboru Austrije. Bahov apsolutizam uklanjao je u Hrvatskoj ustavne tekovine koje su bile u funkciji demokratizacije zemlje i tako objektivno krčio put supremaciji mađarskog plemstva pod čijim se vodstvom Mađari konstituiraju u vladajuću naciju, što je imalo za posljedicu da se višenacionalna Ugarska ponašala kao mađarska nacionalna država. Jedan od rezultata Bahovog apsolutizma bio je da se Hrvatska našla potpuno u austrijskom pravnom poretku u kome je Bansko vijeće, koje je po Ustavu samostalno upravljalo zemljom, pretvoreno u "austrijsko carsko-kraljevsko namjesništvo". Na dnevnom redu političkog života u Hrvatskoj uzimala je maha germanizacija. Iz otpora germanizaciji i mađarizaciji podigao se hrvatski nacionalni pokret u kome će se ubrzo prepoznati težnje u znaku hrvatskog nacionalnog velikodržavlja.

U samom nastanku velikosrpska nacionalna ideologija imala je dva pravca i oblika - nacionalno-politički i nacionalno-kulturni. Inspirator i tvorac prvog bio je ministar u vladi Srbije Ilija Garašanin, a autor i nosilac drugog, utemeljitelj srpske nacionalne kulture, Vuk Stefanović Karadžić. Izložićemo bitne elemente srpskog državnog programa sa posebnim osvrtom na tretman položaja Bosne i Muslimana u srpskoj nacionalnoj politici.

Uvjeren u blisku propast Turskog carstva, Garašanin je smatrao da na njegovom balkanskom prostoru treba da ga zamijeni jaka srpska država. U Garašaninovom "Načertaniju" stoji da je "temelj srpske politike da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji je okružavaju.¹⁰⁵⁾ To je bio prvi

¹⁰⁵⁾ Jovan Milićević: "Srbija 1839-1868" - ("Istorija srpskog naroda" - Beograd, 1981. - s. 271.

program srpske državne politike u XIX vijeku za čije je propagiranje Garašanin organizovao mrežu agenata i povjerenika koje je slao u pojedine balkanske pokrajine, prvenstveno u Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Albaniju. U politici širenja srpske države Garašanin nije polazio od principa nacionalnog samoodređenja, već je, u cilju uvećanja srpske države, obnavljao srpske državne tradicije da bi ih povezivao sa metodom prisajedinjenja srpskih zemalja iz sastava Turskog carstva. U osnovi "Načertanija" bila je ugrađena ideja da Srbija čini središte oko kojega će se, na ruševinama Turskog carstva, obrazovati jedna velika država na Balkanu. Slijedeći ovu koncepciju, srpska državna politika trebalo je da radi na stvaranju velike Srbije, koja bi se konstituirala prisajedinjenjem Bosne, Hercegovine, Crne Gore i sjeverne Albanije. Prema Garašaninu, Srbija se našla pred pozivom da prihvati ulogu "prirodne pokroviteljice turskih Slovena" što bi podiglo i ojačalo njen ugled među ostalim Južnim Slovenima. U revoluciji 1848-1849. Garašanin je shvatio da bi saradnja Srba i Hrvata na antiaustrijskoj platformi pozitivno uticala u interesu srpske državne politike, ali je ostao nepokolebljiv na poziciji da u svakom obliku saradnje sa Hrvatima vodstvo pripada Srbiji. Ukoliko se kod Garašanina i sljedbenika njegove političke koncepcije može govoriti o izvjesnim elementima jugoslavenstva, ono je u osnovi bilo beznačajno, jer mu je temelj činila srpska država, koja je formirala njegovu sadržinu i određivala ideologiju i okvir njegovog ostvarivanja.¹⁰⁶⁾ Iako je Bosna bila u središtu propagande i planova srpske državne politike, pod uticajem revolucije Garašanin je proširio akciju na južnoslavenske pokrajine pod turskom vlašću s planom pripremanja i organizovanja "svestranog i jednovremenog ustanka za oslobođenje naroda ispod turskog jarma".¹⁰⁷⁾ Srpskoj propagandi, koju su u Bosni vodili sveštenici, učitelji i trgovci, Garašanin je posebno sugerirao da uspostave saradnju sa bosanskim begovima uz obećanje da će sa Srbima imati jednaka prava i slobodu vjere, kao i da će im biti garantovan zemljišni posjed. Za širenje Garašaninovog srpskog državnog programa u Bosni naročito je bio zaslužan Mićo Ljubibratić koji se predano zalagao "za izmirenje sa muhamedancima srpske narodnosti".¹⁰⁸⁾ Garašaninovo "Načertanije" postalo je doktrina i ideologija srpske nacionalne politike više od jednog stoljeća sa programom postepenog širenja Srbije,

106) Vasa Čubrilović, n. dj. - s. 276.

107) Jovan Milićević, n. dj. - s. 276.

108) Dr Muhamed Hadžijahić, n. dj. - s. 158.

kojoj prvenstveno treba da budu prisajedinjene tzv. "srpske zemlje" Bosna i Hercegovina i druge oblasti naseljene srpskim stanovništvom.

U "Načertaniju" Garašanin se ne bavi kulturnim aspektom srpske državne politike, njenim značenjem u propagandi "širenja Srbije" preko njenih granica. Srpska nacionalna ideologija morala je sadržavati osnovne elemente, osobenosti i značajke bitne u pogledu kulturnog identiteta i njegovih nacionalnih odrednica. Ukratko, srpska nacionalna ideologija morala je obuhvatiti ne samo političku stranu programa državne politike, nego i sadržavati metodologiju i ciljeve razvitka srpske nacionalne kulture. Stoga se može smatrati da je srpska nacionalna ideologija bila utemeljena koliko državno-političkim programom Ilije Garašanina, toliko i kulturno-političkim programom i idejama Vuka Stefanovića Karadžića. Nezavisno od toga da li su ideje jednog bile poznate drugom ostaje činjenica da su oni tvorci srpske nacionalne ideologije, koja dominira političkim i kulturnim životom Srba već jedno i po stoljeće. Ako je Garašanin ideolog srpske državne politike, Vuk Karadžić je proglašen ocem srpske nacionalne kulture.

Za našu temu relevantno je Vukovo lingvističko i etnološko shvaćanje izloženo u spisu "Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona" (1849) gdje on postavlja tezu: "Srbi svi i svuda", tvrdeći da je stanovništvo na cijelom južnoslavenskom prostoru srpsko, osim kajkavaca i čakavaca koji su Hrvati.¹⁰⁹⁾ Vuk je smatrao da su svi štokavci Srbi, a to gledište došlo je do izražaja u njegovim djelima, kao što su "Srpske narodne pjesme" i drugim zbirkama, iako su narodne pjesme, pripovijetke i poslovice sakupljane i na hrvatskim područjima, kao i u njegovom "Srpskom rječniku", koji sadrži i riječi sa hrvatskog, bosanskog i drugih nesrpskih krajeva. Na taj način Vuk je negirao postojanje hrvatskog i bosanskog jezika. Neosporno je da je Vuk "previše proširio shvaćanje o Srbima sva tri zakona",¹¹⁰⁾ da "Vuk nije bio na pravom putu tražeći u jeziku mjerilo razlikovanja Srba od Hrvata, što je njegovoj tezi o srpskom jeziku konfesija bila jedini kriterij.¹¹¹⁾ "Vuk je jezik imenovao srpskim, Ilirci ilirskim ili hrvatskim, Bošnjaci svi su vjera - bosanskim, ima i drugih imenovanja, ali sve to nije smetalo da se naši preci razumiju".¹¹²⁾ Uz Aliju Isakovića i profesor Muhsin Rizvić će konstatovati da je "zahvaljujući Vuku

¹⁰⁹⁾ Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću - Radoje Simić - "Vuk Stefanović Karadžić i naš književni jezik" - Sarajevo, 1987. - s. 23.

¹¹⁰⁾ Stanko Korać - "Vuk Stefanović Karadžić i Savo Mrkalj" - isti Zbornik - s. 82.

¹¹¹⁾ Pavle Ivić: "Srpski narod i njegov jezik" - Beograd, 1971. - s. 183.

¹¹²⁾ Alija Isaković - "Vukova svijetla slutnja" - isti Zbornik - s. 43.

otkrivena južnoslavenskoj i evropskoj javnosti, i duhovno približena muslimanska narodna poezija, sevdalinka i balada, kao izraz osobene ljepote jednog tajanstvenog, bajoslovnog i čudesnog svijeta".¹¹³⁾ Dr Munib Maglajlić u svom referatu citira Vuka koji uz pjesmu "Barjaktar djevojka" kaže da je to "pjesma Serbalja Muhamedanskog zakona (Bošnjaka)". Maglajlić dodaje da je Vuk na izvjestan način uvažio smosvjesnost bosanskih Muslimana odrednicom u zagradi, usvojivši praksu koja se u označavanju ovog naroda provodila tokom osmanskog razdoblja".¹¹⁴⁾

Iako je suzdržano napominjao da se štokavci "Rimskog i Turskog zakona" ne osjećaju Srbima, teza "Srbi svi i svuda" pribavila je Vuku epitet "hrvatoždera", a među istoričarima ocjenu ideologa i rodonačelnika velikosrpstva, koja se, ne bez osnova, održala do danas, zahvaljujući prvenstvo srpskim istoričarima, filozofima i drugim intelektualcima.

Garašanin je mogao očekivati da će srpski ustanak u Bosni i Hercegovini uspješno okončati priključenjem BiH Srbiji i Crnoj Gori jer je među ustaničkim vođama bilo njegovih agenata i povjerenika, koji su propagirali ideje "Načertanija". Ustanak je, međutim, dobio drukčiji epilog. Odlukom evropskih velesila Bosna i Hercegovina bila je predata Austro-Ugarskoj monarhiji na upravu. Vjekovnog srpskog neprijatelja, Tursku carevinu u Bosni i Hercegovini smijenila je Austrija, u kojoj je Garašanin vidio glavnog neprijatelja Srbije i njenih strateških ciljeva na Balkanu. Protivnik opstanka Otomanske države u jugoistočnoj Evropi, u vrijeme Berlinskog kongresa Evropa nije bila spremna da stane iza Srbije ma koliko da je bila osvjedočeni neprijatelj Turske. Prividno identična - antiturska pozicija Evrope i Srbije, dugoročno je bila motivirana suprotnim strateškim interesima. Pod okupacionom upravom Austro-Ugarske monarhije, Bosna i Hercegovina i Muslimani ušli su u epohu koja im nije bila sklona. Habsburška monarhija trebala je Bosnu i Hercegovinu kao strateško uporište na Balkanu, bosansko-hercegovački Muslimani našli su se u igri koja nije bila njihova.

Ideologija srpskog velikodržavlja predstavljala je generalni pravac u politici prema Bosni i Hercegovini i Muslimanima. Njeni najvažniji

¹¹³⁾ Muhsin Rizvić - "Hercegovina i Bosna u ranom Vukovom stvaranju" - isti Zbornik - s. 381.

¹¹⁴⁾ Munib Maglajlić - "Muslimanska balada i romanse u Vukovim zbirkama" - isti Zbornik - s. 585-586.

protagonisti pripadali su samom vrhu srpskog intelektualnog i političkog stratuma. Izložićemo gledišta nekih od najistaknutijih.

Poznati etnolog, akademik Jovan Cvijić je u vrijeme aneksione krize naučnom argumentacijom obrazlagao istorijsko pravo Srbije na Bosnu i Hercegovinu. On smatra da je, u skladu sa minimumom principa nacionalnosti, nedopustivo da se Bosna i Hercegovina preda tuđinu, stranoj državi, jer je Bosna i Hercegovina za srpski narod centralna oblast i jezgro srpskog naroda. Prema Cvijiću, Povelja Kulina bana je prvi književni spomenik srpskog naroda, a Bosna i Hercegovina je po centralnom položaju i etnografskoj masi srpsko-hrvatskog naroda ključ srpskog problema. Ogorčen činom aneksije BiH Habsburškoj monarhiji, Cvijić se sa velikim autoritetom naučnika zalaže da se pitanje BiH "kao srpski problem mora rešiti silom".¹¹⁵⁾ Povodom iseljavanja Muslimana sa zabludom da su Turci, Cvijić ponavlja tezu o srpskom porijeklu i budućnosti bosanskih "muhamedanaca". On izričito tvrdi da su bosanski muhamedanci Srbi, da su znatnim dijelom "srpsko plemstvo" koje je promijenilo vjeru i izgubilo narodnu svijest, pa su bivša gospoda i pod turskom upravom ostali gospoda. Da bi dokazali da su dostojni novih položaja isticali su da su bolji Turci od Osmanlija. Poput gospode, i narodna masa bosanskih "muhamedanaca" osjeća se kao Turčin i u toj masi nema drugih osjećanja osim vjerskih. Iseljeni muhamedanci izgubljeni su zauvijek za srpsku narodnost, a oni koji ostanu u Bosni moraju se vratiti srpskoj narodnosti.¹¹⁶⁾ Cvijić je ubijeđen u "povratak" bosanskih Muslimana srpskoj narodnosti, jer su sačuvali prastare srpske crte, duboko slavensko-srpske osobine.¹¹⁷⁾

Drugo veliko ime u kulturi i naučnom životu Srbije na početku XX vijeka, književni kritičar i istoričar srpske književnosti, Jovan Skerlić, postavio je i zastupao tezu o prevazilaženju srpsko-hrvatskog nacionalizma jugoslavenskim jedinstvom, na kom pravcu svoje mjesto je trebalo da nađu i bosansko-hercegovački Muslimani. Skerlić je u istoriji novije srpske književnosti preferirao književnike iz redova Muslimana koji su se u nacionalnom pogledu opredjeljivali kao Srbi, a brošuru Šukrije Kurtovića "O nacionalizovanju Muslimana" pozdravio je podržavajući Kurtovićevo gledište o nacionalnom opredjeljivanju Muslimana u srpskom smislu. Skerlićeva podrška Kurtovićevom

¹¹⁵⁾ Jovan Cvijić: "Govori i članci" - I - Beograd, 1921. - s. 213/4, 233.

¹¹⁶⁾ Isto - s. 260-264.

¹¹⁷⁾ Jovan Cvijić: "Govori i članci" - Beograd, 1923. - s. 151.

prosrpskom nacionalnom stavu nije ostala bez izvjesnog uticaja na muslimansku mladu generaciju u BiH, ali "nacionalizovanje Muslimana" nije imalo ni značajnijeg uspjeha ni perspektive. Skerlićev uticaj ograničio se na uski krug Mladobosanaca, u kome se našao izvjestan broj Muslimana.

Realizovanje Garašaninove doktrine vezano je za čin stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 1918. Garašaninova koncepcija velike Srbije našla je vjerodostojnog stratega u Nikoli Pašiću, šefu srpske Radikalne stranke i predsjedniku srpske vlade u doba I svjetskog rata. U stvaranju jugoslavenske države Pašić potiskuje načelo samoodređenja naroda (kao i Garašanin) da bi se obrazovala centralistička država u kojoj bi prestiž i prevlast pripala Srbiji. Pašić se pokazao kao uspješan arhitekt srpske hegemonije u jugoslavenskoj državi, u kojoj će BiH, zajedno sa drugim istorijskim pokrajinama, ubrzo biti lišena svih institucija autonomnog statusa. Uspostavljanje srpske hegemonije u Kraljevini SHS za Muslimane je značilo razdoblje nepravdi i svakojakih nasilja, od bespravnog zatvaranja i kažnjavanja do ubistava za koja nije bilo odgovornosti.¹¹⁸⁾ "Srpska osveta" za "turske zulume" ušla je u BiH sa politikom "nacionalnog i državnog jedinstva" i pokazala bosansko srpsko lice i naličje Garašaninove doktrine srpskog velikodržavlja.

Krajem međuratnog razdoblja na podjelu Bosne i Hercegovine između Banovine Hrvatske i projektovane Banovine "Srpske zemlje", prema Sporazumu Cvetković-Maček Muslimani su odgovorili jedinstvom za autonomni položaj BiH. U opredjeljenju za autonomiju BiH našlo se sve što u bosanskom muslimanskom korpusu demokratski misli - zajedno sa predstavnicima JMO bili su čelnici i pristalice "Gajreta" i "Narodne uzdanice". Koliko je bilo pozitivno političko jedinstvo Muslimana za autonomiju, za stanovište integriteta BiH bilo je objektivno potvrda opšteg bosanskohercegovačkog nejedinstva. Međutim, ideja autonomije BiH našla je svoj opšte bosanskohercegovački izraz u koncepciji "narodne autonomije" koju su promovirali napredni studenti BiH Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta. Ova koncepcija ujedinila je demokratski opredijeljenu mladu generaciju iz redova svih nacionalnosti u BiH. Pokazalo se da ideja autonomije nema samo smisao i karakter političkog programa jednog naroda BiH, bosanskih Muslimana, kao njegova nacionalno-politička platforma da

¹¹⁸⁾ Dr Atif Purivatra: "Jugoslavenska muslimanska organizacija" - "Položaj Muslimana neposredno poslije ujedinjenja" - Sarajevo, 1974. - s. 46-65.

bi mu njeno institucionaliziranje osiguralo nacionalnu slobodu i ravnopravnost, već takođe da sadrži i mogućnost da prevazilazi mononacionalnu odrednicu i da višenacionalnim realitetom i kvalitetom bude u funkciji istorijskog integriteta Bosne i Hercegovine.

Tokom II svjetskog rata, u uslovima fašističke okupacije Jugoslavije, nosilac nacionalne ideologije srpskog velikodržavlja bio je četnički pokret Draže Mihailovića, čiji je idejno-politički program prvobitno formulirao banjalučki advokat Stevan Moljević u spisu "Homogena Srbija". U ovom dokumentu Moljević definira da je osnovna dužnost Srba da stvore homogenu Srbiju na cijelom etničkom prostoru na kome oni žive. Ovaj zadatak ima da se ostvari "preseljavanjem i izmjenom žiteljstva Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja". Moljevićev projekat predviđa da Jugoslaviju treba da čine tri federalne jedinice - Srbija, Hrvatska i Slovenija. U homogenoj Srbiji, u okviru Jugoslavije, Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu. To je, smatra Moljević, Srbija za kakvu se bori srpski narod od Karađorđa do junskih dana 1941. i put kojim srpski narod vodi Draža Mihailović. Da bi se ostvarila homogena Srbija, Moljević traži da se pristupi čišćenju srpske zemlje od nesrpskih elemenata - Hrvata i Muslimana, i da se za ovo čišćenje upotrijebe izbjeglice u Srbiji kojih ima mnogo iz svih srpskih krajeva.¹¹⁹⁾ Stvaranje homogene Srbije u tročlanoj četničkoj jugoslavenskoj federaciji plaćali su najvišom mogućom cijenom, životima i materijalnim dobrima, nesrpski narodi, naročito Muslimani BiH. Istočna Bosna, kao i drugi krajevi u BiH, predstavljali su masovna stratišta, na kojima su četnici Draže Mihailovića poklali i poubijali desetine hiljada Muslimana. Ako je Stevan Moljević formulirao ideološki program obnavljanja Jugoslavije kao oblika srpskog velikodržavlja, Draža Mihailović je definirao metode i ciljeve srpske politike u II svjetskom ratu. Nacionalni program srpskih četnika bio je izraz stogodišnjeg iskustva Srba u borbi za "nacionalno oslobođenje i ujedinjenje". Prema tome iskustvu Muslimanima je uvijek bilo dosuđeno da svojim životima i imovinom plaćaju cijenu "srpske slobode". Što je uništavanje Muslimana bilo temeljitije, to je "srpska sloboda" imala trajniju budućnost. Prema konceptu Draže Mihailovića "Velika Srbija u Velikoj Jugoslaviji" imala je da joj osigura trajno postojanje. Realizovanje Grašaninovog "Načertanija" značilo je u praksi

¹¹⁹⁾ Zbornik Narodno-oslobodilačkog rata - Tom XI - knjiga 1 - Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1942. - Beograd, 1981. - Br. 1 - Projekat Stevana Moljevića od 30. juna 1941. o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici "Velike Srbije" u obnovljenoj Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata - Homogena Srbija - s. 110 i Dokument br 35 - s. 101, 103.

četnika Draže Mihajlovića korjenito uništavanje Muslimana na svim područjima gdje su živjeli.

Velikosrpska agresija na Bosnu i Hercegovinu (1992) trebalo je da označi finale istrebljenja bosanskih Muslimana.

Od nastanka Garašaninovog "Načertanija" do sredine posljednje decenije XX vijeka, tokom jednog i po stoljeća, srpska politika ekspanzionističkog velikodržavlja prošla je nekoliko faza. Prvu fazu obilježila je propaganda u cilju pripremanja ustanka Srba u BiH. Zatim je slijedila faza pripremanja "oslobodilačkih" ratova, koja je prerasla u fazu ratova za "oslobođenje i ujedinjenje" srpskog naroda (1912-1918), koja je dovršena stvaranjem Kraljevine SHS. Razdoblje II svjetskog rata (1941-1945), umjesto "homogene Srbije" donijelo je velikosrpskom četničkom pokretu poraz, ali ne i ideološku i političku likvidaciju. To je bila faza kada je "nacionalnu" politiku potisnuo nacionalizam fašističkog metoda i karaktera, od ratnih pustošenja i svakojakih nasilja do dirigovanog genocida. Posljednja faza (1992-1995) je faza potpunog genocidnog "etničkog čišćenja". Prema etničkom sastavu političkih i operativnih snaga agresora, ova faza je čisto srpska, u kojoj je politika totalno reducirana na nož i granate. Ideologija srpskog velikodržavlja odbacila je ljušturu i forme politike i totalizira se neskrivenim zločinom.

U fazama propagande, nacionalnih pokreta i "oslobodilačkih" ratova ova ideologija imala je pristalica i izvan srpskog naroda. U južnoslavenskim zemljama, koje su se nalazile pod vlašću Habsburškog carstva, težnja za oslobođenjem izražavana je težnjom za ujedinjenjem sa nezavisnom Srbijom koja je u nekim političkim krugovima doživljavana kao politički epicentar Južnih Slavena. U Hrvatskoj je Štrosmajer imao veliki ugled koji mu je donosio i zalaganje za hrvatsko-srpsku saradnju. Hrvatskih političara koji su djelovali na liniji saradnje sa Srbima bilo je iz raznih stranaka, što je više dolazilo do izražaja do kraja I svjetskog rata, nego u periodu Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije.

U BiH, pored prvenstveno srpskih političara, zatim hrvatskih, na pravcu zbližavanja i ujedinjenja sa Srbijom zalagao se prosrpski orijentirani krug muslimanskih intelektualaca, koji su isticali svoje srpsko nacionalno opredjeljenje. U prvo vrijeme to su bili rijetki pojedinci koji su bili nezadovoljni turskom upravom, da bi se pod uticajem razvoja srpskog nacionalnog pokreta javljale manje grupe Muslimana koji su prihvatili srpsku nacionalnu misao i srpski nacionalni program. Istraživač srpskih i hrvatskih nacionalnih tendencija među bosanskim

Muslimanima, dr Hadžijahić utvrdio je da je Hamzaga Rizvanbegović, pri kraju osmanlijske vlasti u BiH, sarađivao sa Mićom Ljubibratićem na pomirenju Muslimana i Srba i ispoljavao ideju da se BiH spoji sa Srbijom. Svakog neprijatelja Srbije smatrao je neprijateljem b-h Muslimana i hrišćana, a svoj patriotizam potvrdio je smrću u otporu austro-ugarskim okupacionim trupama.¹²⁰⁾ Sin Ali-paše Rizvanbegovića, Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, deklarirao se nacionalno kao Srbin i smatrao da je bio jedan od prvih bosanskih Muslimana koji je prihvatio srpsku nacionalnu misao.

Dok je Turska bila u usponu nije u Bosni bilo ovakvih pojava. Prihvatanje srpske nacionalne misli u redovima bosanskih Muslimana vezano je kako za proces destabilizacije i slabljenja osmanske države, tako i za afirmaciju srpske države. Ipak, radilo se o pojedinim slučajevima, iz kruga obrazovanijih Muslimana, koji su na taj način u završnom periodu turske vlasti, ispoljavali svoje razočarenje u turski poredak, odnosno u razdoblju austro-ugarske okupacije svoj otpor balkanskoj politici Austro-Ugarske monarhije, a posebno njenom neprijateljstvu prema pokretu Južnih Slavena za ujedinjenjem. Karakteristično je da je srpska nacionalna ideologija najistaknutije prave među Muslimanima našla u Mostaru. Osman Djikić i Smail-aga Ćemalović smatrali su da je srpski nacionalizam bio "čisti" nacionalizam, da su BiH "srpske zemlje" pošto je b-h stanovništvo u većini "srpske nacionalnosti", kojoj po njihovom uvjerenju pripadaju b-h Muslimani. Njihovo je gledište da vjera islam ne može biti smetnja u smislu prihvatanja srpske nacionalnosti. Naprotiv, uslov za opšti napredak Muslimana predstavlja usvajanje nacionalne misli koju su oni propagirali - srpske. Neki Muslimani potvrđivali su svoje srpstvo učešćem u balkanskim i I svjetskom ratu na strani Srbije kao dobrovoljci i postali oficiri u srpskoj vojsci. U vrijeme Kraljevine Jugoslavije većinom se njihovo srpstvo manifestovalo političkim služenjem vladajućim velikosrpskim režimima. Nezavisno od činjenice što su pojedinci bili uvjereni da srpsko nacionalizovanje Muslimana ima budućnost, mase muslimanskog stanovništva bile su imune prema srpskoj nacionalnoj propagandi i ostale trajno odbojne prema "nacionalizovanju" kojim se atakiralo na njihov istorijski formirani individualitet - bošnjački.

Jedan od "najčistijih" srpskih nacionalista među Muslimanima bio je svakako Šukrija Kurtović. Od njega potiče brošura "Nacionalizovanje Muslimana" koju je Skerlić pozdravio u "Srpskom književnom

¹²⁰⁾ Dr Muhamed Hadžijahić, n. dj. - s. 159-160.

glasniku" 1914. U I svjetskom ratu učestvovao je kao dobrovoljac u srpskoj vojsci u kojoj je dobio čin oficira sa manjom grupom muslimanskih dobrovoljaca. Na Sporazum Cvetković-Maček 1939. reagirao je (člankom "Sporazum i Muslimani" u listu "Gajret" 1940.) opredjeljenjem za autonomni položaj BiH, što ga je dovelo u Akci- oni odbor autonomnog pokreta. Između dva rata srpsko nacionalno opredjeljenje smatrao je ličnim uvjerenjem i stavom, a u uslovima okupacije i NDH podržavao je NOP, prvenstveno zbog ideje "bratstva i jedinstva". Povodom pojave Andrićevih romana "Na Drini ćuprija" i "Travnička hronika" napisao je obimniji tekst u kome kritički analiza i ocjenjuje Andrićeve "antimuslimanske" poglede i izlaže svoje mišljenje o otporu Muslimana srpskom i hrvatskom nacionalizovanju. On smatra da su Muslimani odbijali da prihvate "šire nacionalno obilježje" pod srpskim ili hrvatskim imenom stoga što se ime srpsko identifikovalo sa pravoslavljem, a hrvatsko sa katoličanstvom. To je, po njemu, glavni razlog što su Muslimani u većini ostali nacionalno neopredijeljeni, tj. "ostali su Bosanci". S tim u vezi, on tvrdi da "krivica zato nije njihova zaostalost ni neopredijeljenost" i da "krivicu" snose mnogo više oni koji su "naučno i istorijski" stvarali podlogu za pogrešno shvatanje nacionalne misli i širili šovinistička raspoloženja. U tome on gleda i nalazi razlog što su se Muslimani "začahurili u posebnu muslimansku i bosansku čahuru" i što se ne okreću savremenom progresu.¹²¹⁾

Dok je I svjetski rat bilo doba u kome je muslimanska srpski orjentirana omladina potvrđivala nacionalne ideale i iluzije, u vrijeme II svjetskog rata velikosrpski četnički pokret vršio je istorijsku misiju srpske osvete nad "vjekovnim neprijateljima" - Turcima, genocidom nad Muslimanima. Uporedo sa masovnim biološkim uništavanjem muslimanstva, strategija srpskog velikodržavlja i sada je nastojala da u svom frontu pokaže srpstvu vjerne Muslimane. Neznatna grupa režimskih muslimanskih Srba - dr Ismet Popovac, Mustafa Pašić, Fehim Musakadić - činila je posljednji ostatak muslimanskog stroja za srpsku BiH.

Pravu i punu riječ o velikosrpskoj agresiji na BiH (1992-1995) istorijska nauka će kazati kada joj budu pristupačni istorijski izvori svih provenijencija - bošnjačkih, srpskih, hrvatskih i međunarodnih. Ali, već sada se može reći da je agresija bila inspirirana i obilježena

¹²¹⁾ Šukrija Kurtović, "O romanima Ive Andrića" - Biblioteka "Bakije" - Inv. br. 908 - sign. N 2.

zločinom genocida nepoznatim po razmjerama i oblicima u istoriji naroda koji stoljećima žive na ovim prostorima.

Ideologija hrvatskog velikodržavlja suštinski po cilju ne razlikuje se od ideologije srpskog velikodržavlja, velikohrvatski od velikosrpskog nacionalizma. I sa jednog i sa drugog stanovišta Bosna i Hercegovina su srpske, odnosno hrvatske zemlje, a Muslimani su po jednoj doktrini Srbi a po drugoj Hrvati. U oba slučaja nacionalizovanjem Muslimana postiže se apsolutna srpska, odnosno hrvatska većina stanovništva BiH i na toj osnovi pravo na BiH. Osnovna razlika između ovih velikodržavnih ideologija je u tome što je tvorac srpske vlada Srbije, odnosno njen ministar Garašanin, a tvorac hrvatske glavni protivnik režima, dr Ante Starčević. Međutim, to nije bila zapreka da Starčevićeve nacionalno-političke ideje ne dobiju karakter ideologije hrvatskog velikodržavlja, karakter hrvatske državne nacionalne politike.

U svojoj doktrini hrvatskog velikodržavlja Starčević je pošao od hrvatske državno- pravne tradicije prema kojoj je BiH istorijski činila sastavni dio Hrvatske, ali je tradicionalnom gledištu o istorijskom pravu na BiH dao novo, nacionalno tumačenje i argumentaciju. Starčević je uvažavao istorijski status Hrvatske u sklopu kraljevine Ugarske i Habsburškog carstva, ali je istovremeno bio uporan kritičar austrijske politike prema Hrvatskoj.

Više elemenata je sudjelovalo dok je Starčević projektovao i formulirao osnove hrvatske nacionalne ideologije koja će se razviti u program i perspektivu hrvatske velikodržavne politike u budućnosti. U tom pogledu od bitnog značaja bio je njegov odnos prema Austriji, Ugarskoj, Turskoj, islamu, bosanskim Muslimanima i BiH. Austrija je, po njemu, tokom 300-godišnje vladavine Habsburške dinastije donosila Hrvatskoj strahote ugnjetavanja, despotizma i bespravlja. Njegovu mržnju prema Austriji pratile su simpatije prema Turskoj i novi, tolerantni odnos prema islamu, u kome, za razliku od kršćanske crkvene propagande, nije vidio nosioca zla, već se suprotstavio gledištu da je islam neprijatelj kršćanstva. Zalažući se za toleranciju među konfesijama, Starčević je u krugovima inteligencije djelovao u smislu korigiranja shvatanja o islamskoj religiji. Uporedo, on nije idealizovao Tursku, ali je smatrao da je istorijsko iskustvo Hrvata sa Turskom mnogo bolje nego sa Austrijom. Dok za Austriju nije nalazio lijepu riječ, za Tursku je imao razumijevanja i vjerovao je da bi zahvaljujući

reformama, mogla savladati unutrašnje probleme koje joj je donio sistem teokracije i otvoriti put modernom razdoblju i napretku koji bi joj svakako osigurao porast simpatija Hrvata.¹²²⁾

Konfrontacijom Austrije i Turske Starčević je došao do uvjerenja da je vladavina Austrije bila pogubna za Hrvatsku, dok se "najčistiji" hrvatski duh nalazio u Turskoj, u Bosni, u kojoj "živi strana našeg najčistijeg naroda", koji je, kako smatra, predstavljao nosioca historijskog poziva hrvatskog naroda. Po njemu, u Bosni živi narod "najčistie i najplemenitije krvi hervatske", a za b-h muslimansko plemstvo je tvrdio da čini "najstarie, najčistie plemstvo u svoj Evropi". Na tim elementima Starčević je izgradio svoju koncepciju o historijskom pravu kraljevine Hrvatske na BiH, ali se uporno suprotstavljao namjerama Beča da nad Bosnom uspostavi vlast Austrije. Bio je uvjeren da bi u tom slučaju Bosna bila izložena sužanjstvu i svim strahotama koje su Hrvati morali da podnose pod Austrijom. Šta više, odbacivao je zahtjeve i mogućnost da se BiH priključe Hrvatskoj sve dok ona mora da trpi despotizam Austrije (164-165). Drugim riječima, samo u slobodnoj Hrvatskoj mjesto je hrvatskoj BiH. Pravaška ideologija Starčevića i Kvaternika došla je ipak do izražaja u Saborskoj adresi vladaru 1861. u kojoj je istaknuta težnja za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja, pri čemu je posebno naglašeno pravo Trojedne kraljevine na hrvatske zemlje u Turskom carstvu, tj. pravo na BiH (47, 75).

Međutim, suprotno Starčevićevim pogledima, hrvatska politika išla je prohabsburškim pravcem, određena dualizmom, odnosno statusom ustanovljenim austro-ugarskom i hrvatsko-ugarskom nagodbom, 1867. i 1868. Interesovanje Habsburške monarhije za BiH počelo je znatno prije ovih događaja. Trebalo je da prođe više od jednog i po stoljeća da bi Monarhija otvoreno pokazala težnju da zaposjedne teritoriju BiH. Još od Karlovačkog mira, u programu austrijske međunarodne politike BiH je imala svoje mjesto i značaj, koji je rastao uporedo sa produbljivanjem istočne krize. Poražena u austro-pruskom ratu 1866., izbačena Bečkim mirom iz Italije, Austrija se aktivnije okretala Balkanu, na kome se u to vrijeme osjećao uspon Srbije i Crne Gore. U podjeli interesnih sfera na Balkanu Rusija je priznala Habsburškoj monarhiji "životne" interese u BiH, pa je Austro-Ugarska agresivnije isticala zahtjeve da zaposjedne BiH. Provođenjem odluka Berlinskog kongresa otpočelo je razdoblje austro-ugarske okupacione uprave u BiH.

¹²²⁾ Mirjana Gross, *kac pod 74)* - s. 33, 84, 165.

Okupacija BiH imala je veliki značaj za Hrvatsku. U političkom životu Hrvatske ovaj događaj je nejednako primljen. Dok je u Saboru preovladalo gledište da status BiH treba da se regulira priključenjem okupirane pokrajine kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u skladu sa ugarsko-hrvatskom nagodbom, Štrosmajer, Rački i Starčević nisu odobravali okupaciju u uvjerenju da Austro-Ugarska monarhija ništa dobro neće donijeti BiH.¹²³⁾ Starčević je bio sebi dosljedan kada je u Saboru 1886. podnio interpelaciju u kojoj je izrazio gledište da vojska Austro-Ugarske monarhije napusti BiH. Ipak, u političkom životu Hrvatske dominiralo je mišljenje da okupacija pruža realnu šansu za priključenje BiH jer se zajedno sa Hrvatskom našla u istom državnom sastavu Austro-Ugarske monarhije. Pod vodstvom Josipa Franka, Stranka prava je 1884. usvojila novi program kojim se tražilo sjedinjenje hrvatskog naroda na prostoru Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Međumurja, Istre, Rijeke, BiH u sklopu Austro-Ugarske monarhije.

Početkom XX vijeka politički život b-h Hrvata kretao se između liberalizma franjevac i klerikalizma Josipa Štadlera. Muslimani su bili bliži franjevačkoj liniji, jer su osjećali da ih u vjerskom životu ugrožava agresivni isusovački prozelitizam. U prvoj deceniji XX st. u Bosni su bile stvorene neophodne pretpostavke organizovanog političkog djelovanja Hrvata. Prvu političku organizaciju činila je Hrvatska narodna zajednica (HNZ) koja je formirana u Docu kod Travnika 1906. U njenom programu stoji da su BiH etnički i državno-pravno hrvatske zemlje pa se naglašava da sjedinjenje BiH sa Hrvatskom predstavlja prirodnu težnju b-h Hrvata.¹²⁴⁾ Pod uticajem Starčevićeve nacionalne doktrine i u HNZ je prihvaćeno stanovište da su bosanski Muslimani po narodnosti "neprijeporno" Hrvati (237) što znači da hrvatska politika u BiH nije mijenjala pravac, već je postala organizovanja i u BiH dobila legitimno nacionalno vodstvo. U cijelom postokupacionom razdoblju u hrvatskim političkim krugovima egzistirala je misao o integriranju BiH u državnu i nacionalnu hrvatsku maticu. Od značaja je činjenica da je Starčevićeva nacionalna ideologija našla pristalica i među b-h Muslimanima, koji su svoju opredijeljenost i privrženost hrvatstvu ispoljavali učešćem u raznim društvima, organizacijama i

¹²³⁾ "Povijest hrvatskog naroda" (1860-1914) - dr Jaroslav Šidak, dr Mirjana Gross, dr Ivo Karaman, Dragovan Šepić - Zagreb, 1968. - s. 9.

¹²⁴⁾ Luka Djaković: "Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata" - Zagreb, 1985. - s. 241.

institucijama, hrvatskim i prohrvatskim. U predaneksionoj aktivnosti "Čiste stranke prava" populariziranje programa HNZ značilo je određenu podršku Frankovim nastojanjima da ojača pozicije i postane uticajan faktor Austro-Ugarske monarhije u Hrvatskoj.

U Trojednoj kraljevini sve stranke su podržavale aneksiju, iako su u tom pogledu među njima dolazile do izražaja određene razlike koje nisu činile smetnje samom činu aneksije. Dok je vođa HNZ, dr Nikola Mandić, smatrao da aneksija predstavlja neophodnu stepenicu za priključenje BiH Hrvatskoj, Josip Frank je očekivao da će Habsburška monarhija priključiti okupirane pokrajine Hrvatskoj u želji da BiH budu podijeljene između Austrije i Ugarske. Nadbiskup dr Josip Štadler zastupao je izrazito radikalno gledište: "Ako još nešto može biti od Bosne, mora doći do njenog sjedinjenja sa Hrvatskom ... Nikakva polovičnost nije dopuštena, niti poseban položaj kao carevin-ske zemlje".¹²⁵⁾

U vrijeme aneksione krize Stjepan Radić je razvijao tezu da na BiH imaju pravo Evropa, Habsburška monarhija i Hrvatska. On je pozivao Hrvate da kao Evropljani budu najuporniji branitelji prava Habsburške monarhije na BiH; da se, istovremeno, hrvatskim državnim pravom postave prema Pešti, a prema Beogradu hrvatskim narodnim preporodom. Na taj način, naglašava Radić, Hrvatska stiče pravo na BiH, koja "mora postati sastavni dio ujedinjene Hrvatske".¹²⁶⁾

Uporedo sa težnjom za priključenjem BiH kraljevini Hrvatskoj, hrvatska politika zalagala se za koncepciju trijalizma, odnosno za preuređenje Austro-Ugarske monarhije na trijalističkoj osnovi. I u ovoj koncepciji BiH se našla u sklopu Hrvatske. Politički i vojni centar Monarhije uporno je branio dualizam. Sve do kraja prvog svjetskog rata hrvatska politika je, pozivajući se na istorijsko i državno pravo, zastupala stanovište ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, uključujući i BiH, u samostalno državno tijelo u sastavu Habsburške monarhije.

Formiranjem države kraljevstva SHS položaj Hrvata se veoma izmijenio, ali je hrvatska politika dosljedno insistirala na samostalnoj hrvatskoj državi. Po mišljenju Stjepana Radića, vodje Hrvatske republikanske seljačke stranke, BiH je predstavljala "poluplemensku i

¹²⁵⁾ Alojz Ivanišević, "Konfesionalna dimenzija aneksione krize" - ANUBiH - Posebna izdanja - Odjeljenje društvenih nauka - knj. 29, Naučni skup posvećen 80-godišnjici aneksije BiH, Sarajevo 21. i 22. novembra 1988. - Sarajevo, 1991. - s. 336.

¹²⁶⁾ Stjepan Radić, kao pod 75) - s. 59.

poluhistorijsku domovinu", a Muslimani su smatrani "Hrvatima islamske vjeroispovijesti".¹²⁷⁾ U vrijeme diktature, glavnu opozicionu snagu predstavljala je Hrvatska seljačka stranka (HSS) pod vodjstvom dr Vlatka Mačeka. U toku prirema Sporazuma sa predsjednikom jugoslavenske vlade Dragišom Cvetkovićem, Maček je imao u vidu politički značaj bosanskih Muslimana. Tada ih nije smatrao formiranom nacijom, ali je tvrdio da se muslimanska inteligencija "priznaje hrvatskom" što će ih odvesti na poziciju hrvatske nacionalne politike da Muslimani u BiH čine dio hrvatskog naroda.¹²⁸⁾ Maček je prihvatao mogućnost autonomije BiH u okviru Hrvatske. Poput pravaša, i on je smatrao Muslimane "najčišćim Hrvatima".¹²⁹⁾ Na osnovu Sporazuma Cvetković-Maček, u Banovinu Hrvatsku uključeno je 13 srezova iz BiH.

U vrijeme konstituiranja Banovine Hrvatske razbuktavao se hrvatski nacionalizam, čiji su nosioci - u prvm redu predstavnici ustaškog pokreta - osuđivali Mačeka zbog kapitulacije pred Srbima i nacionalnog izdajstva. Hrvatska štampa i publicistika podizala je temperaturu u naciji zahtjevima i argumentacijom za samostalnom hrvatskom državom s pozivom da Hrvatska iz Jugoslavije sobom povuče neodložno i BiH. Pozivajući se na Porfirogenita i popa Dukljanina, pop Krunoslav Draganović postavljao je granicu Hrvatske na Drini u IX i XI stoljeću i tako Bosnu uklopio u hrvatsku državu. Karakteristična je elaboracija njegove teze prema kojoj su muslimani i katolici "jedna etnička skupina" koja je u Bosni starosjedilačka, da su "muslimani i katolici pretežno svijetlog tipa, dok pravoslavni više naginju crnomanjastoj pigmentaciji". Hrvatsko ime, naglašava Draganović, "prodire i u široke muslimanske mase", pa zaključuje da "hrvatstvo nema svoje nacionalne vjere", da su "bosanski Muslimani i katolici hrvatske krvi i plemena, pravi korjeniti Hrvati".¹³⁰⁾ Nacionalizam u historiografiji traži potporu rasizma bilo da se radi o velikim ili malim nacijama.

Izazvana hrvatskim pitanjem, jugoslavenska državna kriza pružila je hrvatskom ekspanzionizmu šansu da Hrvatskoj priključi znatan dio

¹²⁷⁾ Dr Tomislav Išek: "Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodjenja diktature" - Sarajevo, 1981 - s. 133.

¹²⁸⁾ Ljubo Boban: "Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941 - I - Zagreb, 1974. - s. 93.

¹²⁹⁾ Tomislav Išek: "Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1919-1941" - Sarajevo, 1991 - s. 259, 260.

¹³⁰⁾ Hrvoje Bošnjanić (Krunoslav Draganović) - "Hrvati i Herceg-Bosna" - (Povodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Herceg - Bosne) Sarajevo, 1940. - s. 5, 20, 47.

teritorije BiH. U tom pogledu išao mu je na ruku početak drugog svjetskog rata, odnosno Hitlerova agresija u cilju uspostavljanja novog evropskog poretka pod dominacijom Trećeg Rajha. Njemačko-italijanski napad na Jugoslaviju i kapitulacija Jugoslavije nakon kratkotrajnog rata stvorila je uslove za podjelu Jugoslavije i uspostavljanje NDH, kojoj je sada anektirana cijela teritorija BiH. Na sam dan Hitlerove agresije na Jugoslaviju, Pavelić se obratio hrvatskom narodu, hrvatskim vojnicima katolicima i muslimanima, pozivom u "zadnji boj za uspostavu samostalne i nezavisne države Hrvatske",¹³¹⁾ a pukovnik Slavko Kvaternik je dan poslije proglašenja NDH uputio proglas Muslimanima BiH, "najkorjenitijem i najplemenitijem dijelu velikog i junačkog hrvatskog naroda".¹³²⁾ Imenovanjem dr Osmana Kulenovića za potpredsjednika "Prve hrvatske državne vlade" moglo se zaključiti da se njena vlast proteže na teritoriju BiH, a Pavelić je na taj način dokazivao svoju frazu da su "Muslimani cvijeće hrvatskog naroda", da je NDH nacionalna država svih Hrvata tj. i "Hrvata islamske vjeroispovijesti".

Etnička homogenizacija NDH bila je državni program ustaške vlasti, koji je formuliran u nizu posebnih zakonskih odredaba. Ona je imala da se provodi i ostvaruje etničkim čišćenjem NDH od Srba metodima pokatoličavanja, nasilnog iseljavanja i fizičkim likvidiranjem.

Paveliću je bilo veoma važno da u provođenju ustaškog državnog programa osigura učešće i izvjesnog broja Muslimana koji su isticali hrvatsko nacionalno opredjeljenje i privrženost ustaškoj ideologiji. Pored dr Osmana Kulenovića, ovoj grupi pripadali su profesori Hakija Hadžić i Alija Šuljak, koji su uživali posebno povjerenje Pavelića i, kao njegovi delegati u BiH, bili organizatori političkih institucija i organizacija ustaškog poretka. EkspONENTI ustaškog vrha bili su među Muslimanima Ademaga Mešić, koji će postati ustaški doglavnik, ing Hilmija Bešlagić i dr Džafer Kulenović, koji će u vladi NDH biti ministri do kraja njenog postojanja. Pri samom kraju ustaške vlasti, njima je pridružen dr Mehmed Alajbegović, koji će biti imenovan na dužnost ministra vanjskih poslova. Na položaju velikog župana u Tuzli se nalazio Ragib Čapljić, u Jajcu dr Bahrija Kadić, a u obnovljeni Hrvatski državni sabor Pavelić je uključio pored hrvatskih i muslimanske poslanike sa područja BiH koji su 1938. birani u jugoslavensku Narodnu skupštinu. U oružanim formacijama hrvatskog domobranstva i

¹³¹⁾ Petar Pekić: "Postanak Nezavisne države Hrvatske" Zagreb, 1942 - s. 82.

¹³²⁾ Isto, s. 94.

ustaške vojnice rijetki su bili Muslimani sa višim činovima i na višim komandnim položajima. Takvi su morali imati povjerenje ustaškog vrha i samog Pavelića. Njihova imena služila su ustašama kao pokriće da su i Muslimani stajali iza ustaške politike, šta više da su u BiH Muslimani bili inspiratori i nosioci akcija etničkog čišćenja BiH od Srba da bi se postigla hrvatska etnička homogenizacija stanovništva u BiH. Na ustaška nasilja i zločine genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima reagirali su rezolucijama osude predstavnici Islamske vjerske zajednice, ugledni intelektualci i istaknuti privrednici u Sarajevu i gradovima širom BiH. Pojava muslimanskih protivustaških rezolucija bila je izraz moralnog i kritičkog stava muslimanske javnosti prema poretku bezakonja, razotkrila je i oborila tvrdnje ustaške propagande da "Hrvati islamske vjeroispovjesti" čine oslonac ustaškom poretku u BiH.¹³³⁾ Nasuprot ustaški opredijeljenoj militantnoj grupi iz redova Muslimana, legitimni krug centra JMO odbacio je hrvatstvo kao nacionalnost Muslimana i nije priznao aneksiju BiH ustaškoj NDH. Već od aprila 1941. ovaj krug tražio je izdvajanje BiH iz sastava NDH i zagovarao autonomiju pod njemačkim protektoratom.¹³⁴⁾

Tokom nepunog stoljeća Starčevićeva velikohrvatska nacionalna ideologija određivala je smisao i pravac hrvatske nacionalne državne politike u svim političkim razdobljima koja su obilježila povijest Hrvatske u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX stoljeća. Za razliku od velikohrvatske politike koja je vezana za imena Josipa Franka, Stjepana Radića, dr Vlatka Mačeka, hrvatska politika u ličnosti dr Ante Pavelića i ustaške NDH potvrdila se besmisлом, bezakonjem, nasiljem etničke homogenizacije i zločinom genocida. Njemačka okupacija Hrvatske proglašena je nacionalnim oslobođenjem hrvatskog naroda.

Poput srpskih i hrvatske tendencije u političkom životu Muslimana vezane su za ideološki centar koji je predstavljala Starčevićeva Stranka prava. O njenom uticaju u BiH može se govoriti tek u vremenu austro-ugarske okupacione uprave kada se stvaraju pretpostavke za osnivanje političkih organizacija stranaka na konfesionalno-etničkoj osnovi. Muslimani će 1906. formirati Muslimansku narodnu organizaciju (MNO), a zatim i druge stranke i pokrenuti političke listove. Dok je Firdusova MNO radila na saradnji sa Srbima u znaku vjersko-prosvjetne autonomije, Muslimanska napredna stranka Adema Mešića slijedila je prohrvatski kurs, a autonomiju BiH smatrala pripajanjem Srbiji. U decenijama koje su prethodile stranačkom

¹³³⁾ Dr Muhamed Hadžijahić: "Muslimanske rezolucije iz 1941" - Zbornik " 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine" - Sarajevo, 1973. - s. 275-282.

¹³⁴⁾ Enver Redžić: "Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija" - Sarajevo, 1987.

životu, hrvatsku nacionalnu opredijeljenost zagovarali su pojedini Muslimani koji su sticali akademska zvanja na univerzitetima u Beču i Zagrebu, gdje se među studentima osjećao jači uticaj Starčevićeve nacionalne ideologije.

Među Muslimanima koji su usvajali hrvatstvo kao nacionalno ime i zagovarali hrvatsko nacionalno opredjeljivanje, prema profesiji pretežno su se nalazili intelektualci - pisci, publicisti, pravnici, političari. U stvari, prva muslimanska akademska generacija dala je prve Hrvate; prvi muslimanski intelektualci bili su protagonisti hrvatstva među Muslimanima. Kao srpstvo, ni hrvatstvo nikad nije zahvatilo muslimanske mase, već se zadržalo na tankom sloju obrazovanijeg državnog činovništva, istaknutijih političara, privrednika i predstavnika kulturnog života. Teza da je hrvatstvo (kao i srpstvo) među Muslimanima proizvod vanjskog uticaja prihvatljiva je utoliko ukoliko se mora uvažiti istorijska činjenica da je pojava hrvatske nacionalne ideje prethodila formiranju prve generacije muslimanskih intelektualaca. Kada je nacionalna ideologija hrvatstva jednom našla pripadnike među Muslimanima, ona se prenosila iz generacije u generaciju kao politička baština kojoj nije bio potreban impuls izvana. Okolnost da hrvatstvo nije moglo zahvatiti etničku bazu Muslimana, potvrđuje da se radilo o prolaznoj političkoj fenomenologiji koja je od početka do kraja bila u službi velikohrvatskog ekspanzionizma. Mnoge pristalice hrvatstva nisu morale biti ni svjesne ove njegove uloge. U svakom slučaju prihvatanjem hrvatstva, njegove muslimanske pristalice dokazivale su da im je nedostajala postojana nacionala opredijeljenost. Ukoliko su, pak, u nacionalnom pogledu bili Bošnjaci, njihova nacionalna bošnjačka svijest ili je bila slaba ili je njihovo hrvatstvo bilo politički motivirano i izražavalo političko opredjeljenje. Nacija je istorijski formirana zajednica i ona ne može da se mijenja prostom izjavom kao što se mogu mijenjati konfesije ili političke stranke prelaženjem iz jedne u drugu. Prihvatajući hrvatstvo kao svoje nacionalno opredjeljenje, dr Safvet-beg Bašagić pružio je dokaz hrvatskom nacionalizmu da bosanske Muslimane svrstava u hrvatsku nacionalnu zajednicu, a deklarirajući se kao Bošnjak, ne odričući se hrvatstva, učinio je problematičnom i jednu i drugu nacionalnu opredijeljenost. Na primjeru Bašagića kao i drugih bosanskih Muslimana koji su se nacionalno deklarirali kao Hrvati, ali i onih koji su isticali srpsku nacionalnu pripadnost, otvara se problem nacionalnog formiranja Muslimana BiH da bi se utvrdio nivo procesa njihovog nacionalnog razvitka koji je imao određene faze u kojima se izražavao

sadržajem i oblikom. Usvajanjem hrvatske nacionalne pripadnosti Bašagić je objektivno koristio velikohrvatskoj ideologiji, iako mu to, sasvim sigurno, nije ni želja ni namjera. Ličnosti poput Bašagića i Edhema Mulabdića hrvatskim nacionalnim deklarisanjem davale su, zbog svoga ugleda i uticaja, posebnu težinu i uvjerljivost propagandi hrvatske velikonacionalne ideologije i hrvatskog velikodržavlja u krugovima muslimanske inteligencije BiH. Izjašnjavanje ovih književnika i kulturnih pregaoca kao Hrvata uticalo je da je bošnjaštvo bilo u sjeni koja ga je zatamnjivala i potiskivala. Međutim, pojava hrvatske nacionalne ideje među Muslimanima nije u sebi nosila snagu da onemogućiti bošnjaštvo, kao što, istovremeno, bošnjaštvo nije bilo toliko razvijeno da bi moglo da spriječi tendencije hrvatstva (kao i srps-tva) među bosanskim Muslimanima. Ni Bašagić ni Mulabdić nisu bili ideolozi hrvatstva, ali su mu otvarali vrata u redovima muslimanske inteligencije, koja ga je usvajala pod uticajem njihovog primjera.

Hrvatska nacionalna ideologija, po svojoj političkoj prirodi, nije mogla da se među Muslimanima održi na individualnoj aktivnosti, već je tražila oblike da se potpunije izrazi. Bile su joj potrebne kulturne i političke tribine u cilju društvenog uticaja i afirmacije. Inicijatori i pokretači književno-publicističkog časopisa "Behar" (1900) Bašagić i Mulabdić odredili su mu namjenu da djeluje u pravcu kulturnog i prosvjetnog napretka Muslimana, koju je časopis u prvim godinama izlaženja uspješno ispunjavao. Činjenica da su urednici, kao i izdavač Ademaga Mešić, bili poznati po hrvatskoj nacionalnoj opredijeljenosti morala je doći do izražaja u nacionalno-kulturnoj orijentaciji "Behara".¹³⁵⁾ Otvorenom propagiranju hrvatskog nacionalnog i političkog kursa služila je "Muslimanska napredna stranka" čiji je osnivač (1908) i predsjednik bio Ademaga Mešić. On je takođe uticao da je list stranke "Muslimanska svijest" slijedio hrvatski nacionalno-politički pravac.¹³⁶⁾

Iako je znatan broj muslimanskih političara ispoljavao hrvatsku nacionalnu pripadnost, nisu svi u tom pogledu imali jednak značaj. Mnogo uticajniji od drugih bili su sarajevski gradonačelnik Esad ef. Kulović, Ademaga Mešić koji je u vrijeme NDH bio Pavelićev do-glavnik, dr Džafer- beg Kulenović, predsjednik JMO i potpredsjednik vlade NDH, profesor Hakija Hadžić, Pavelićev delegat i opunomoćenik

¹³⁵⁾ U razdoblju okupacije 1941-1945 "BEHAR" je podržavao ustašku koncepciju i liniju u kulturnom pogledu i zalagao se za propagiranje ustaške ideologije među "Hrvatima islamske vjeroispovijesti".

¹³⁶⁾ Mustafa Imamović, "Historija Bošnjaka" - s. 415, 417, 441.

u BiH. U povijesti hrvatske nacionalne ideologije i hrvatstva kao nacionalnog imena i opredijeljenosti Muslimana u BiH njihovo hrvatstvo zabilježeno je kao krivotvorena činjenica u nacionalnoj povijesti b-h Muslimana. Starčevićeva velikohrvatska nacionalna ideologija koju su slijedili Josip Frank, Stjepan Radić, dr Vlatko Maček, a koju je usvajao krug istaknutih muslimanskih intelektualaca doživjela je sa brodolomom Pavelićeve NDH istorijski poraz, koji će onemogućiti povratak ovoj sofističkoj ideji kao nacionalnom identitetu b-h Muslimana. Kroatizacija kao i srbizacija b-h Muslimana okončala je svoju dubioznu i neslavnu povijest. Od sada je bila reducirana na svoj izvorni politički smisao - podjelu BiH.

Ideja "nacionalizovanja" b-h Muslimana kao način koji ih vodi u progres i civilizovanije uslove života nužno je doživjela promašaj, jer nije bila izvorno njihova nacionalna težnja. Naprotiv, služila je njihovom denacionalizovanju.

KPJ, NOP, ZAVNOBiH I MUSLIMANI

Stvoren u jeku narodno-oslobodilačkog rata (NOR), ZAVNOBiH je djelo narodno- oslobodilačkog pokreta (NOP), koji je organizovala i na čelu mu stajala Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Stoga je u pristupu ovom u istoriji BiH veoma značajnom događaju potrebno da izložimo nekoliko uvodnih napomena o samoj pojavi KPJ i njenom djelovanju u BiH. Osnovana je na Kongresu ujedinjenja socijaldemokratskih partija i organizacija Srbije, BiH, Hrvatske i Slovenije u aprilu 1919, ali je ubrzo zbog revolucionarnih stavova i akcija Obznanom (1920) i Zakonom o zaštiti države (1921) zabranjena da bi se iz ilegalnosti, kao sekcija Komunističke internacionale (KI), borila protiv državnog i društvenog poretka u Kraljevini SHS. Otjerana u ilegalnost, KPJ se održavala kao mala partija velikih revolucionarnih ciljeva, pa se u političkom životu zemlje više osjećala kao zavjerenička antidržavna organizacija nego kao politička snaga od relevantnog uticaja. Kao članica KI od samog osnivanja, ona je dogmatski i dosljedno slijedila politiku sovjetske vlade, što joj je opredijelilo ime ekspoziture SSSR-a i zatvaralo prolaz na široku političku scenu. Opredijeljena za "čistu klasnu borbu" proletarijata protiv buržoazije, u organizacionom pogledu odabrala je zatvorenost i sektaštvo, a u socijalno-političkom smislu u prevratničkoj aktivnosti zamišljala je put do cilja - diktature radničke klase. Tako se izolirala od klasne baze i ponijela žig antidržavnog, socijalno opasnog instrumenta pa se pod tim opterećenjem našla na krajnjoj margini političkog života u kome je bila zapažena uglavnom po istražnim i sudskim procesima. Kako se u ideološkom pogledu zadovoljavala da provodi direktive KI, bila je nesposobna da shvati društvenu realnost i u njoj posebno složenost nacionalnih odnosa u zemlji, usljed čega je pitanje položaja BiH zadugo ostalo izvan njenog horizonta. Slijedeći slijepo i disciplinovano liniju Kominterne, KPJ na Trećoj zemaljskoj konferenciji početkom 1924. usvaja Rezoluciju o uspostavljanju federativnih radničko-seljačkih republika u

Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju. Bio je to potez koliko radikalno toliko iracionalan, lišen svake realne podloge da bi mogao računati na uspjeh i ostvarenje.

Trebalo je da prođu dvije decenije djelovanja u ilegalnosti i iskustva da je odsječenost od masa vodi neminovno u totalnu likvidaciju pa da se licem okrene prema društvenoj i političkoj zbilji, da je upozna i svoje težnje prilagodi konkretnom položaju i uslovima. Tek će 1938. u vrhu KPJ shvatiti nužnost stvaranja pokrajinske organizacije i rukovodstva za BiH i ocijeniti specifičnost političkog položaja BiH. Konačno se moralo prestati sa političkim zanemarivanjem BiH i praksom da se malobrojne i zakržljale organizacije u njoj predaju rukovodstvima Srbije i Hrvatske. Šta više, znatno prije nego u KPJ, o položaju BiH realno se razmišljalo u nekim krugovima opozicije. Još 1935. Svetozar Pribićević je smatrao da bi Jugoslavija trebalo da dobije federativno uređenje, da je čini pet federalnih jedinica: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Vojvodina i Bosna i Hercegovina. Prema njegovom obrazloženju, federativni status pripada Bosni i Hercegovini zbog toga što je ona preko hiljadu godina predstavljala istorijsku i političku individualnost, što nikako nije bilo slučajno. Drugi, veoma ugledan opozicioni političar, šef Demokratske stranke Ljuba Davidović predlagao je da se preuređenje države izvrši grupisanjem samoupravnih oblasti oko velikih nacionalno-kulturnih centara, s tim da se u prelaznoj srpsko-hrvatskoj zoni obrazuje posebna jedinica koju bi činile Bosna i Hercegovina sa južnom Dalmacijom.¹³⁷⁾ Navedenim stavovima Pribićevića i Davidovića ideja federativnog preuređenja Jugoslavije ušla je u javni život i postala aktuelna politička tema. Međutim, u sklopu inicijativa za federativno preuređenje Jugoslavije poseban značaj ima Prvo otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine objavljeno krajem 1937. Naime, u pismu b-h studenti traže da BiH "na osnovu demokracije i ravnopravnosti naroda ... zauzme u Jugoslaviji mjesto koje joj po njenom posebnom položaju pripada". Insistirajući na federativnom principu, potpisnici Pisma naglašavaju da je poseban položaj BiH ne samo istorijski uslovljen, već, takođe, potreba, zahtjev i izraz demokratije i afirmacije nacionalnog principa.¹³⁸⁾

¹³⁷⁾ Dr Enver Redžić: "Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918, 1941)" - Sarajevo, 1983. - s. 228-274.

¹³⁸⁾ "Građa o djelatnosti KPJ u BiH 1921-1941." - "Otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti" - Dokument br. 38 - decembra 1937. - str. 449-452.

U ljeto 1938. konstituirano je pokrajinsko rukovodstvo KPJ za BiH. Najvažniji mu je zadatak bio da najveću pažnju posveti jačanju radničkog pokreta i organizacija KPJ u većim industrijskim centrima. Konačno se KP našla pred odgovornošću za tokove političkih odnosa u BiH. To je vrijeme priprema Hitlerove agresije na Čehoslovačku i zaoštavanja međunarodnih odnosa, kao i produbljivanja jugoslovenske državne krize. Rješenje se tražilo u Sporazumu Cvetković-Maček (1939) čiju je cijenu platila BiH pripajanjem njenih 13 srezova Banovini Hrvatskoj. Sporazum je izazvao duboke nacionalno-političke srpsko-hrvatske konfrontacije, ali je uporedo pokrenuo pravu lavinu pokreta za autonomni status BiH. Značajno je da su se do tada divergente političke struje među Muslimanima ujedinile na autonomističkom programu pod vodstvom Izvršnog odbora Pokreta za autonomiju BiH, što je predstavljalo nov momenat u političkim odnosima u BiH. Međutim, autonomističkim opredjeljenjem Pokret se neizbježno konfrontirao i suprotstavio nacionalističkoj srpskoj i hrvatskoj politici cijepanja BiH, što mu je davalo demokratsko obilježje, ali ga je, s druge strane, muslimanska baza činila isključivo muslimanskim pokretom, što je djelovalo u pravcu nacionalno-političke zatvorenosti. Militantne konfrontacije dolazile su do izražaja u stavovima: BiH je samo srpska, samo hrvatska, odnosno muslimanska.

Nov kvalitet u autonomističkom pokretu unijela je koncepcija sadržana u Trećem otvorenom pismu b-h studentske omladine "Protiv rata! Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju BiH!"¹³⁹⁾ Antifašistička demokratska studentska omladina BiH formirala je i formulirala stanovište o rješenju položaja BiH u obliku "narodne autonomije" koja ima svoju cjelovitu - istorijsku i političku - argumenataciju: nacionalnu, socijalnu, ekonomsku, političku, kulturnu. Zbog istine o životu naroda BiH, o opredjeljenju b-h studentske omladine za mir, demokratiju i ravnopravnost b-h naroda, za autonomiju BiH u demokratski preuređenoj Jugoslaviji, Treće otvoreno pismo predstavljalo je događaj koji se nije mogao ignorirati i prikrivati. Naprotiv, pojava Pisma izazvala je u javnosti žive rasprave o njegovim temama i stavovima, naročito u pogledu autonomije BiH. Nastala u krugu demokratske studentske omladine, ova koncepcija autonomije BiH prenosila se iz redova omladine među demokratske snage b-h društva. Značajno je da je V pokrajinska konferencija KPJ za BiH

¹³⁹⁾ "Grada ..." - Dok. br. 43 - "Treće otvoreno pismo bosanskohercegovačke studentske omladine, Protiv rata! Za slobodu, demokraciju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju BiH! - Zagreb-Beograd - 1. decembra 1939. - s. 464-473.

usvojila stanovište prema kome je "narodna autonomija BiH jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa" i da se saglasila sa stavovima koje su zastupali studenti u Otvorenim pismima 1937, 1938, 1939. godine. Tako je ideja "narodne autonomije" dobivala značaj političkog programa demokratskih snaga BiH nezavisno od njihove partijsko-političke i konfesionalno-nacionalne pripadnosti. Peta zemaljska konferencija KPJ održana je u okrobru 1940. Konferencija je razmatrala više referata, među kojima poseban referat o nacionalnom pitanju. U ovom referatu zastupano je gledište da se Muslimani nalaze u procesu nacionalnog opredjeljivanja kao Srbi i Hrvati. Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Mustafa Pašić oponirao je tom shvatanju. Po njegovom uvjerenju, to shvatanje bilo je na liniji velikosrpske i velikohrvatske politike. "Samo pojedinci iz vrhova političkog života osjećaju se Srbima ili Hrvatima. Narod kaže da je Bosanac... Naš stav je autonomija BiH..."¹⁴⁰⁾ Rezolucija V zemaljske konferencije KPJ osudila je politiku podjele BiH i usvojila stanovište "da narodi BiH treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično".¹⁴¹⁾

S opredjeljenjem za jugoslavensku federaciju koja je predstavljala istorijsko-političku soluciju načela samoodređenja jugoslavenskih naroda u obliku nacionalnih političkih jedinica i višenacionalnih istorijskih pokrajina, KPJ je definirala strategiju narodno-oslobodilačke borbe protiv fašističkih okupatora. Okupacija i anektiranje BiH u sastav NDH zaoštrili su sve suprotnosti u BiH do nekontroliranih razmjera. BiH je postala pravi pakao u kome je stihija upravljala nacionalnim i konfesionalnim odnosima. Ustaški pokolj Srba na jednoj, a na drugoj strani četnička srpska osveta pokoljima Muslimana i Hrvata činili su realnost BiH. O djelovanju Pokrajinskog komiteta KPJ u ovim uslovima govore prvi dokumenti - proglasi nastali u ljeto 1941. U Proglasu radnom narodu, juna 1941, Pokrajinski komitet poziva "narode BiH u borbu protiv okupatora i njihovog agenta Pavelića" i u tom pogledu naglašava odlučnost komunista.¹⁴²⁾ Poslije sjednice održane 13. jula 1941, na kojoj je donesena odluka o podizanju ustanka, Pokrajinski komitet u Proglasu narodu BiH od avgusta

¹⁴⁰⁾ Kao pod 137) - s. 413-414.

¹⁴¹⁾ Josip Broz Tito - Sabrana djela - Rezolucija V Zemaljske konferencije KPJ Beograd, 1979. - s. 61-64.

¹⁴²⁾ ARHIV SK BiH, Tom III - knj. 1 - Istorijsko odjeljenje CKSKBiH - Sarajevo, 1952. s. 13.

1941. saopštava da su izbili ustanci u svim zemljama Jugoslavije i poziva narode BiH da se u borbi protiv okupatora ujedine bez obzira na vjeru, narodnost i političko opredjeljenje. U Proglasu se posebno naglašava da "oslobodilačka vojska Bosanaca i Hercegovaca donosi oslobođenje za sve Muslimane, za sve Hrvate i za sve Srbe".¹⁴³⁾ U navedenom Proglasu primarno se ističe značaj jedinstva naroda BiH u borbi protiv okupatora i domaćih slugu, jer je jedinstvo bitan uslov da se postigne sloboda svakog naroda u BiH posebno i svih zajedno. Početak ustanka je pokazao da je određena pozitivna činjenica mogla da se potvrdi kao negativna. Naime, masovno učešće srpskog seljaštva u ustanku da bi se spriječili ustaški zločini moglo je da postane velika slabost ustanka, jer je srpska dominacija objektivno predstavljala opasnost rasplamsavanja šovinističkih protumuslimanskih i protuhrvatskih tendencija i težnje za osvetom. Pokrajinski komitet je uočio tu opasnost i u septembarskom Proglasu upozorava srpski narod da se mržnjom protiv Muslimana, koja se ispoljava u pljačkanju i paljenju muslimanskih sela, djeluje protiv NOB-e i u korist okupatora. Uporedo, ovim Proglasom Pokrajinski komitet poziva Muslimane i Hrvate da se aktivnije uključe u NOB-u koja može biti uspješna samo njihovim pojačanim učešćem u partizanskim odredima. Bio je to proces u kome su srpski partizani sticali svijest da se ustaše ne mogu identifikovati sa svim Hrvatima i Muslimanima, u kome su se hrvatske mase oslobađale iluzija da NDH predstavlja nacionalno samostalnu i slobodnu hrvatsku državu; u kome su Muslimani dolazili do spoznaje da okupatori predstavljaju stvarnu opasnost po njihov opstanak. Nova svijest se sticala borbom srpskih partizana protiv četnika, odbijanjem Hrvata i Muslimana da se bore u oružanim formacijama NDH i pristupanjem u partizanske jedinice. Nadasve težak i protivrječan proces, koji je u uslovima okupacije označavao put jedinstvu BiH. Ovaj problem nejednakosti i "neravnopravnosti" u pogledu nacionalnog sastava partizanskih jedinica različitog ekstenziteta i intenziteta pratiće NOP tokom cijelog rata, da bi se u završnici znatno ublažio i u ublaženoj formi prenio u period mira. U novembru 1941. Pokrajinski komitet obratio se posebnim proglasom "Svim poštenim i rodoljubivim Muslimanima BiH" u kome ih upoznaše sa zločinima okupatora i ustaša i upozorava da "neka srpska gospoda oštire nož da kolju sve što je muslimansko". Samo u zajedničkoj borbi sa Srbima i Hrvatima, ističe se u Proglasu, Muslimani mogu ostvariti slobodu i bolji život. Široka platforma NOP-a: okupljanje pripadnika svih naroda

¹⁴³⁾ Isto, s. 30-37.

BiH, nezavisno od vjerskih uvjerenja i pogleda, socijalnih struktura, političkih i stranačkih opredjeljenja u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača omogućavala je napredovanje i rast partizanskih snaga, a u pojavama kriznih situacija doprinosila njihovom prevazilaženju. Provođenje linije NOB-e bilo je ključ jačanja i stabilizacije NOP-a.

U drugoj godini NOR-a partizani su već bili toliko jaki da su mogli oslobađati veće i utvrđene gradove. Početkom novembra 1942. oslobodili su Bihać, drugi po veličini grad u Bosanskoj krajini. Ovaj vojni uspjeh imao je veliki politički značaj, jer se na prostranoj teritoriji našlo područje Cazinsko-Kladuške krajine, na kome je kompaktno živjelo oko 100.000 Muslimana, koji su imali priliku da tokom tromjesečne partizanske vlasti neposredno stiču znanja o ciljevima NOB-e. Stotine muslimanskih boraca dobrovoljno je stupilo u partizanske jedinice. NOP-u je pristupio dugogodišnji prvak JMO i narodni poslanik za cazinski srez, senator i potpredsjednik Narodne skupštine Jugoslavije Nurija Pozderac, koji će biti izabran za jednog od potpredsjednika AVNOJ-a. Najvažniji događaj u periodu tzv. Bihaćke republike bilo je osnivanje AVNOJ-a. U njegovom osnovnom dokumentu, Rezoluciji, sadržano je stanovište da će obnovljena Jugoslavija predstavljati "zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije". S tim u vezi, donesen je zaključak da se formiraju zemaljska antifašistička vijeća za Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu.¹⁴⁴⁾ Ovaj zaključak imao je veliki značaj u pogledu definiranja političkog položaja BiH. Rezolucija Prvog zasjedanja AVNOJ-a projektovala je da će Jugoslavija biti obnovljena na principu federativnog uređenja, da će je činiti šest federalnih jedinica, među kojima će jedna od njih biti BiH.

Kao što je oslobođenje Bihaća novembra 1942. omogućilo da se održi Prvo zasjedanje AVNOJ-a, tako je oslobođenje Tuzle u oktobru 1943. stvorilo vojne i političke pretpostavke da se održi osnivačka skupština ZAVNOBiH-a. U to vrijeme Tuzla je bila najveći oslobođeni grad u Evropi pod Hitlerovom dominacijom. Dok je Bihać značio pojačano učešće Muslimana u NOP-u, Tuzla je donijela značajno pristupanje b-h Hrvata NOB-i. Više uglednih Hrvata iz tuzlanskog vodstva HSS pristupilo je NOP-u sa izjavom da će učestvovati u mobilizaciji Hrvata u jedinice NOVJ. Ubrzo je obrazovana hrvatska brigada, a iz Tuzle i okoline u NOV stupilo je oko 1500 novih boraca Muslimana

¹⁴⁴⁾ Slobodan Nešović - "Temelji nove Jugoslavije" - Dokumenti I i II zasjedanja AVNOJ-a - Beograd, 1973. - s. 7.

i Hrvata. Održavanjem izbornih sreskih, okružnih i oblasnih konferencija NOO (Narodno-oslobodilački odbori) i jačanjem oružanih snaga NOVJ pripremano je osnivanje ZAVNOBiH-a. Prije osnivačke skupštine, trebalo je konačno utvrditi rješenje federativnog statusa BiH, jer je jednim projektom Komisije koja je pripremala Drugo zasjedanje AVNOJ-a bilo predviđeno da BiH, zbog nacionalne složenosti njenog stancvništva što je BiH lišavalo jednonacionalnog karaktera, dobije autonomni položaj u direktnoj povezanosti sa državnim centrom. Preovladalo je i prihvaćeno gledište političkog vodstva BiH da u jugoslavenskoj federaciji BiH dobije status ravnopravne federalne jedinice, tj. da obnovljenu Jugoslaviju čini pet nacionalnih federalnih jedinica i BiH kao nacionalno mješovita, šesta federalna jedinica.

Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Mrkonjić-Gradu 26. novembra 1943. uz učešće 247 delegata iz reda inteligencije, radnika, seljaka, oficira, sveštenika, službenika, trgovaca, književnika, publicista, novinara. Nacionalni sastav vijećnika približno je odgovarao nacionalnoj strukturi NOP-a. Za predsjednika je izabran dr. Vojislav Kecmanović, ljekar iz Bijeljine, poznat po demokratskom i antifašističkom opredjeljenju, a za sekretara Hasan Brkić, politički komesar divizije. Najvažniji dokument zasjedanja je Rezolucija kojom se ZAVNOBiH konstituirao kao opšte političko predstavništvo naroda BiH - Srba, Muslimana i Hrvata - koja definira temeljne zadatke NOP-a: učvršćenje bratstva i jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, razvijanje NOB-e protiv okupatora, izgradnja NOO-a kao organa vlasti. Koordiniranjem i usmjeravanjem NOO-a na vitalnim pitanjima NOB-e i uslova života naroda, ZAVNOBiH je dao određen doprinos afirmaciji federalnog statusa BiH. Poslije nepunih pet stoljeća (1463-1943) Bosni je vraćen njen istorijsko-politički individualitet.

Delegacija ZAVNOBiH-a na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu predstavljala je BiH kao ravnopravnu članicu jugoslavenske federacije. Na skupštini AVNOJ-a ona je istupala sa velikim autoritetom koji je NOP bio dostigao u višenacionalnoj BiH. Pod uticajem odluka ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a NOP u BiH dobio je novi zamah. Političko stanje u mnogim krajevima BiH karakteriziralo je previranje u narodnim masama, koje je manifestvano u pojavama dezerterstva iz ustaških, domobranskih i četničkih jedinica, u stvaranju "zelenog kadra" koji je pljačkao i terorizirao nezaštićeno stanovništvo. Muslimani-vijećnici ZAVNOBiH-a ocijenili su da bi obraćanjem proglasom Muslimanima BiH uticali da se proces previranja intenzivnije usmjeri u pravcu njihovog pojačanog učešća u NOP-u. U BiH se

intenzivirala bitka za likvidiranje četničkog pokreta, mobilizaciju i okupljanje Muslimana i Hrvata u vojne i civilne institucije NOP-a. Jačanjem NOP-a smanjivao se problem neravnomjernosti ovog procesa. Početkom 1944. u Cazinskoj krajini obrazovana je Unska operativna grupa divizijskog karaktera, koju su činile dvije muslimanske partizanske formacije, Prva i druga muslimanska brigada i Cazinski partizanski odred.

Po ocjeni Predsjedništva ZAVNOBiH-a, NOP je od Prvog zasjedanja postigao značajan napredak, kako u vojnom tako i u političkom pogledu, pa je krajem aprila zaključeno da se pristupi pripremanju Drugog zasjedanja. Trebalo je razmotriti i definirati karakter i ulogu ZAVNOBiH-a u završnoj fazi NOB-e. Odlučeno je da se vijećnici ZAVNOBiH-a pozovu i okupe na Drugo zasjedanje 30. juna 1944. u Sanskom Mostu. Najvažniji zadatak bio je da se buduće djelovanje ZAVNOBiH-a uskladi sa Deklaracijom Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Skupštini ZAVNOBiH-a podnesena su dva referata; Đuro Pucar imao je referat "Značaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj NOP-a u BiH", a Hasan Brkić "Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ)". Na osnovu ovih referata i rasprava o njima donesena je Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i predstavničko tijelo naroda BiH i Deklaracija o pravima građana BiH.

Na temelju prava na samoodređivanje i voljom svojih naroda Bosna i Hercegovina je postala federalna jedinica koja je u DFJ ravnopravna sa drugim federalnim jedinicama. NOO-i kao organi ZAVNOBiH-a postaju organi državne vlasti i nosioci bosansko-hercegovačke državnosti.

Izvedena iz referata Hasana Brkića, Deklaracija o pravima građana BiH imala je bitna obilježja Ustava usvajanjem načela koja su bila u temeljima američke i evropske demokratije, u znaku ljudskih prava i sloboda kao trajnih opredjeljenja civilizovanog čovječanstva. Deklaracijom se građanima BiH garantuje nacionalna ravnopravnost, sloboda vjeroispovijesti, zbora i dogovora, udruživanja i štampe, aktivno i pasivno pravo glasa sa navršenih 18 godina, lična i imovinska sigurnost, ravnopravnost polova. Ograničenja usvojenih demokratskih prava koja su primjenjivana u praksi poticala su iz doktrina diktature proletarijata koja je bila utkana u samo biće KPJ. Državotvorna praksa Predsjedništva ZAVNOBiH-a kretala se između ove doktrine i duha Deklaracije. Ova dvosmjernost nije mogla da se dugo održi.

Analizom nacionalnih komponenata NOP-a u BiH Đuro Pucar je izvukao neke ocjene koje su divergirale načelima NOP-a da jedinstvo naroda BiH čini smisao NOB-e. Polazeći od objektivne činjenice da srpski narod masovno učestvuje u borbi protiv okupatora, Pucar je promovirao tezu da srpskom narodu pripada "čast i slava" što je ideju bratstva unio među Muslimane i Hrvate, da srpski narod "prednjači u izgradnji bosansko-hercegovačke državnosti, te da te uloge srpskog naroda treba da budu svjesne muslimanske i hrvatske mase".¹⁴⁵⁾ Pucar je u referatu takođe smatrao da "osjećanje posebnosti Muslimana kao cjeline koči bržu orijentaciju Muslimana prema NOP-u" i pripisivao "bivšim muslimanskim političarima da okupljaju Muslimane na čisto muslimanskoj liniji". Ova shvatanja nisu dobila legitimitet u NOP-u, koji se zalagao za princip i politiku nacionalne ravnopravnosti. Ipak, ona su dolazila do izražaja u pojavama "solunaštva", koje je bilo drugo ime za isticanje vodeće uloge srpskog naroda u NOB-i.

U proljeće 1945. partizanske snage vodile su ofanzivne operacije protiv njemačkih okupatora i satelitskih ustaških i četničkih jedinica. Noću 5/6. aprila 1945. njemački XXI brdski korpus napustio je Sarajevo, jer nije mogao da se suprotstavi nadmoćnim partizanskim formacijama, koje su zauzele grad 6. aprila 1945. Sarajevo je postalo centar upravnih, političkih i vojnih institucija i organizacija federalne BiH. Sada je moglo da se održi posljednje, završno Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a.

Organizirajući svoj rad u glavnom gradu BiH Predsjedništvo je sazvalo ZAVNOBiH na Treće zasjedanje za 26. aprila 1945. Programom ovog zasjedanja okončan je ratni i otpočeo mirnodopski period BiH u sastavu DFJ. Usvajanjem dva zakona određen je karakter Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a. Doneseni su: Zakon o pretvaranju ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu BiH i Zakon o narodnoj vladi BiH. Pošto je 28. aprila aklamacijom izabrana, Vlada je podnijela Skupštini na usvajanje Deklaraciju kojom se obavezala da će u svom djelovanju slijediti principe Deklaracije o pravima građana BiH usvojene na zasjedanju u Sanskom Mostu, kao i program privrednog razvoja i obnove zemlje izložen u Deklaraciji Vlade DFJ od 7. 3. 1945.¹⁴⁶⁾

U zaključku poglavlja o ZAVNOBiH-u, u kome smo razmatrali uslove i pretpostavke da bi se održalo Prvo zasjedanje i donijeli dokumenti kojima se opredjeljuje federalni položaj BiH u obnovljenoj

¹⁴⁵⁾ ZAVNOBiH - Dokumenti - I - (1943-1944) - Dokument br. 34, Sarajevo, 1968, s. 188.

¹⁴⁶⁾ ZAVNOBiH - Dokumenti - II - (1945) - Dokument br. 194 - s. 152.

Jugoslaviji, kao i pretvaranje ZAVNOBiH-a iz opšteg političkog predstavništva u zakonodavno i izvršno tijelo BiH, da bi se napokon proglasio Narodnom skupštinom i imenovao Narodnu vladu BiH, prikazana je kompleksnost protivrječnih nacionalno-političkih odnosa u BiH od okupacije i ustanka do vojno-političke pobjede NOP-a.

NOP u BiH je nastao u uvjetima antagonizma nacionalističke stihije i vjerske netolerancije sa prijetnjom uzajamnog uništenja etnički i konfesionalno podijeljenog stanovništva BiH. NOP je mogao biti uspješan samo u mjeri savladavanja nacionalnih antagonizama, obuzdavanja međunacionalnih klanja i istrebljivanja, okretanjem i usmjerenjem nacionalnih energija protiv okupatora. KPJ se doktrinirano i politički pripremala za klasni udar i obračun, za proleterску revoluciju, za diktaturu proleterijata, a ne za "posljednji boj" u paklu međuvjerskog i međuetničkog genocida. Ipak, više je osjećala nego je što je spoznala da je došao onaj istorijski trenutak koji se ne smije propustiti, koji joj obećava da nije daleko od cilja - okupacija je duboko izmijenila položaj. U međuratnom razdoblju u Kraljevini Jugoslaviji bila je beskompromisni borac protiv velikosrpske hegemonije, a sada je, kao organizator NOB-e protiv okupatora, u ustaničkim masama srpskog naroda našla glavnu snagu za svoju strategiju. Ova objektivna okolnost prijetila je katastrofom njenom strateškom projektu. NOB je mogla biti uspješna samo ako u njoj učestvuju svi narodi BiH. Ovu svijest KPJ je uporno unosila u NOP da bi ga ideološki i moralno jačala i osposobljavala da preovladava neizbježne krize koje je generirala dugotrajna nejednakost u nacionalnom sastavu NOP-a. Ona se, međutim, mogla potiskivati i smanjivati prije svega ostvarivanjem principa nacionalne ravnopravnosti na djelu u poboljšanju nacionalnog sastava svih institucija NOP-a, u prvom redu partizanskih formacija. ZAVNOBiH se mogao konstituirati kada je u NOP-u tendencija nacionalnog ujednačavanja dobila zamah i snagu koja se potvrdila masovnijim pristupom nesrpskog elementa, naročito Muslimana. Sada se iz ustaškog i četničkog vrha poduzima propaganda u cilju kočenja ovog procesa. Međutim, ni NOP se nije odlikovao principijelnom i stabilnom linijom prema Muslimanima. Ima dokumenata partijske provenijencije u kojima njihovi tvorci ne osjećaju potrebu da shvate objektivni položaj muslimana, pa ih sektaški, u masi, svrstavaju u protivnike NOP-a, kao elemente koji stoje uz NDH. Nezavisno od činjenice da je KPJ bila organizator NOB-e koja je dovela do oslobođenja zemlje od okupatora, valja konstatovati da je njena politika prema Muslimanima koju je definirao Pokrajinski komitet

KPJ za BiH imala nekoliko faza koje su se taktički razlikovale. U uslovima srpskog četničkog revanšizma na ustaške zločine rukovodstvo KP u BiH smatralo je da je zadatak komunista da politički "neutralizuju" Muslimane i Hrvate i na taj način da ih odvajaju od ustaša i NDH.¹⁴⁷⁾ Ovaj doktrinarni pristup revoluciji podrazumijeva shvaćanje da su Hrvati i Muslimani podržavali ustaški poredak nasilja i zločina, pa ih je u takvom položaju trebalo "neutralizirati". Poslije uspješne "neutralizacije" slijedeći korak prema Hrvatima i Muslimanima označavao je aktivnost u smislu njihovog "privlačenja" u NOP. Zavisno od konkretnog položaja u kome su se nalazili KPJ je formulirala stavove prema Muslimanima. Tragedija koju su doživjeli Muslimani u Sandžaku u četničkim pokoljima motivirala je CKKPJ da ocijeni kako Muslimani zbog mržnje prema četnicima predstavljaju "vanredno važnu rezervu naše oslobodilačke borbe". Odnos Muslimana prema četnicima predstavljao je takođe podlogu da CKKPJ proglasi Muslimane "najvažnijom pokretnom snagom" u borbi protiv četnika. Rukovodstvo KPJ tako nastoji da tragediju Muslimana pretvori u korist svoje ratne taktike, da taktičko osciliranje pokrije doktrinom o "rezervi revolucije". Ako je po doktrini Kominterne u revoluciji rezervu proletarijata činilo seljaštvo, u određenim situacijama NOB-e Muslimanima je pripadala uloga "rezerve". Međutim, položaj "rezerve" nije bio trajan, jer su Muslimani mogli da se nađu u položaju "najvažnije pokretne snage" NOB-e koju im određuje njihova uloga protivnika srpskog četništva. Ovi primjeri pokazuju da se KPJ tokom NOB-e u određenim situacijama opredjeljivala za stavove izrazitog pragmatizma, pri tome koristila nacionalne suprotnosti i na njima proizvedene antagonističke odnose, čije je prevazilaženje predstavljalo jedan od njenih strateških ciljeva. Ako bi se uvažavala zaključivanja prema doktrini revolucije i pragmatističkim stavovima u NOP-u nije bilo Muslimana gdje nad njima nije bilo četničkog terora i pokolja. Takvo gledište je netačno i neosnovano, jer NOP reducira samo na srpski narod, dok u Muslimanima i Hrvatima vidi samo povremene učesnike, a trajne protivnike. Nacionalno i političko sektaštvo išlo je na ruku okupatorima i kvislinzima. Uspjon i pobjedu NOP-a omogućila je njegova široka platforma, izvorna i generalna linija koja je ujedinjavala antiokupatorske i antifašističke snage. Svaki narod u BiH učestvovao je u NOB-i saglasno svom objektivnom

¹⁴⁷⁾ Svetozar Vukmanović-Tempo, "Revolucija koja teče", Zagreb, 1982. - s. 292 - (Autor je bio delegat CKKPJ pri Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH u vrijeme pokretanja ustanka u BiH od jula 1941. do sredine 1942).

položaju i mogućnostima. Svaki narod u BiH je svojim putem došao u NOB, u kojoj su djelovali zajedno, svaki svojom realnom mjerom. Svaki narod u BiH dao je oslobođenju zemlje svoj doprinos.

Zavnbihovski položaj BiH je djelo svih njenih naroda. Poseban značaj ZAVNOBiH-a je u činjenici što predstavlja nopovsku negaciju velikohrvatske aneksije BiH u okviru NDH, kao i plana velikosrpske aneksije BiH u sastav "homogene Velike Srbije". Muslimani su aktivno sudjelovali u definiranju nacionalne politike koju je inaugurirao ZAVNOBiH¹⁴⁸⁾ i s razlogom su bili zadovoljni njenim uspjehom. Međutim, nisu mogli da se pomire sa hipotekom kojom ih je zaduživala KPJ da su tokom rata spekulirali različitim opredjeljenjima. Takvim prigovorima Muslimanima KPJ je ustvari ispoljavala nerazumijevanje istorijskog razvoja i objektivnog položaja b-h Muslimana, posebno u periodu okupacije. Od samog početka NDH Muslimani su se suprotstavljali etničkoj kroatizaciji BiH koju su preduzele ustaše genocidom nad Srbima, Romima i Jevrejima. Muslimani su podnijeli ogromne žrtve u četničkom genocidu kojim se otvarao prolaz srpskoj etničkoj homogenizaciji BiH. Ni partizani se nisu uvijek odlikovali principijelnim i dobrim odnosima prema Muslimanima.

Na kraju ratnog razdoblja (1941-1945) pretežan dio Muslimana bio je uključen u NOP i aktivno učestvovao u svim njegovim vojnim i civilnim institucijama. Široke muslimanske mase pozdravile su okončanje rata i akciono se svrstali iza proklamovanih državnih i društvenih ciljeva. Federalnu BiH u većini su smatrali svojom državom.

U novoj državi Muslimani će sticati novo iskustvo, koje će dodati višestoljetnom razvoju u procesu formiranja protivrječnog istorijskog položaja i promjenjivim položajima uvjetovane istorijske svijesti. U njihovoj sveukupnoj istoriji trajne odrednice Muslimana činili su zemlja Bosna i religija islam. Na tim elementima stvoren je bošnjački etnos koji je izdržao i odolio svim mijenama i smjenama povijesnih ciklusa.

¹⁴⁸⁾ Muhamed Filipović, Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice" - Sarajevo, 1997. - s. 105.

BOŠNJAŠTVO U USLOVIMA AGRESIJE I DEJTONSKOG MIRA

U gotovo poluvjekovnom razdoblju socijalističkog društvenog poretka pitanje nacionalnog identiteta Muslimana u Bosni i Hercegovini imalo je dvije faze. Prvu je obilježio kurs "slobodnog" nacionalnog opredjeljivanja Muslimana u srpskom ili hrvatskom nacionalnom smislu. Druga se odvijala u znaku nacionalne dominacije pod imenom Muslimani. Ideologija i politika komunizma u BiH provodila je liniju nacionalne ravnoteže Srba, Hrvata i Muslimana, suprotstavljajući se bošnjaštvu kao nacionalnosti Muslimana pod izlikom da bi se na taj način dovela u pitanje politika nacionalne ravnopravnosti i da bi Muslimani kao Bošnjaci stekli poziciju glavne nacije u BiH. U ime nacionalne ravnopravnosti i ravnoteže u Bosni, Muslimani su lišavani historijskog bošnjačkog nacionalnog imena, što je značilo da je komunistička politika prisvajala sebi pravo da jednom historijski formiranom narodu oduzme i određuje nacionalnost saglasno svojoj ideološkoj doktrini i političkom interesu. Ipak, ideološki totalitarizam nije imao snage da spriječi pokušaje kulturno-književnog i naučno-historijskog karaktera da se pokrene i aktuelizira tradicionalno bošnjačko ime i imenovanje Muslimana.

Smjena politički unilateralnog komunističkog pokreta stvorila je nacionalno-političkom pluralizmu (1990) u BiH pretpostavke afirmacije bošnjačke nacionalne ideje i konstitucije Muslimana. U tom pogledu određena inicijativa i priznanje pripadaju simpozijumu "Bosna i bošnjaštvo", koji je održan u Sarajevu sredinom juna 1990. u organizaciji Bošnjačkog instituta iz Ciriha. U programu simpozijuma učestvovala je elita naučnika, filozofa, historičara, sociologa, književnika, kojima se pridružilo nekoliko istaknutih imena sa područja kulture i nauke izvan BiH, pretežno iz Hrvatske. Održan prije višestranačkih izbora, ovaj naučni skup obilježio je povratak bošnjaštva u nacionalno-političkoj konstelaciji BiH. U višenacionalnoj

strukturi BiH Bošnjaci će definitivno zauzeti mjesto i položaj koji im historijski pripadaju.

Valja konstatirati da ovaj povratak nije predstavljao dekretirani čin i da je njegov tok bio praćen prisustvom oblika konstrukcije koja je Muslimane udaljavala od njihovih bitnih nacionalno-konstitutivnih značajki - zemlje i jezika. Iste godine (1990) pojavila se Hadžijahićeve studija "Porijeklo bosanskih Muslimana" u kojoj se ponavljaju teze sadržane u knjizi "Od tradicije do identiteta". Po njemu, osnovnu masu prelaznika na islam činili su bogumili; u etničkom pogledu "muslimanski etnos" formirali su pretežno islamizirani Slaveni, da bi konačno zastupao gledište o nacionalnom identitetu bosanskih Muslimana pod imenom "Muslimani". Nacionalna nominacija "Muslimani" zadržana je i u Hadžijahićevoj publikaciji "Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana", objavljenoj 1991. godine koja predstavlja rukopis njegove predstavke - apela Savezničkim snagama o konkretnim četničkim zločinima nad Muslimanima u istočnoj Bosni tokom 1943. i 1944. godine.¹⁴⁹⁾ Dokumentaciji prethodi kraći historijski pregled od pojave Bosne do njemačko-italijanske okupacije i aneksije BiH u sastavu NDH.

Na istoj liniji sa Hadžijahićevom koncepcijom nacionalnosti Muslimana je i publikacija "Muslimani i bošnjaštvo", objavljena 1991. Publikacija sadrži priloge dr Atifa Purivatre, dr Mustafe Imamovića i dr Rusmira Mahmutćehajića. Za razliku od Purivatre i Imamovića koji ponavljaju podršku nacionalnoj nominaciji kako je promovirana krajem 60-tih godina inauguracijom i odlukom tadašnjeg političkog rukovodstva BiH, Mahmutćehajić svoju tezu o nacionalnom identitetu Muslimana temelji na gledištu da "biti musliman znači biti u težnji pripadanja najboljoj zajednici ljudi" (15) kao i na uvjerenju da "Muslimanu Bosna i bošnjaštvo ne mogu biti obične odrednice njegova "jastva" (106).¹⁵⁰⁾

Kao što pokazuju navedeni primjeri, publicistika i historiografija u prvim godinama postkomunističkog perioda u razmatranju nacionalnog problema Muslimana BiH stoje uglavnom u znaku autora koji su u socijalističkom poretku bili tumači zvanične koncepcije nacionalnog

¹⁴⁹⁾ Hadžijahićev rukopis iz 1944. objavio je Centar za bosansko-muslimanske studije u Biblioteci "Dokumenti" - urednik izdanja Rifat Hasković - Redaktori dr Mustafa Imamović i dr Atif Purivatra objasnili su u Napomeni sudbinu rukopisa - Sarajevo, 1991.

¹⁵⁰⁾ Rusmir Mahmutćehajić: "Bošnjaci i/ili Muslimani" - "Književna revija" - III - avgust-septembar 1990.

identiteta, o kojoj je u prethodnim poglavljima bilo dovoljno riječi. Međutim, već je simpozijum "Bosna i bošnjaštvo" kritički i argumentirano odbacio ovu političko-nacionalnu konstrukciju, da bi se u prvim mjesecima od početka agresije na BiH na naučnim i političkim skupovima široko iskazale mogućnosti reafirmacije nacionalnog bošnjaštva. U tom smislu, poseban značaj imala su dva naučna skupa u 1991. godini. Naučni skup posvećen životu i djelu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka analizirao je i definirao njegovu ulogu u razvijanju i širenju ideje bošnjaštva, koja je, prema Ljubušaku, evoluirala u svijest o bosanskoj narodnosti Muslimana. Simpozijum je pokazao da je u vrijeme jačanja nacionalnih pokreta u maticama izvan Bosne, bošnjaštvo Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka predstavljalo relevantnu činjenicu u procesu formiranja "muslimanske narodne svijesti".¹⁵¹⁾

U nizu pomenutih nastojanja na pravcu rekonstituiranja bošnjaštva od relevantnog uticaja u ovo vrijeme bio je Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca (1992). Dok se u referatu i prilogima u diskusiji većinom kao nacionalno ime pojavljuje "dvočlani naziv Bosanski Muslimani", uz koje ponekad u zagradi stoji naziv "Bošnjaci", u kongresnoj rezoluciji uz naziv Bosanski Muslimani redovno, u zagradi, stoji nacionalna nominacija "Bošnjaci".¹⁵²⁾ Među stavovima formuliranim u Rezoluciji posebno se naglašava da su "Bosanski Muslimani (Bošnjaci) baštinili milenijske civilizacije i kulture što su je zajedno sa Srbima, Hrvatima, a od 16. stoljeća i Jevrejima gradili u svojoj jedinoj domovini Bosni i Hercegovini (83/84). Na kraju zasjedanja Kongres je donio odluku o osnivanju Vijeća kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca (VKBMI), čiji je osnovni zadatak da sačini "program temeljnih interesa i zadataka bosansko-muslimanskog (bošnjačkog) naroda u svim oblastima društvenog života" (145). Ustanovljeno odlukom "Ratnog kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca pod imenom VKBMI, tokom rata Vijeće će se afirmirati obimnom i plodnom djelatnošću, ostvarivanjem širokog programa, da bi se u uslovima Dejtonskog mira preimenovalo u Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca pod imenom VKBI u duhu odluke Sabora Bošnjaka, koji je definitivno Bosanskim Muslimanima, respektujući višestoljetnu povijesnu tradiciju, povratio nacionalno ime Bošnjaci.

¹⁵¹⁾ Zbornik radova: "Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak"- Sarajevo, 1992. Muhib Maglajlić: "Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak - jedan pogled na život i djelo" - s. 15.

¹⁵²⁾ Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca - 22. decembar 1992. - Sarajevo, 1994.

Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca na određen način, ideološki i politički, nagovijestio je Sabor Bošnjaka, koji će se održati 27. 9. 1993. godine. Bio je to momenat kada je pritisak agresora dostigao kulminacionu tačku, kada je Armija BiH morala da brani zemlju i od oružanih snaga hrvatskih aneksionista, a međunarodni "mirovni" organi krojili planove podjele BiH prema stvorenoj ratnoj situaciji etničkog čišćenja. Motiv i smisao Sabora bio je u imperativu nacionalnog ujedinjenja i koncentracije energije Bošnjaka za nacionalni opstanak. Potpuna i vjerodostojna ocjena Bošnjačkog sabora pretpostavlja utvrđivanje meritornih relevantnih činjenica iz krila i provenijencije svih odgovornih faktora, a posebno onih bošnjačkih koji su u saborskim dokumentima formirali i definirali nacionalnu strategiju bošnjačkog naroda u datim vojno-političkim uslovima. Okolnost da dokumenti o pripremanju i toku rada Sabora nisu objavljeni ne dozvoljava ni analizu ni pouzdanu ocjenu ovog događaja, koji je odlučnim odbacivanjem nebošnjačkih nacionalnih nominacija uticao na jačanje političke homogenizacije Bošnjaka.

Završetak Sabora bio je praćen kontroverzama o planu njegovog organizatora da se posebnim dokumentom proglasi osnivanje bošnjačke države na bošnjačkom dijelu teritorije BiH. Činjenica je da do takvog akta Sabora nije došlo, što ne znači da u tom pogledu nije bilo inicijative. Naime, u javnosti je cirkulirala informacija da je takva ideja postojala u Saboru. U intervjuu koji je dao Nezavisnoj televiziji 99, učesnik Sabora i jedan od osnivača Patriotske lige, koji je do kraja 1993. bio član Vlade BiH, profesor Rusmir Mahmutćehajić je potvrdio da se u Saboru pomišljalo na mogućnost razrješenja bosanske, bošnjačke drame disolucijom BiH kojom bi Bošnjaci dobili svoj državni komad zemlje. Mahmutćehajić smatra da zamisao o komadu Bosne za Bošnjake, kao način razbijanja države BiH, predstavlja dio ukupnog plana za uništavanje Bošnjaka. Dosljedan takvom uvjerenju, on je, kako kaže, odbio da učestvuje kako u pripremi tako i u radu Sabora, jer Sabor nije mogao "značajnije doprinijeti snaženju borbe za opstanak Bošnjaka", ali je mogao "poticati procese slabljenja i degeneriranja državnog ustrojstva".¹⁵³⁾

Što je kritičniji bio položaj Bosne i u njoj Bošnjaka, to je nacionalizam snažnije ispoljavao tendenciju da dominira bošnjačkom političkom scenom. Potvrdilo se da se nacionalizmi uzajamno podstiču. Svaki narod u BiH bio je pod političkom kontrolom svog nacionalno-političkog gremiuma. Izbori za državne organe svih nivoa pretvarali

¹⁵³⁾ Rusmir Mahmutćehajić: "Živa Bosna" - Sarajevo, 1994. - s. 199/200.

su se u nacionalni popis stanovništva BiH. Bošnjaštvo je instrumentalizirano u skladu sa interesima i zahtjevima vodeće bošnjačke stranke. U ovoj činjenici nalazi se objašnjenje što se između duha bošnjaštva i nacionalne političke prakse osjećala tendencija raskoraka i nesaglasnosti.

Za razliku od Prvog, Drugi sabor Bošnjaka (1994) bio je intoniran i prožet duhom pragmatizma. Osvrćući se na prošlost Bošnjaka, predsjednik Sabora književnik Alija Isaković je izrazio mišljenje da su posljednjih 112 godina Bošnjaci bili marginalizirani kao politički narod, da su posljednjih 50 godina bili lišeni prava na nacionalno ime, jezik, književnost, društvene običaje i vjersku praksu, a posljednjih 20 godina pod nacionalnim imenom - Muslimani bili etnogenetski i politički problematizirani i udaljavani od zemlje, porijekla i jezika. Isaković naglašava da se protiv Bošnjaka vodi krstaški rat koji Evropa tolerira, jer ne uvažava multikulturne oblike bosanskog zajedništva. Podjelu Bosne Bošnjaci doživljavaju kao komšijsku i međunarodnu prisilu koja je Bosni nametnula grubu realnost kojoj se "moramo što prije priviknuti mimo svoje volje... sa što manje emocija i sa više realnosti". Činjenica da ne mogu birati svoje susjede, Bošnjaci smatraju da je nametnuti položaj privremeno stanje i da su dokazali da ne mogu biti uništeni ni u ratnim ni u polumirnodopskim uslovima, bez obzira na državno i pravno uređenje BiH, kao i bez obzira na moguća razgraničenja u njenim postojećim granicama.¹⁵⁴⁾ Sa stavovima II sabora Bošnjaka, njihova delegacija će prosuđivati ponude mirovnog plana za BiH čije je usvajanje predstojalo na Ženevskoj konferenciji.

Poslije Sabora Bošnjaka, iz političkog centra i kruga bošnjačkih intelektualaca poticale su inicijative za održavanje okruglih stolova, naučnih skupova i izdavačke djelatnosti posvećene ideološkim i političkim bošnjačkim temama da bi se razmatrala i interpretirala fenomenologija bošnjaštva u istorijskoj retrospektivi i aktuelnom položaju Bošnjaka i BiH. Ne pretendujući da je naš izbor naslova reprezentativan, registrovaćemo nekoliko inicijativa obilježenih motivacionim pitanjima i diskursima.

U okviru programa za Savjetovanje "BiH - mogućnosti i perspektive razvoja" održan je 6. 11. 1994. Okrugli sto pod naslovom "Bosanski duh".¹⁵⁵⁾ U njegovom radu učestvovali su bošnjački i nebošnjački intelektualci raznih profesija - književnici, filozofi, istoričari,

¹⁵⁴⁾ Alija Isaković, govor na II saboru Bošnjaka (1994).

¹⁵⁵⁾ "Bosanski duh" - Biblioteka Bosna i Hercegovina - Mogućnosti i perspektive razvoja: Sarajevo, 1997.

teolozi, koji su izložili svoja gledišta, razumijevanje i tumačenje bosanskog duha. Ovdje ćemo prezentirati mišljenja koja su dala pečat ovom skupu i široj diskusiji i koja se svojim smislom integriraju u strukturu naše studije. Na osnovno pitanje Okruglog stola šta je Bosanski duh, učesnici su različito odgovarali. Bosanski duh je fenomen koji se u najtežim trenucima Bosne iskazuje kao uzorak ogledanja, ljubavi, tolerancije. On ne podliježe nikakvom fizičkom modeliranju i nije mogao postati unitaristički. Bosanski duh je evropski fenomen (A. Isaković - 10). Bosanski duh podrazumijeva uvažavanje razlika, potrebu izgradnje jedinstva u razlikama, odnosno razlika u jedinstvu ljudi i naroda ove zemlje. BiH je ne samo paradigma Evrope, nego i paradigma svijeta, uopće ljudskog života (L. Markešić, 24). Bosanski duh je ono što impregnira naš život. Njegovo rodno mjesto, njegova kuća je jezik. Bosanski jezik je jezik svih ljudi u Bosni (M. Filipović, 29). Bosanski duh je polivalentan i raznolik. On se može razumjeti kao esencijalni izraz svijesti i osjećanja i Bošnjaka i Hrvata i Srba, kao i drugih etničkih skupina i građana koji Bosnu prihvataju kao svoju domovinu i cijene smisao zajedništva (A. Tanović, 49). Filozofija bosanskog duha iskazuje se izvorno u nedjeljivosti Bosne. Bosna svome duhu daje životne sokove i energiju, a duh Bosni njen istorijski smisao (E. Redžić, 59). Bosanski duh se prije svega održao pamteći sebe u mijenama. To je kontinuitet u diskontinuitetu. To je mozaik jedinstva kompozicije, sposobnost cjeline da neutralizira prejako naglašavanje pojedinosti (F. Topić, 75). Tajna bosanskog duha je u zajedničkom zrenju Bošnjaka, Hrvata i Srba sve do uzdignuća na razinu sistematizirane zajedničke svijesti o neminovnosti Bosne kao zajedničke države i kao pretpostavke vlastitog opstanka na ovim prostorima (I. Tomić, 82). Bosanski duh ogleda se u koegzistenciji razlika, otvorenosti prema drugom i različitom, u njihovoj razmjeni energija i komunikaciji, a ne u njihovom zatvaranju unutar sebe, sintezi ili jedinstvu... diferencijacija ne znači dezintegraciju, nego jedan kvalitetno novi vid integracije (S. Musabegović, 108). Jezgra racionalnosti bosanskog duha je u njegovoj esencijalnoj tolerantnosti... U bosanskom duhu su prostori za dodire među krajnostima, bez konflikata koji vode razlazu. Zato je bosanski duh predodređen da traje i vremena njegove prave afirmacije vjerovatno tek dolaze... Racionalnost je vezivno tkivo bosanskog duha, trajna brana dezintegracijama i segregacijama (Lj. Berberović, 106). Nije dovoljno ponavljati da je bosanski duh proizvod multinacionalnog, multikulturnog, multireligijskog života. Sintagma bosanski duh treba da se stalno obogaćuje ovim sadržajima (M. Sabitović, 125).

Kako se iz navednih gledišta razaznaje, suština paradigme bosanski duh je u filozofiji i praksi međuljudske tolerancije, u ideji i praksi zajedništva Bošnjaka, Hrvata i Srba i pripadnika manjinskih etničkih skupina i svih bosanskih građana. Filozofija tolerancije i ideja zajedništva čine počelo i trajnost Bosne, u njima se iskazuje fenomen bosanskog duha. Sve istorijske drame i kataklizme Bosna nadživljava bosanskim duhom, koji je osnovni princip Bosne i kao njena milenijumska odrednica opstojava kao evropski i svjetski fenomen. Paradigma Bosne je u njenom duhovnom biću, koji je čini evropskom i paradigmom svijeta.

Svojim najvišim kvalitetom, bosanskim duhom, Bosna se branila od agresije susjednog velikodržavlja.

Dok je Okrugli sto "Bosanski duh" demonstrirao filozofsku, istorijsku, teološku, kulturološku, sociološku, književnu misao i sintezu bosanske svijesti izražene paradigmom Bosne, književno-lingvistička i istorijsko-politička istraživanja okrunjena su sintetičkim rezultatima veoma relevantne vrijednosti. Nastala u uslovima bosanske drame, koja je imala značaj za Bosnu - biti ili ne biti, djela o kojima slijede moje napomene dokaz su visokog stepena spoznajne sposobnosti istraživača i analitičara povijesnog toka Bosne.

Književni historičar zamašnog opusa, profesor Mushin Rizvić, oslonom na meritorna naučna dostignuća gradi svoju sintezu o istorijskoj pojavi i identitetu bića Bošnjaka. On kaže da su "muslimani slavenskog porijekla i jezika i stariničkog pisma nastavljali tradiciju državnosti srednjevjekovne Bosne, pa su sebe u domovinsko-etničkom, političkom i jezičkom smislu nazivali Bošnjacima, diferencirajući se tako prema Turcima i vlastima u Carigradu.¹⁵⁶⁾ Rizvić smatra posebno važnim što su prvaci autonomnog pokreta Husein-kašubina Gradašćevića upotrebljavali naziv Bošnjaci u pismima austrijskim vlastima (25). Ovaj naziv nosili su samo bosanski Muslimani, "bez historijskog kolebanja", u toku cijelog razdoblja osmanske vladavine, kao "obilježje porijekla, povijesne suštine i etničke svijesti, te bosanske domicilne pripadnosti" (27). On citira Ivana Franu Jukića prema kome su "Bosanski Turci ogranak velikog stabla i spadaju među pleme ilirsko-južnoslavensko" i koji konstatuje da "Bosanski Turci jezik zovu "bošnjačkim", a Hristijani "bosanskim" (37). U vezi sa austro-ugarskom okupacijom pozivajući se na izvore, on navodi kako su "pravi Bošnjaci isticali da je Bosna njihova domovina i da sultan može dati Stambol a ne Bosnu" (48). Za razliku

¹⁵⁶⁾ Muhsin Rizvić: "Bosna i Bošnjaci - jezik i pismo" - Sarajevo, 1996. - s. 17.

od interkonfesionalnog bosanstva Topal Šerif Osman-paše i Benjamin Kalaja", "bošnjaštvo je među bosanskim Muslimanima živjelo kao vlastito predanje i naporedo sa osjećanjem vjerske pripadnosti" tvorilo s njom "svijest etničko-domovinske" posebnosti. (50) Da bi se održali između Srba i Hrvata, bosanskim Muslimanima, koji su se "prirodno i neprekidno nazivali Bošnjacima a svoj jezik stoljećima imenovali bosanskim... ostala je vjerska identifikacija, ime Musliman kao "differentia specifica..." (63) Što je najbolje stvorila bosnistika, Rizvić je ugradio u temelje svoje spoznaje o fenomenu Bošnjaka. I sam je svojim djelom dograđivao i podizao bosnistiku.

Iste godine kada i Rizvićeva kulturološka sinteza bošnjaštva, pojavila se "Bošnjačka politika",¹⁵⁷⁾ djelo savremenog ideologa, istraživača i filozofa Muhameda Filipovića. Pojavom ovog djela obilježeno je 30-godišnje Filipovićevo filozofsko - povijesno i povijesno-političko nastojanje da se osvijetli izvornost fenomenologije Bosne i historijska autentičnost bošnjaštva. Izložen na jednom štampanom tabaku, pištev Predgovor tematiziranim raspravama predstavlja po našem mišljenju, najviši heuristički domet spoznavanja, razumijevanja i tumačenja bića Bosne i bošnjaštva. U Predgovoru Filipović je govorio iz samog historijskog počela i tokova koji su supstancijalno određivali Bosnu i njene ljude, uvjetovali njihove preobražaje i u obnavljanim procesima formirali njihov identitet. Jedan među prvim misliocima i protagonistima Bosne i bošnjaštva, po znanju i osjećanju njihovog bića, Filipović je Predgovor učinio, sadržajem i oblikom, u nas jedinstvenom filozofijom historije, koja ispituje, analizira i otkriva logos Bosne i bošnjaštva.

Ovdje može biti riječ samo o osnovnim elementima zakona koji je Bosnu i njen narod definirao u povijesti, a Bosna se povijesno individualizirala. Bosna je, konstatuje Filipović, jedna od najstarijih zemalja i država Evrope, kojoj povijest nije dozvolila da razvije svoje mogućnosti i specifičnosti. Iako je unilateralizam Evrope i svijeta bio stalna prijetnja Bosni, ona se potvrdila kao jedinstvena zemlja u Evropi, tolerancijom kao načinom života. Idejom univerzalnog multilateralizma i tolerancije, Bosna je obilježila cijelu svoju povijest. Jedina od svih evropskih zemalja ona se održavala kao multikulturna, multireligijska i multietnička zajednica. Okružena evropskom religijskom unilateralizacijom, Bosna je neminovno ostajala usamljena u svom položaju, unutar evropskog kulturnog i političkog prostora

¹⁵⁷⁾ Muhamed Filipović, kao pod 79) - Predgovor - s. 5-20.

bila marginalizirana i primorana da brani goli opstanak. Stoga su i Bošnjaci ostali na margini evropskih zbivanja, postali objekat svjetske politike i apetita susjeda Srbije i Hrvatske, koji su se potvrđivali kao nosioci negacije egzistencije Bošnjaka i njihove države Bosne. Uslov za opstanak Bosne - istovremenog nestajanja i raspadanja nekadašnjih velikih povijesnih tvorevina i uporednom rađanju novih nacija i država, Bošnjaci su smatrali da samo opstanak Osmanskog carstva i opstanak principa tolerancije i multilateralizma osigurava i njima opstanak. Istovremeno, bošnjački narod je bio došao u sukob sa cijelom strukturom Carstva. Tako su Bošnjaci doveli svoju sopstvenu egzistenciju u pitanje. S jedne strane, suprotstavljanjem starom sistemu u Bosni doveli su sebe u pitanje, a s druge strane, nosioci duha nacionalizma smatrali su ih svojim smrtnim neprijateljima, jer su Bošnjake identificirali sa Turcima. U svojoj svijesti i u svijesti susjednih Srba i Hrvata bošnjački narod je ostao "simbol osmanskog prisustva i Islama". Bošnjaci su izloženi mržnji novih naroda, koji odbacuju njihovu univerzalnu, nacionalnu, ratnički i religijski neutralnu civilizaciju. To je učinilo borbu bošnjačkog naroda za svoju sopstvenu emancipaciju veoma teškom i složenom. Apsurdno je, ističe Filipović, da je u svijesti drugih naroda bošnjački narod ostao simbol trajanja starog duha, simbol sila koje su morale otići sa povijesne scene. Povijest nudi Bošnjacima šansu, iako veoma malu, da sami utiču na svoju sudbinu. Nametnuta asimilacija i negacija savladava se jasnom političkom sviješću i voljom Bošnjaka da se konačno samoodrede, da prevaziđu u sebi strahove i savladaju sami sebe. Pred Bošnjacima je da postanu subjekat sopstvene povijesti, da prestanu biti objekat politike drugih. Subjekat ne znači ulogu vodećeg naroda, jer ona ne podnosi harmonične odnose među etnosima u Bosni, ne podnosi multilateralizaciju Bosne. Vodeća uloga teži unilateralizaciji. Da bi se kreirala povijest, nužno je razumjeti njen smisao. Neshvatanjem smisla povijesti Bošnjaci će sami sebi oduzeti šansu da u povijesti ostvare ulogu kreatora sopstvenog položaja. Razumjeti smisao svoje povijesti za Bošnjake je bitan uslov da postanu sudionik zbivanja povijesnog svijeta kome pripadaju. U okviru snaga povijesnog stvaranja nalazi se rješenje koje odgovara supstancijalnim interesima Bosne i Bošnjaka. To je uvjet za prevazilaženje marginalnog položaja Bosne i Bošnjaka.

Rizvićevaj i Filipovićevaj sintezi bića Bosne i bošnjaštva pridružuje se (1996) djelo slovenačko-bosanskog historičara dr Vere Kržišnik-Bukić "Bosanska identiteta".¹⁵⁸⁾ Naučno okrenuta historijskoj

¹⁵⁸⁾ Dr Vera Kržišnik-Bukić, kao pod 104.

problematici Bosne ova historičarka je tokom agresije i rata istraživačku energiju usmjerila otkrivanju izvornog bića Bosne, koja čini njenu stvaralačku inspiraciju. Posebno je privlači sudbina islamiziranih Bosanaca, Bošnjaka zbog nametnutog žiga historijskog grijешnika da snosi odgovornost za sve negativne posljedice turske vladavine. Kržišnik-Bukićeva zastupa tezu da je etno-religijska komponenta bitna u procesu formiranja bosanskog identiteta. Pod uticajem vjerskih, političkih, privrednih i kulturnih razlika među glavnim bosanskim zajednicama odvijao se proces rastakanja bosanskog identiteta. Tokom otomanske vladavine u Bosni islam je postao neodvojiva komponenta bosanskog identiteta. Činjenica da islam nadživljava tursku vlast on i dalje predstavlja konstitutivni elemenat bosanskog identiteta. Uporedo sa islamom, katoličanstvo i pravoslavlje u Bosni čini takođe organski elemenat bosanskog identiteta. Etno-religijska sadržina tvori njegovu multireligijsku značajku. Divergentni socijalni interesi u bosanskom društvu i ekspanzionističke težnje etnički srodnog susjedstva uslovljavali su i izazivali razdvajanje organskih komponenata bosanstva. Svaki period istorije Bosne doprinio je konstituiranju bosanskog identiteta. Ipak, dva, koja su najduže trajala opredijelila su njegova bitna svojstva. Formiran u epohi srednjeg vijeka, u eri otomanske vladavine u Bosni, bosanski identitet transformirao se u fenomen multietničkog, multireligijskog i multikulturnog značaja. Po inspiraciji, heurističkom pristupu, dubini analize prelomnih razdoblja, po akribičnom odnosu prema zadatoj tematici, po naporu da se obuhvati kompleksan historijski proces djelo dr Vere Kržišnik-Bukić "Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti" spada u red naučnih povijesnih sinteza bića Bosne i Bošnjaka. Poput najboljih ostvarenja, ono potvrđuje kako historijska nauka stoji čvrsto iza povijesnog integriteta Bosne i identiteta bošnjačkog naroda.

Naš izbor iz bibliografija historiografskih djela posvećenih tematici Bosne i Bošnjaka zaključujemo Imamovićevom "Historijom Bošnjaka" (1997) i Filipovićevom knjigom "Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice" (1997).¹⁵⁹⁾ O zamašnom djelu Mustafe Imamovića ovdje smo prethodno iscrpnije govorili. Filipovićeva knjiga je sintetički pregled o zemlji Bosni, bosanskoj državi, njenoj istoriji i istoriji njenih naroda od pojave na historijskoj pozornici do naših dana. Sinteza je sačinjena na temelju naučno provjerenih činjenica i rezultata sa namjenom da

¹⁵⁹⁾ Muhamed Filipović, kao pod 148.

se široj publici pruže osnovna i pouzdana znanja o Bosni, Bosancima i Bošnjacima.

O političkom položaju BiH i u BiH tokom agresije i neposredno poslije rata, u razdoblju Dejtonskog mira, govori knjiga dr Rusmira Mahmutćehajića "Kriva politika".¹⁶⁰⁾ U prvim godinama agresije dr Mahmutćehajić je pokrivao veoma odgovorne dužnosti u vladi R BiH, gdje je imao dovoljno mogućnosti da stekne saznanja koja su mu diktirala razlaz sa vladajućom političkom strukturom. U "Krivoj politici" on izlaže i obrazlaže svoja uvjerenja, kritičke poglede i ocjene o potezima i pravcima koji su, po njemu, negativn djelovali na bitne interese Bosne i posebno, Bošnjaka. Na početku "eseja" stoji autorova ocjena da su nosioci preustrojstva BiH u obliku "nacionalne podjele" političke oligarhije u Beogradu Slobodan Milošević, u Zagrebu Franjo Tuđman, koje "kolegljivo potiče" u Sarajevu Alija Izetbegović. Oni čine stožer razaranja bosansko-hercegovačkog jedinstva. (10) U trenutku međunarodnog priznanja državne nezavisnosti postojao je dogovor o podjeli BiH. U govoru 27. avgusta 1993. na zasjedanju Skupštine BiH Izetbegović je prihvatio mogućnost podjele BiH. (67) O ideji podjele konkretnije govori Enes Duraković, koji kaže da će na prostoru pod kontrolom Armije BiH poslije rata biti muslimanska država, dok A. Jahić smatra da će muslimanska ideologija biti ugrađena u kompletan građansko-pravni poredak buduće muslimanske države. (68) Nasuprot navedenim konceptima, autor zastupa tezu i naglašava da je bošnjačko biće neodvojivo od bosanske cjeline. (69) Bosna se proglašava "istorijskom nakazom" tvrdnjom da Bošnjaci, Hrvati i Srbi u njoj ne mogu i neće više da žive zajedno. (99) Tragična je činjenica da među Bošnjacima nikada nije bio izgrađen cjelovit politički nacrt koji bi uvažio relevantne iskaze njihovog povijesnog i kulturnog razvoja i lika. Bez "državno-nacionalne" svijesti, misli autor, teško je predvidjeti opstanak države. (110)

Kritički pristup ratne i poratne bošnjačke politike, u prvom redu njenih legitimnih nosilaca, u eseju dr Mahmutćehajića praćen je pouzdanom i provjerenom argumentacijom. U tome je autentični kvalitet ove knjige. Ako su neka pitanja ostla otvorena budućim istraživačima i studijama, to je dokaz da je bosanska istorijska i politička problematika koliko složena toliko i naučno zahtjevena. Npr., bosansko jedinstvo u različitostima je problem takve dubine i širine koji će angažovati umove, bosanske i nebosanske, u naporu da dobije što pouzdanije i

¹⁶⁰⁾ Rusmir Mahmutćehajić: "Kriva politika" - Tuzla, Sarajevo, Zagreb - 1998.

vjerodostojnije tumačenje. Potrebno je ispitati i utvrditi šta su u bosansko jedinstvo uložile tri vjerske i etničke zajednice. Pitanje Bosne nije pitanje morala i logike, već, prvenstveno, pitanje nacionalno-političkih i nacionalno-kulturnih odnosa u Bosni i opšteg, evropskog i međunarodnog definiranja tih odnosa. Pred istraživačima i analitičarima istorijskih procesa u Bosni je da ustanove šta su srpski, hrvatski i bošnjački sadržaji u bosansko-hercegovačkoj državnosti. Identifikovanje istorijskog bića Bosne ne može biti okončano političkim odlukama određenih institucija, jer je to otvoren spoznajni proces dugotrajnog "iščitavanja istorije", kako bi to rekao dr Mahmutćehajić.

Rat i mir u BiH (1992-1999) predstavljaju prelomno završno razdoblje u procesu nacionalnog konstituiranja bošnjačkog naroda. U tom razdoblju okončano je pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana, Bošnjaka, koje je aktuelizirano i na različite načine postavljeno u zavisnosti od političkih položaja Bosne, odnosno BiH. To, međutim, ne znači da je proces kulturnog i civilizacijskog razvoja bošnjaštva završen. Kao što je to u povijesti zakonomjerno, budućnost će učiniti da se ovo dramatično doba spozna.

PUTOPISCI O BOSNI I HERCEGOVINI

Dugotrajno razdoblje osmanske vladavine u Bosni (1463-1878) postaće predmet istorijskog proučavanja u Bosni tek krajem 19. stoljeća. Do tada je Evropa, na Zapadu kao i na Istoku, spoznaju o Osmanskoj Bosni formirala na podacima i obavještenjima koja su poticala od putopisaca, ljetopisaca i diplomata, koji su se kraće ili duže zadržavali u Bosni. Slika Bosne zavisila je od religijske, odnosno nacionalne pripadnosti autora izvještaja.

Putopis Slovenca Benedikta Kuripešića "Kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530" je najstariji putopis o Balkanu iz 16. stoljeća. U "Kraljevini Bosni" Kuripešić je našao tri nacije i tri vjere. Bosance "rimo-hrišćanske" vjere Turci su ostavili u njihovoj vjeri. Drugo su bili Srbi koji su hrišćanske vjere sv. Pavla. Nema razlika između njihove vjere i rimske vjere. Treća nacija su pravi Turci. To su ratnici i činovnici, koji tiranski vladaju objema pomenutim nacijama, hrišćanskim podanicima.¹⁶¹⁾

Putopis Evlije Čelebije (1610-1676) je prava riznica geografskih, istorijskih, kulturno-istorijskih, ekonomskih i drugih relevantnih podataka o zemljama kroz koje je prolazio.¹⁶²⁾ Slavni bečki orijentalist Jozef Hamer ubraja Čelebijin putopis u najznačajnija djela turske književnosti. Čelebija je sa 20 godina krenuo na putovanje kroz Tursku. U prvom putovanju kroz Bosnu (1660) stigao je u Srebrenicu, zatim u Sarajvo, Banja Luku, Bihać, Mostar, Zvornik. U opisu Srebrenice kaže da su njeni stanovnici Bošnjaci, a raja su Srbi i Bugari. U pučkom govoru narod se zove Bošnjaci, ali im je draže kad se kaže Bosanac (s. 99, 120). Za Sarajevo Čelebija kaže da je veličanstven šehar

¹⁶¹⁾ Benedikt Kuripešić: "Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugasku, i Rumeliju" (1530) - Sarajevo, 1950. - s. 22.

¹⁶²⁾ Evlija Čelebija: "Putopis - odlomci o jugoslavenskim zemljama" - Preveo, uvod i komentare napisao Hazić Šabanović - Sarajevo, 1967.

i središte velikog ejaleta. U Sarajevu ima 17.000 kuća prizemnih i na sprat koje su građene od tvrdog materijala. Grad ima 177 džamija, Husrefbegova džamija je dan-noć puna posjetilaca. U Sarajevu ima 47 derviških tekija, preko 110 česama, ima pet javnih kupatila i oko 670 kupatila u gospodskim kućama. U čaršiji ima 1080 dućana; na rijeci Miljacki je 7 tvrdih mostova. Učenjaci i pjesnici šehar-Sarajeva napisali su jedan rječnik na bosanskom jeziku u stihovima po uzoru na perzijsku knjigu Šahidi. O stanovnicima grada Zvornika zapisuje da su Bosanci. Trgovački svijet govori bosanski (s. 478). U Iloku su svi stanovnici Bošnjaci kao i u Sremskim Karlovcima. Stanovnici starog grada Bača (po kojem je nazvana Bačka) su također Bošnjaci, žive od trgovine i pobožni su. Vrlo su gostoljubivi (526). Čelebija je Putopis pisao na osnovu vlastitih utisaka, posmatranja i doživljaja. Koristio je, konstatuje Šabanović, podatke iz službenih knjiga, a izvor su mu i izvjesne kanun-name. Nije bio običan kompilator, ispoljavao je sklonost neobičnostima i legendama, kao i pretjerivanju u opisima.

Značajan izvor o životu i prilikama u Sarajevu druge polovine 18. stoljeća predstavlja Ljetopis njegovog sugrađanina Mula Mustafe Bašeskije (1731-1809).¹⁶³⁾ Najveći dio života proveo je u Sarajevu zapisujući podatke raznovrsne prirode u uvjerenju: "Što je zapisano ostaje, a što se pamti iščezne". Ljetopis sadrži podatke o vremenskim prilikama, poplavama, epidemijama, o odlasku Sarajlija u ratove, o načinu zabavljanja Sarajlija, o uvozu i izvozu raznih roba, o zanatima. Svake godine Bašeskija je u Ljetopisu bilježio umrle osobe, muškarce i žene, muslimane ali i nemuslimane i njihova zanimanja. Pozivima u rat odazivali su se mladi Bošnjaci "ne razmislivši o posljedicama koje će im se natovariti na leđa" (170). Bašeskija bilježi kako su se Sarajlije obraćale padi-šahu, veziru i janjičar-agi optužujući bosanskog pašu zbog lošeg upravljanja. S tim u vezi, on piše: "Bosanski svijet je čudnovat svijet, naivan je i neznalica, sličan ovci". Ako nekoga prate pohvale on to odobrava - ako istoga kude, on opet odobrava, tako "to ide kao lanac". (360) Bašeskijin Ljetopis po pouzdanosti sveukupne sadržine svrstava se u dokumente dragocjene za političku, privrednu i kulturnu istoriju Sarajeva u drugoj polovini 18. stoljeća. Zbog njegove dokumentarne vrijednosti koristili su ga Vladislav Skarić, Mehmed Handžić, Hamdija Kreševljaković, nalazeći u njemu podlogu za svoje tematske studije. Za razliku od putopisaca koji prezentiraju svoja

¹⁶³⁾ Mula Mustafa Ševki Bašeskija: "Ljetopis" (1746-1804) - Prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović - Sarajevo, 1968.

subjektivna viđenja bosanskih prilika i odnosa, Bašeskija je objektivnan svjedok životnih dešavanja u Sarajevu njegovog doba.

Ruski slavist i diplomat Aleksandar Feodorovič Giljferding putopisnim djelom "Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji" (1857/8) pružio je korisna obavještenja istoričarima koje su privlačila zbivanja u Bosni na početku druge polovine 19. vijeka.¹⁶⁴⁾ U vrijeme kada boravi u Sarajevu, pravoslavnog hrišćanskog stanovništva bilo je oko 5000, katoličkog 200, a Muslimana "desetorostruko". Sarajevski katolici su mahom zanatlije. Jevreja je bilo oko 200 porodica, imali su dvije sinagoge (81). Sarajevskom hrišćanskom trgovcu strano je osjećanje narodnosti, njega pokreće samo lični i kastinski egoizam (88). Samo u Albaniji i BiH Evropejci ispovijedaju islam. Karakteristične crte islama na slavenskom tlu su fanatizam, pomanjkanje duhovne energije. Glavni izvor fanatizma je u duhovnoj prirodi Slavena (342). U cjelokupnom obrazovanju Muslimana-Bosanaca nema ni djelića koji bi upućivao na njegovu narodnost. Podijeljeni na tri neprijateljski raspoložene vjeroispovijesti, Bosanci nisu sposobni za zajedničko djelovanje. Kod pravoslavnog dijela bosanskog stanovništva preovladjuje egoizam i nesloga što onemogućava svaku težnju ka opštem dobru (375). Predstavnik i protagonist slavjanofilske ideologije, kao putopisac Giljferding u tumačenju bosanskih prilika često naginje političkom uvjerenju, dok se prava vrijednost njegovog svjedočenja nalazi u dokumentarnim podacima.

Do Napoleonovog doba Francuzi su imali veoma ograničena znanja o Bosni. Obrazovanje Ilirskih provincija pojačalo je interesovanje Francuske za balkanske zemlje. Formiranje Generalnog konzulata u Travniku (1806-1815) stvorilo je pretpostavke da Francuska, preko diplomatskih predstavnika i vojnih izaslanika, pribavi obavještenja koja su interesantna za francusku politiku i intelektualne krugove francuske javnosti.¹⁶⁵⁾ Prvi generalni konzul u Travniku, Pjer David, nije imao prijateljske odnose sa stanovnicima Bosne. On saopštava da pravoslavni (srpski) elemenat nije bio zadovoljan sa Napoleonovom politikom prema Otomanskom carstvu i prema srpskom ustanku. Katolici (Hrvati) vidjeli su u Pjeru Davidu predstavnika jedne jeretičke, jakobinske, bezvjerne nacije. Muslimani su ga smatrali ne samo "djauirom" nego i prethodnikom francuske okupacije Bosne. Pjer David je

¹⁶⁴⁾ Aleksandar F. Giljferding: "Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji" (1857-8) - s ruskog preveo i bilješke napisao Branko Čulić - Sarajevo, 1972.

¹⁶⁵⁾ Midhat Šamić: "Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća" - Sarajevo, 1966.

smatrao Bosance jednim od "najdivljijih naroda u Turskoj". Njihov glavni nedostatak je nepovjerenje i mržnja prema strancu. Musliman iz Bosne ima "gordo držanje, prezriv pogled, koji se ne može sresti kod raje". Vjerski fanatizam žene su ispoljavale kletvama nevjernika. Za Pjera Davida svi Muslimani u Bosni su Turci. Diplomata u francuskom konzulatu u Travniku, Šomet de Fose, piše da je "bosanska rasa tako lijepa... Bosanci su vrlo krepki i snažni". Njihov jezik je "bogat i zvučan... najčistiji od svih slavenskih jezika". U njegovo vrijeme, piše de Fose, više franjevačkih redovnika, među kojima i jedna žena, prešlo je na islam, jer im je dozlogrdilo zlostavljanje od strane katoličkog sveštenstva (123, 253, 255) Šarl Pertizje kaže da je Sarajevo "prijestonica fanatizma" (183). Francuski putnici obavještavaju o tragovima "dvovjerja". Muslimani u Bosni ne skrivaju kada traže od fratarara da se održi misa da se izliječi bolest, što je u suprotnosti sa islamskim zakonom. U Sarajevu se ljudi osjećaju Turcima više nego igdje drugdje. Postoji izrazito gnušanje prema strancima. Putnici kroz Bosnu ističu vojnički i ratoborni duh i hrabrost bosansku, otvorenost, gostoprimstvo, strogost naravi i pobožnost. Za francuske putnike mane Bosanaca su na prvom mjestu "divljaštvo" i "varvarstvo". Njihov boravak u Bosni je kratko trajao. Izvor informacija su im bila lična svjedočanstva, zapažanja, utisci kao i držanja i ponašanje turske vlasti. U njihovim izvještajima preovlađuju viđenja negativnih strana pripadnika bosanskog društva. Usljed razlika u kulturi nisu mogli da shvate Bosnu kakva je bila u njihovo doba. Zabilježena obavještenja su od vrijednosti za Francuze koji nisu imali nikakvih znanja o Bosni i njenim ljudima. Načinom kako su ih sticali, ta znanja bila su pretežno iskrivljena i opterećena predubjeđenjima.

Kao dopisnik "Mančester Gardijana" Bosnu je obilazio engleski arheolog Artur Evans u prvoj godini srpskog ustanka 1875.¹⁶⁶⁾ U njegovom putopisu preovladjuju razmišljanja o političkim odnosima u Bosni i ideje o širem, jugoslavenskom značaju Bosne. Evans smatra da bosanski Muslimani i hrišćani imaju identičan, negativan odnos prema osmanlijskoj upravi. Polazeći od takve procjene on predviđa momenat razdvajanja Bosne i Stambola i uspostavljanje nezavisne bosanske države pod zaštitom Evrope. U slučaju da se konstituirala autonomna Bosna pod evropskim nadzorom Evansovo mišljenje je da bi muslimanima pripadala glavna uloga. Muslimani su, piše Evans, pošteniji i nisu veći fanatici od bosanskih hrišćana koji su podijeljeni

¹⁶⁶⁾ Artur Evans: "Pješke kroz BiH tokom ustanka u avgustu i septembru 1875" - Sarajevo 1973.

na pravoslavne i katolike i uzajamno se mrze više nego što mrze muslimane. Muslimanskom plemstvu predodređena je veća uloga saglasno sa engleskim pojmovima. Razvojem civilizacije u Bosni će se otvoriti put prisnijem jedinstvu sa pokrajinama srodničke krvi, Srbijom i Crnom Gorom i Bosna bi, po njegovom predviđanju mogla obrazovati državu velike jugoslavenske konfederacije koja bi djelovala kao "ustavni" bedem protiv naleta sjevernog despotizma. (70) Rimokatolici bi prije prihvatili produženje turske uprave nego da vide Bosnu, u bilo kom obliku, kao srpsku državu (167). Srbi drže u svojim rukama spoljnu trgovinu Bosne i, pored Jevreja, hrišćanski trgovci su najbogatija klasa u Sarajevu. (216)

Putopisi i ljetopisi navedenih autora značajni su prvenstveno kao izvori koje su koristili historičari u proučavanju društvenih i političkih odnosa i stanja u Bosni u razdoblju kada su u njoj boravili. Iako su ovi putopisi prije svega plod duhovne i intelektualne radoznalosti njihovih autora, njihova vrijednost za historijsku nauku uslovljena je različitim činjenicama. Slovenac Kuripešić, katolik, obavještava o Bosni prve polovine 16. stoljeća kada se osmanska vlast stabilizuje i islamizacija učvršćuje. Turčin Evlija Čelebija svjedoči o integrisanoj Bosni u Osmanskom carstvu i prikazuje bosansko društvo druge polovine 17. stoljeća bogatstvom podataka koje nalazi na svim područjima materijalnog i kulturnog života. On ne krije svoje simpatije prema Bošnjacima, njihovom usponu i napretku. Sarajlija Mula Mustafa Bašeskija u Ljetopis hroničarski zapisuje zbivanja u životu grada i istinoljubivo govori o manama Bošnjaka kojima prigovara zbog povijanja pred organima vlasti. Izvještaji francuskih diplomata o Bosni s početka 19. stoljeća izrazito su prožeti protivturskim i protivislamskim duhom. Njihova viđenja Bosne izraz su shvatanja katoličke Evrope koja ne može da prihvati postojanje interkonfesionalne strukture u Bosni, toleranciju multireligijskog zajedništva. Muslimani čine Bosnu zemljom fanatizma i varvarstva. Prema Francuzima, u Bosni su rijetki primjeri međuvjerskog uvažavanja. Ruski diplomat Giljferding posmatra prilike u Bosni s početka druge polovine 19. stoljeća kroz suženu optiku pravoslavlja, ali kao čovjek od nauke osjeća potrebu da kritički rasuđuje o negativnim crtama pravoslavnog trgovačkog elementa. Englez Artur Evans razmišlja o Bosni u vrijeme ustanka 1875. sasvim na engleski način. Njegova misao je antiturske inspiracije, koja uobličuje Bosnu kao evropski model autonomije i u tako konstruiranoj Bosni zamišlja nosioca ideje široke jugoslavenske konfederacije.

Istorijska nauka tretirala je ove putopise kao jedan od izvora kojima je, prirodno, kritički prilazila ocjenjujući njihovu relativnu vjerodostojnost. Neke od njih je koristila i tako ih ugrađivala u svoje analize bosanskih odnosa. Bez pretenzija da donose validne ocjene stanja bosanskog društva, autori putopisa i ljetopisa bili su na određen način saradnici istoričara u vezi događanja u Bosni kojima su bili svjedoci. U svakom slučaju, nauka je u mogućnosti da utvrđuje kako se u pojedinim zemljama u razna vremena rasuđivalo i zaključivalo o društvenim odnosima u Bosni. Bez putopisne literature, i naučna spoznaja povijesnih odlomaka Bosne bila bi nepotpuna.

Logično je da su putopisci u svojim svjedočenjima bilježili zapažanja i utiske o društvenoj, političkoj, kulturnoj i vjerskoj stvarnosti BiH koju su upoznawali i da su njihova svjedočenja bila izraz vladajućih ideja u njihovim zemljama. Tako iz ovih putopisa doznajemo kakve su opšte prilike vladale u BiH, kao i o političkim pogledima i odnosima njihovih zemalja prema BiH. U ovim putopisima izuzetno rijetko su sadržani osvrti na prilike u Bosni predosmanskog razdoblja. Srednjovjekovna Bosna nije ulazila u njihovu spisateljsku optiku, jer su bili koncentrirani na realnost koju su činili odnosi među Bosancima s jedne, i odnosi između Bosanaca i predstavnika osmanske vlasti u Bosni, s druge strane. Kako nisu bili istoričari, radoznalost putopisača nije bila okrenuta prema predturskoj prošlosti Bosne. To je bio zadatak istoriografije.

NA PRAVCU SINTEZE

Višestoljetni period osmanske vladavine u Bosni značio je radikalne promjene u sveukupnom njenom životu. Prije svega, razorena je i uništena bosanska država - Bosna je pretvorena u upravnu i vojnu oblast Osmanskog carstva. Islamizacijom bosanskog stanovništva izmijenjena je vjerska struktura u Bosni; nestalo je bogumilstva sa bosanskom crkvom, a muslimani su postali većinsko stanovništvo u Bosanskom pašaluku, odnosno vilajetu. Na religijskoj podlozi formirana je nova etnička struktura bosanskog stanovništva, u kojoj su Bošnjaci, zahvaljujući pripadnosti državnoj religiji Carstva, imali privilegirani položaj.

Istraživač "Kulture Bošnjaka" dr Smail Balić konstatuje da je islamizirano slavensko stanovništvo u Bosni egzistiralo i razvijalo se pod imenom Bošnjaka, što je po njemu značilo da je "bošnjaštvo u ono vrijeme bilo određen nacionalni pojam".¹⁶⁷⁾ Karakteristično je stanovništvo dr Muhameda Hadžijahića da se "etnička individualnost Muslimana kroz čitavo tursko doba ispoljavalo u vidu bošnjaštva",¹⁶⁸⁾ da bi zatim tvrdio da teorija Husage Ćišića i Suljage Salihagića o bošnjačkom identitetu bosanskih Muslimana vuče "korijen iz feudalne etape u kojoj su Muslimani bili jedini politički narod. Odnosi su se, piše Hadžijahić, međutim, temeljito izmijenili tako da su sami Muslimani već prilično davno napustili svoju raniju bošnjačku nominaciju.¹⁶⁹⁾ Tako je, po Hadžijahiću, prestanak turske vladavine u Bosni za bosanske Muslimane proizveo gubljenje bošnjačke svijesti i bošnjačkog identiteta kojim su se oni diferencirali od istovjernih Turaka i kojim

¹⁶⁷⁾ Smail Balić: "Kutura Bošnjaka", muslimanska komponenta - Wien, 1973. - s. 58.

¹⁶⁸⁾ "Stav Muslimana BiH u pogledu nacionalnog opredjeljenja" - Studijski izvještaj - Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka - Institut za društvena ispitivanja - Sarajevo, 1970. - s. 161.

¹⁶⁹⁾ Isto, s. 178.

su ih sami Turci tokom četiri stoljeća nazivali i kao narod priznavali. Hadžijahića apodiktički slijedi njegov istomišljenik dr Mustafa Imamović, prema kome je "bošnjačka koncepcija (na prelomu dva stoljeća) počivala u biti na teoriji krvi i tla (Blut und Boden) kao odrednicama nacije, uz istovremeno marginaliziranje islama".¹⁷⁰⁾ I dalje: "U nauci je davno primijećeno da je takva "konstrukcija" (bošnjaštvo) historijski prevaziđena, pošto se Muslimani osjećaju Muslimanima... Tako je bošnjačko ime u toj selekciji kao historijski necjelishodno samo po sebi otpalo i ugasilo se u narodu... Bošnjaštvo se danas održava i povremeno javno oglašava isključivo kao ideologija i politički koncept mentalnih zaostataka nekadašnjeg bosanskog begovata... Imajući to u vidu bošnjaštvo bi se u praksi svelo na ideologiju i politiku neke muslimanske BiH u kojoj bi islam i Muslimani imali prevlast u odnosu na pravoslavlje i katolicizam, odnosno Srbe i Hrvate... Zato bi sankcioniranje bošnjaštva u sprezi sa islamom u stvari bio signal za potpuno reaktiviranje planova o podjeli BiH, što se danas za razliku od 1939. ne bi moglo ostvariti bez građanskog rata na vjersko-nacionalnoj osnovi sa nesagledivim posljedicama".¹⁷¹⁾ Kako se vidi iz ovog i drugih radova i napokon "Historije Bošnjaka" Imamovićeva tumačenja fenomena bošnjaštva izrazito su oprečna i protivrječna, ali uvijek saglasna i u funkciji oficijelnog političkog kursa. Ideja bošnjaštva od takve "nauke" samo je trpjela, više nego od kritika koje su dolazile iz antibosanskih tabora.

Ako je Imamović ideju bošnjaštva objašnjavao "teorijom krvi i tla", Hadžijahić je gorljivo propagirao "zavjetnu misao hrvatske politike da usklađuje na svakom koraku islamsku i katoličku granu hrvatskog naroda",¹⁷²⁾ i tvrdio da na osnovu "identične pigmentacije kože, kose i očiju... muslimani čine s katolicima jedinstvenu narodnosnu grupu".¹⁷³⁾ Kao što smo prethodno pokazali, obojica su odbacivali bošnjački nacionalni identitet muslimana BiH i zastupali gledište o njihovoj muslimanskoj nacionalnosti ("M").

¹⁷⁰⁾ Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić: "Muslimani i bošnjaštvo" - (Mustafa Imamović: "O historiji bošnjačkog pokušaja" - Književna revija - III - avgust-septembar 1990. - Sarajevo, ("Muslimani spram bošnjaštva") - Sarajevo, 1991. - s. 47.

¹⁷¹⁾ Mustafa Imamović, n. dj. - s. 64, 65, 68.

¹⁷²⁾ Muhamed Hadžijahić: "Pitanja orijentacije bosanskih muslimana" - "Novi Behtar" - Sarajevo, br. 24, 15. juni 1939 - s. 319- 322.

¹⁷³⁾ Muhamed Hadžijahić: "Razvoj narodnosne misli bosansko-hercegovačkih Hrvata" - "OBZOR" - 7. siječnja 1941. - s. 7.

Ovi primjeri otvaraju pitanje držanja muslimanske inteligencije u vezi sa nacionalnim identitetom b-h muslimana. Kao poseban društveni sloj muslimanska inteligencija javlja se na prelazu iz 19. u 20. vijek. To je doba austro-ugarske okupacione uprave u BiH kada ekonomski razvoj dobiva određeni zamah a u njegovoj pratnji teče proces konstituiranja modernih društvenih odnosa. Imućnije muslimanske porodice, prvenstveno begovske proveniencije, upućuju svoje sinove na univerzitetske studije u Beč i Zagreb odakle se u BiH vraćaju prvi fakultetski obrazovani muslimani. Okolnost da je u ovo vrijeme padalo jačanje srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta djelovala je na mladu muslimansku inteligenciju, politički neobrazovanu i neformiranu, da se politički aktivira u smislu njihovih programskih ciljeva. Tako se jedan dio ove inteligencije opredjeljuje u srpskom a drugi u hrvatskom pravcu, zavisno od uticaja i snage nacionalnih pokreta u pojedinim krajevima BiH. Uključivanjem u hrvatski i srpski nacionalni pokret b-h muslimanska inteligencija je vjerovala da je to put koji vodi ostvarenju kulturnog napretka i preporoda muslimana u BiH što je bio osnovni motiv i interes njenog tzv. nacionalnog opredjeljenja. Iako je njena politička i kulturna aktivnost bila obilježena nacionalnim predznacima i tonovima nacionalnih pokreta, bilo bi pogrešno zaključivati da je usvajala i slijedila ciljeve ideologije srpskog, odnosno hrvatskog velikodržavlja prema BiH. U stvari, nacionalno-političko opredjeljivanje muslimanske inteligencije u srpskom, odnosno hrvatskom smislu potvrđuje da je bošnjačka nacionalna ideja u njenoj strukturi bila nerazvijena i da joj opšta društvena, politička, kulturna i nacionalna konstelacija nije bila sklona. Šta više, kako se produbljavala srpsko-hrvatska nacionalno-politička konfrontacija i izražavale težnje ekspanzionističkog nacionalnog totalitarizma i velikodržavlja, muslimanska inteligencija će u određenim segmentima pokazati spremnost da slijedi ekstremne ciljeve srpskog i hrvatskog nacional-šovinizma. Istorija Prvog i Drugog svjetskog rata pruža argumente o takvim pojavama. B-h muslimanskoj inteligenciji pripada "zasluga" što je u razdoblju austro-ugarske okupacione uprave u BiH, u jugoslavenskom periodu između dva rata, kao i tokom prva dva desetljeća SFRJ bila protagonist, srpske, odnosno hrvatske nacionalne ideje među b-h muslimanima a zatim propagator tzv. "muslimanske nacije" i na taj način manje više, tokom cijelog 20-tog stoljeća djelovala kao kočničar autentične bošnjačke nacionalne ideje i obilježja b-h muslimana.

Stupajući na društvenu scenu muslimanska inteligencija bila je svjedok pojava o nedovršenom procesu formiranja nacionalne svijesti

muslimana, koji su se najčešće imenovali Bošnjacima, zatim Muslimanima, a moglo je da se čuje i sazna o pojedincima sa srpskim, odnosno hrvatskim nacionalnim opredjeljenjem. Nepostojanje među Muslimanima u BiH pokreta za nacionalnu afirmaciju, otvorilo je prostor za aktivnost na pravcu nacionalnog opredjeljivanja (srpskog i hrvatskog), koju su preduzeli određeni krugovi muslimanske inteligencije pod uticajem zamaha srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta. Iako odvojena od političke baze, ova inteligencija je prvobitno vjerovala da na taj način radi i doprinosi progresu muslimana, da bi u periodu prve i druge Jugoslavije postala oruđe politike koja je dominirala u BiH. Razvrstana u nacionalnim frontovima, ona je pred početak Drugog svjetskog rata aktivno učestvovala u Cvetković-Mačekovoj podjeli BiH, jednom na liniji nacionalnog opredjeljivanja u smislu srpstva i hrvatstva, a zatim prednjačila u propagiranju "muslimanske nacije".

Nacionalna svijest Bošnjaka imala je da savladava prepreke koje su podizane iz njihove strukture. To su, neosporno bile najtvrdje prepreke. Za formiranje i razvoj bošnjačke svijesti bitan je odnos Bošnjaka prema Bosni u razdobljima kada se radilo o njihovoj riješenosti da svoju sudbinu učine neodvojivom od sudbine zemlje. U tom pogledu od historijskog značaja su dva događaja i početka 30-tih i s kraja 70-tih godina 19. stoljeća. Prvi je određen pokretom Husein-kapetana Gradašćevića koji se 1831/32. programom za autonomiju Bosne suprotstavio centralnoj vlasti Osmanskog carstva u njenoj politici da u Bosni dominira svim tokovima i oblicima društveno-političkog života. Uporedo sa ovim, važan razlog nastanka Gradašćevićevog pokreta bila je odluka Porte da Srbiji vrati šest podrinjskih nahija, koje su uvijek pripadale Bosni. Ova dva razloga činili su pretpostavke za nastanak pokreta koji je u povijesti Bošnjaka i Bosne, formuliranjem programskih zahtjeva za autonomiju Bosne, obilježio pravac težnji vodećih snaga bosanskog društva u smislu državne emancipacije i samostalnosti Bosne i Hercegovine. Iako je u sukobu sa nadmoćnom oružanom silom Osmanskog carstva autonomni pokret doživio poraz, stvarni politički pobjednik bili su pokretači i nosioci čije su ideje i težnje generacijama motivirale, opredjeljivale i ispunjavale istoriju BiH preko jednog i po stoljeća. Izvorna i autentična bošnjačka ideja, autonomija Bosne nadživljavala je moćne osvajače i okupatore, koji su nestali u burama istorije i za koje još ima interesa istorijografija da bi osvijetlila i objasnila njihovu vladavinu i njihov kraj. Zbog svog epohalnog značaja autonomni pokret pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića ne prestaje da okupira misao istoričara-istraživača, da tematski inspirira nove naučne rasprave,

studije i monografije. Mali narod i mala zemlja mogu takođe biti kreatori velikih ideja. Što ih sudbina ne posređuje da ih ostvaruju prema svojim nastojanjima i potrebama, govori da im istorija nije bila naklonjena. Na putu do autonomije i priznanja narodnog identiteta, Bošnjaci će morati da nesrazmjernim ljudskim i materijalnim žrtvama osiguravaju svoja ljudska, narodna i istorijska prava.

Poslije Gradašćevićevog pokreta za autonomiju Bosne, kada je Evropa odlučila da Bosnu preda na upravu novom administratoru, Habsburškoj monarhiji, kao da je Bosna njen posjed, oglasila se Bosna oružanim otporom okupacionim formacijama pod komandom austrijskog generala Josipa Filipovića. Tek što je Sanstefanskim ugovorom (3. 3. 1878) između Rusije i Turske Bosni obećana autonomija pod kontrolom Austro-Ugarske i Rusije, na zahtjev Habsburške monarhije Evropa je intervenirala Berlinskim kongresom kojim je revidirala i ukinula Sanstefansku soluciju i Austro-Ugarskoj dala mandat da okupira Bosnu. Bosanski narod još nije stigao ni da se odredi prema rusko-turskoj mirovnoj odluci, a već se našao u izvjesnosti okupacije. Dok su b-h Srbi izražavali interes da se povežu sa Srbijom i Crnom Gorom, hrvatsko stanovništvo ispoljavalo je pretežno simpatije prema činu okupacije, muslimani su bili u previranju sa jasnim protivljenjem pripajanja Bosne Srbiji, kao i politici Porte da se ne pruža otpor austro-ugarskoj okupaciji Bosne.¹⁷⁴⁾ Što se više približavao Berlinski kongres zbuđenost i neodređenost muslimana, pod uticajem Sanstefanskog mirovnog ugovora, potisnuta je odlučnim i jasnim stavom protiv austro-ugarske okupacije. Slijedeći tradiciju pokreta s početka 30-tih godina protiv nastojanja Porte da guši težnje za autonomijom Bosne, Bošnjaci su se sada okrenuli protiv stanovišta osmanske vlade da ne treba pružati otpor odlukama Berlinskog kongresa koji je zasjedao cijeli mjesec dana (13. 6. - 13. 7. 1898). Već početkom juna Bošnjaci formiraju narodni odbor koji svojim djelovanjem sve izrazitije dolazi u sukob sa organima turske vlasti. Krajem jula, obrazovana je narodna vlada koja je obavijestila narod da je svrgnuta turska uprava što je dobilo podršku pretežnog dijela sarajevskog građanstva.¹⁷⁵⁾ Posljednji turski vezir u Bosni, Mahzar-paša napustio je zemlju krajem jula.

¹⁷⁴⁾ Rade Petrović: "Pokret otpora protiv austro-ugarske okupacije 1878. godine u BiH" - ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XLIII - ODN - knj. 8 - Naučni skup "Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878. u BiH" - Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1978. - Sarajevo, 1979. - s. 33.

¹⁷⁵⁾ Mehmedalija Bojić: "Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat BiH protiv austro-ugarske invazije 1878. - (ANUBiH- Naučni skup) - s. 75.

Njegovim odlaskom prestala je višestoljetna turska uprava u BiH.¹⁷⁶⁾ U ime Porte njeni predstavnici tražili su od Bošnjaka da uvažavaju odluke Berlinskog kongresa. Komandat turske vojske u BiH Hafiz-paša smatrao je da je svaki otpor uzaludan, a vezir Mahzar-paša savjetovao je da se Bosna preda mirnim putem.

Feldzojgmajster baron Josip Filipović preduzeo je okupacioni pohod sa oružanim formacijama jačine od 82.119 vojnika. Andraš, ministar spoljnih poslova Monarhije, mislio je da će pohod na Bosnu sa takvom snagom predstavljati paradni marš. Bošnjaci su krenuli u borbu na dva fronta - političku, za obaranje turske vlasti i vojničku da se odupru okupacionim snagama. Umjesto 80.000 generalu Filipoviću trebalo je 300.000 vojnika da slomi otpor branilaca Bosne.¹⁷⁷⁾ Idejom autonomije ukidali su osmansku vladavinu nad Bosnom, a bosanskim patriotizmom suprotstavljali su se okupacionim bataljonima Habsburškog carstva. Sultanu su poručivali da je "Bosna narodna a ne sultanova" i da "sultan može dati Stambol a ne Bosnu".¹⁷⁸⁾ Na proklamaciju cara Franje Josifa Bošnjaci su odgovorili da neće da znaju za Berlinski kongres, da ne priznaju tuđeg vladara i da su spremni da ratuju za slobodu domovine. U otporu okupacionim trupama u jedinicama "narodne vojske" učestvovalo je oko 93.000 dobrovoljaca. Iako je otpor nosio pečat spontanosti i pokazivao izrazito nizak stepen organizovanosti, austro-ugarskim formacijama trebalo je tri mjeseca operacija da zaposjednu BiH. Suočena sa žestokim otporom na koji je naišla u BiH Monarhija je odlučila da ustanički pokret uguši u krvi pri čemu su varvarski postupci njene vojske dosegli kulminaciju ubijanjem nezaštićenih žena i djece muslimanskog stanovništva. Među braniocima se smatralo da se Bosna može osloboditi nasilja samo ako se u njoj uspostavi autonomija.¹⁷⁹⁾

Poraz bošnjačkog otpora austro-ugarskoj okupaciji kao i ustaničkog pokreta Husein- kapetana Gradašćevića nije obeshrabrio Bošnjake da se bore za autonomni položaj BiH. Ideja autonomije BiH opredjeljivala je njihovu nacionalnu političku filozofiju, povijesni smisao njihove nacionalne egzistencije, jer je Bosna značila ime njihovog početka, porijekla, opstojanja i njihove sudbine. Ideja autonomije BiH postala

¹⁷⁶⁾ Hajrudin Ćurić: "Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austro-ugarske okupacije BiH god. 1878". -(ANUBiH - Naučni skup) - s. 329.

¹⁷⁷⁾ Kao pod 175).

¹⁷⁸⁾ Hamdija Kreševljaković: "Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878", Sarajevo, 1937. - s. 18.

¹⁷⁹⁾ Bekir Sitki Baykal: "Pitanje BiH i osmanska država 1878. godine" - Sarajevo - ANUBiH - Naučni skup - s. 107/8.

je za Bošnjake neodvojiva od bošnjačkog imena, od ideje bošnjaštva. Jedno u drugom je egzistiralo i uzajamno se potvrđivalo. U uslovima austro-ugarske okupacije Benjamin Kalaj je nastojao da idejom inter-konfesionalne bosanske nacije okupacionom režimu osigura podršku muslimana. Međutim, on je u svojoj koncepciji ideju bosanske nacije odvojio od ideje autonomije BiH. Okupacija ne bi bila okupacija da je prihvatala ideju autonomije BiH, autonomni položaj BiH u okviru Austro-Ugarske monarhije.

Istorijska nauka je odavno objasnila zašto Kalajevu (kao i Topal-pašinu) koncepciju bosanske nacije Bosna nije prihvatila. Razlog je, prije svega, u činjenici da se nacije ne formiraju prema političkim projektima i odlukama okupacionih režima, jer se radi o procesu unutar naroda kada on postaje svjestan svog nacionalnog identiteta i izražava ga političkom voljom da bi ga potvrdio neophodnim nacionalnim institucijama, prvenstveno državnim. Pošto nije prihvatila koncepciju "bosanske nacije", bosansko-muslimanskoj inteligenciji, koja se takoreći tek počela formirati u periodu austro-ugarske okupacione uprave u BiH, činilo se da je nacionalno opredjeljivanje muslimana u srpskom ili hrvatskom smislu politička realnost i perspektiva. U periodu države SHS, koja je stvorena na ideji troimenog naroda, na platformi nacionalnog i državnog jedinstva, bosanskim muslimanima nametnuta je državna politika koja je od njih kao vjerske zajednice, odnosno kao "anacionalnog elementa" tražila da se deklariraju kao Srbi, odnosno Hrvati da bi postali punopravni i ravnopravni državljani. Uporedo, ideja autonomije BiH u ovoj državi nije imala nikakve šanse. Muslimanski političari nisu uopšte pitani kada se odlučivalo o političkom uređenju i organizaciji države. Kada je rješavano tzv. hrvatsko pitanje Sporazumom Cvetković-Maček, BiH je doživjela podjelu između Banovine Hrvatske i buduće političke jedinice "Srpske zemlje". Ideja autonomije bila je nespojiva sa državnim centralizmom, nacionalnim unitarizmom i politikom hegemonizma i velikodržavlja. Put do autonomije BiH i priznanje bošnjaštva određivali su različiti i protivrječni uslovi, mirnodopski i ratni.

Njemačko-italijanskom agresijom u aprilu 1941. razbijena je jugoslavenska država i ubrzo uspostavljena NDH, kojoj je nasilno anektirana BiH.

Tokom ustanka protiv okupatora, pod rukovodstvom KPJ, organiziran je NOP čiji je razvoj doveo do stvaranja AVNOJ-a u novembru 1942. i zatim do stvaranja ZAVNOBiH-a u novembru 1943. Tim činom BiH je postala jedna od šest ranopravnih federalnih jedinica

u DFJ.¹⁸⁰⁾ U periodu 1945-1990. BiH je imala status Republike sa državnim organima kao i druge republike u Saveznoj jugoslavenskoj državi. Ustavom od 1974. Federativna jugoslavenska država pretvorena je, de facto, u konfederaciju.

Međutim, republički državni status BiH nije bio praćen priznanjem nacionalnog identiteta bošnjačkog naroda. Jedno vrijeme nastavljena je politika dvojakog nacionalnog opredjeljivanja muslimana, da bi od kraja 60-tih godina muslimani bili proglašeni "muslimanskom nacijom". O svojoj nacionalnosti Muslimani nisu sami odlučivali. Umjesto njih to su činili partijski i državni forumi. Višenacionalna jugoslavenska državna zajednica koja je usvojila princip nacionalne ravnopravnosti kao način svoga postojanja, nije bila spremna da b-h muslimane prihvati kao bošnjačku naciju.

U toku nepunih pet desetljeća postojanja Socijalističke republike BiH u jugoslavenskoj federativnoj socijalističkoj državi bosanski Muslimani doživjeli su razvoj i napredak u svim domenima društvenog života, naročito u kulturnom pogledu kakav nije bio ostvaren i zabilježen u svim prethodnim epohama. Stvorena je impozantna muslimanska inteligencija koja se potvrdila kao nosioc sveukupnog preobražaja i progressa bošnjačkog naroda. Njoj ide u zaslugu što se u redovima Muslimana razvila bošnjačka nacionalna samosvijest, svijest da je samostalna država njihova istorijska sinteza, kao što joj ide u zaslugu što Bošnjaci stiču saznanje da je budućnost BiH u Organizaciji ujedinjenih naroda, prvenstveno u ujedinjenoj Evropi.

Slijedeći ideologiju i politiku velikodržavlja svesrpska agresija na BiH 1992-1995. bila je motivirana, pripremljena i provođena genocidom da bi se uništio bošnjački narod i BiH na taj način nasiljem anektirala Srbiji. U odbrani biološkog i nacionalnog opstanka bošnjački narod je u jeku rata, na Bošnjačkom saboru, proglasio da je vraćanjem bošnjačkog imena okončan proces njegovog nacionalnog konstituiranja. Bošnjački sabor proglasio je, u ime naroda, istorijsku deklaraciju realizacije ideje bošnjačke nacije, koja u višestoljetnoj "toleranciji i međusobnom poštivanju svih ljudi i svih tradicija" Bosne vidi budućnost svoje bosanske domovine.¹⁸¹⁾

¹⁸⁰⁾ Franjo Kožul, Slavko Kukić: "Država i nacija" - Bosna i Hercegovina, posljednji etapni prostor konsolidacije Europe - Mostar-Sarajevo - 1999. "ZAVNOBiH je, dakako, svojim odlukama otvorio nove stranice b-h povijesti ... njegove odluke su, naime, donesene na tlu BiH" - s. 319. "Ovaj povijesni čin (tj. ZAVNOBiH) nije važan samo zbog donošenja odluke. On bi prije mogao biti dokaz da nam nitko neće donijeti recept za življenje. U njegovu kreiranju, naprotiv, moramo iskoristiti vlastitu, intelektualnu i političku energiju" s. 320.

¹⁸¹⁾ Bošnjački sabor - Pres bilten, br. 4 - (28. IX 1993).

Bošnjački sabor bio je veliki trenutak bošnjaštva, ali ne i bez sjene. Vratio je Bošnjacima historijsko nacionalno ime, ali je morao da se distancira od inicijative i stanovišta prisutnog u jednom segmentu, da se teritorija naseljena Bošnjacima proglasi muslimanskom državom i tako pocijepa država BiH. Takva inicijativa odgovarala je srpsko-hrvatskim planovima o podjeli BiH, kao i ratom stvorenom stanju, koje je podržavala i na kome je zasnivala svoje kombinacije i stavove Međunarodna zajednica iako su Ujedinjeni narodi priznali državu BiH. Suzbijena i odbačena na Bošnjačkom saboru, ideja muslimanske bošnjačke države nije bila definitivno uklonjena iz političkog života Bošnjaka. U svakom slučaju, ona se održavala kao posljedica ratnog destruiranja i cijepanja BiH.

Održan u vrijeme tzv. Ženevskog sporazuma koji je Međunarodna zajednica diktirala BiH, Drugi bošnjački sabor bio je obilježen podsjećanjem na povijesno iskustvo Bošnjaka koje je imperativno tražilo da se sagledaju sopstvene zablude kao i gruba realnost aktuelnog položaja. Književnik Alija Isaković upozorio je da se protiv Bošnjaka vodi "krstaški rat čiji je cilj fizičko realizovanje dugogodišnjih planova", da "Evropa ne uvažava oblike multikulturalnog zajedništva" u BiH, da su "velike sile Zapada objektivno saučesnici u zlodjelima nad bošnjačkim narodom", pa zaključuje "da se Bošnjaci moraju što prije priviknuti, mimo svoje volje, na podjelu BiH, koju je donijela komšijska i međunarodna prisila".¹⁸²⁾

Godinu dana kasnije agresija i rat su okončani Dejtonskim mirovnim sporazumom. Presudno je bilo stanovište vodeće svjetske sile SAD. Dejton je potvrdio međunarodno priznatu državu BiH, ali je izvršio podjelu države na dva entiteta - Federaciju BiH i Republiku Srpsku. Predstavnik BiH u Dejtonu prihvatio je takvu podjelu i saglasio se sa uspostavljanjem entiteta Republika Srpska. Unutar Federacije vlast su takođe dijelile dvije vodeće nacionalne stranke, bošnjačka SDA i hrvatska HDZ. Tako je i Federacija BiH de facto podijeljena između Bošnjaka i Hrvata organizovanjem nacionalnih kantona i opština. Cjelovita BiH postala je politička deviza stranačke koalicije sa SDA na čelu. Ova propagandna deviza lišena je realne podloge, jer u postojećem državnom sistemu nema nikakvog uporišta. Šta više, postojeći obrazovni sistem u BiH, tačnije sistemi, nastavnim programima veoma efikasno razaraju cjelovitost države BiH. Programima koji se primjenjuju u b-h školstvu učenici se vaspitavaju u netoleranciji i uzajamnoj mržnji posredstvom udžbenika iz Srbije, Hrvatske i

¹⁸²⁾ Drugi bošnjački sabor (1994) - govor predsjednika Sabora Alije Isakovića.

Federacije BiH, u kojoj su u školama sa bošnjačkom većinom učenika u upotrebi udžbenici bošnjačkih autora koje odobrava bošnjačko ministarstvo obrazovanja. Ako se ovo stanje produži za vijek stasanja jedne generacije, BiH će imati novu generaciju ideološki potpuno spremnu za nastavak i dovršenje Dejtonom prekinutog rata, čiji motiv i cilj može biti uzajmno istrebljenje svih Bosanaca. Kako sada stvari stoje, politička deviza za cjelovitu BiH je promišljena fikcija u funkciji kontrole vlasti, instrumenta i cilja vrha vodeće bošnjačke stranke koji je beskrajno daleko od imperativa reintegracije države BiH.

Uporedo sa devizom za cjelovitu BiH plasira se parola "jak bošnjački narod, jaka BiH". To je, međutim, kako pokazuje historijsko iskustvo, parola izrazito nacionalističke ideologije. BiH može postati stabilna država ne utrkom nacija da bi povećale svoju političku snagu i uticaj na državne poslove, što neizbježno vodi nacionalnim konfliktima i destruiranju države, već osiguravanjem jednakopravnosti građana - pripadnika svih b-h naroda, razvijanjem demokratskih odnosa, jačanjem poretka zakonitosti i pravne države. Težnja da jedan narod, pogotovo većinski, čini BiH jakom državom, motivirana je intencijom da u državi ostvari suprematiju i hegemoniju, što neminovno vodi u duboke krize, često po državu katastrofalne. Ako jedna nacionalna politika u višenacionalnoj državi, kakva je BiH, kontrolira sva ili najvažnija područja državne aktivnosti, ona postaje izvoriste nezakonitosti, koja ugrožava samu državu i čini njen poredak nestabilnim i permanentno kriznim.

Respektujući pouke historije, može se argumentirano tvrditi: što je politički jači jedan narod u BiH to je slabija BiH, koja može biti stabilna i jaka ukoliko u praksi uspješnije obuzdava i savladava sopstvene nacionalizme. BiH je utoliko jača ukoliko su njeni nacionalizmi slabiji. U toj relaciji nužno je razmatrati i tretirati pitanje kohezije, odnosno reintegracije BiH. Često se susrećemo sa shvatanjem da je bošnjački narod, kao autohtoni narod u Bosni, presudan faktor i nosilac integracije BiH. Pri tome se "zaboravlja" da je BiH višenacionalna državna zajednica, u kojoj nijedna posebna nacija nije i ne može biti nosilac njene državne kohezije nasuprot drugim dvjema nacijama. Državu BiH ne održavaju posebni interesi i težnje, već zajednički interesi njenih naroda i građana. Nacionalni interesi nisu identični već različiti i nerijetko suprotni, pa već stoga nacionalni faktor, po svojoj prirodi, nije nosilac integracije b-h države. Tezi da je bošnjački narod integrativni, kohezioni faktor b-h države imanentna je ideja i tendencija političke dominacije bošnjačke nacionalne politike u BiH. Ova teza

protivrjeći principijelnom stanovištu Drugog kongresa SDA da "Bosna nije samo bošnjačka i da nema Bosne bez Srba i Hrvata."¹⁸³⁾ Bosni kao da nije moguće da se oslobodi hegemonije. Između dva svjetska rata hegemoniju u BiH imala je politika srpskog velikodržavlja; u uslovima fašističke okupacije BiH je bila osuđena na velikohrvatski državni totalitarizam; u razdoblju 1945-1990. politički hegemon bila je KPJ; od 1990. do sada bošnjačka SDA uporno teži za hegemonijom u BiH. Istorijski se potvrdilo da hegemonija ugrožava i razara BiH, da je hegemonija pokretač i nosilac dezintegracije BiH.

Integrativni faktor višenacionalne držve BiH može biti svijest o solidarnosti, zajedništvu, pozitivno povijesno iskustvo, istorijska svijest o značaju i nužnosti tolerancije, tradicija uvažavanja zajedničkih duhovnih i moralnih vrijednosti, svijest o sudbinskoj uzajamnosti i povezanosti pripadnika svih konfesija i narodnosti u BiH. U normalnim uslovima kada se ne nalazi pod tutorstvom politike, ekonomija može da efikasno djeluje u smislu integracije BiH.

Za razliku od izloženih teza, ima mišljenja da bi ideja bosanske nacije mogla da odigra ulogu faktora reintegracije države BiH. Zastupnici ove koncepcije dolaze iz reda bosanskih naučnika. Po njihovom mišljenju, osnovu bosanske nacije činila bi b-h država. Kao što je poznato, Osman Šerif Topal-paša i Benjamin Kalaj zasnivali su svoje teze o bosanskoj naciji na interkonfesionalnoj podlozi i sadržini. O razlozima neuspjeha njihovih teza govorili smo ovdje u posebnom poglavlju. Ponovićemo da je bitan razlog neuspjeha njihovih teza bio u činjenici što su bile u funkciji politike njihovih država, što su imale da služe državnoj ideji Osmanskog, odnosno Habsburškog carstva.

Svoju koncepciju bosanske nacije istoričar dr Vera Kržišnik-Bukić izložila je u "Prilogu programu za Bosnu".¹⁸⁴⁾ Ona smatra da cjelokupna domaća populacija u BiH predstavlja bosansku naciju, koja ne može biti etnička, već politička institucija države nastale ugovorom svojih građana i svojih etno-nacionalnih grupacija. Bosanska nacija može u aktuelnom istorijskom trenutku biti samo država-nacija (state nation), a ne nacionalna država (nation state) (23). Na kraju 20. stoljeća u BiH je moguća samo ona specifična jednonacionalnost koja se poistovjećuje s pripadnošću državi BiH (24). Bosansku naciju kao političku zajednicu čine sve tri etno-nacije BiH. Institucija državljanstva

¹⁸³⁾ Referat Alije Izetbegovića na Drugom kongresu SDA - "Dnevni avaz" - Specijalni prilog - 6-7. septembar 1997.

¹⁸⁴⁾ Dr Vera Kržišnik-Bukić: "Prilog Programu za Bosnu" - Polazišta za rješavanje bosanskog pitanja - I. jubljana, 1997.

treba da postoji kao svojstvo BiH i svakog entiteta u BiH. U BiH treba da postoji samo jedno državljanstvo kao što postoji samo jedna međunarodno priznata država. (40) Čin uvođenja koncepta bosanske nacije podupiraće smatra autor, svjetska zajednica, naročito SAD i ne treba ga odlagati. Budućnosti Bosne kao političke zajednice nema ni bez osnovne identifikacije velike većine stanovnika s državom BiH, a ni bez društvenih uvjeta u kojima država omogućuje njihovu slobodnu i svestranu etnonacionalnu identifikaciju (47). Ovaj program je, kaže autor, vizija kojoj on teži i želi da bude ostvarena. (49)

Ova publikacija je kao samostalno izdanje autora objavljena u Ljubljani 1997, a iste godine u sarajevskom listu "Oslobođenje" njen sadržaj je u cjelini donesen u obliku feljtona. S obzirom da se radi o Programu koji pretenduje da ga usvoji odgovarajuće tijelo države BiH, rasprava o autorovoj koncepciji biće moguća kada i ako dobije placet države BiH, tj. kada uđe u tokove političkog života i postane jedan od njihovih sadržaja. U svakom slučaju, inicijativa zaslužuje pažnju javnosti, pa smo ovdje prezentirali glavne stavove "Programa", koji ima karakter dokumenta nastalog u aktuelnom trenutku države BiH. Naše je mišljenje da je "Program" dr Vere Kržišnik-Bukić motiviran i inspirisan imperativnom potrebom reintegracije države BiH i da je u funkciji njene stabilne budućnosti.

Slično gledište, ali sa drukčijom analizom i argumentacijom, zastupa profesor Mahmutćehajić, autor više zapaženih knjiga o Bosni. On se zalaže za državni integritet Bosne, uvjeren da bi podjelom Bosne na tri dijela - hrvatski, srpski i bošnjački - Bošnjaci morali da odrede svoju "nacionalnu teritoriju" koja ne može biti Bosna.¹⁸⁵⁾ Mahmutćehajić vidi u Bosni paradigmu "jedinstva u različitosti", kao što je to i cijeli svijet, pa smatra da ovaj "istorijski zakon" treba da važi i za Bosnu, koja simbolizira i predstavlja "jedinstvo u različitosti" Srba, Hrvata i Bošnjaka. Lišavanjem prava Srba i Hrvata na Bosnu, ona bi bosansku politiku "svodila na bošnjačku, a bošnjačku na politiku zemlje i krvi" što neminovno vodi propasti Bosne (132). Neprihvatljiva je koncepcija "muslimanske države u Bosni" jer je "bošnjačko biće neodvojivo od bosanske cjeline".¹⁸⁶⁾ Da bi se održala bosanska država, potrebno je da njene različitosti objedinjuje "državno-nacionalna svijest... bez koje je teško predvidjeti mogućnost opstanka i same države". Nosioca ove svijesti Mahmutćehajić veže za "onu

¹⁸⁵⁾ Rusmir Mahmutćehajić: "Dobra Bosna" - Zagreb, 1997. - s. 38.

¹⁸⁶⁾ Rusmir Mahmutćehajić: "Kriva politika" - Tuzla, Sarajevo, Zagreb - 1998. - s. 69.

intelektualnu zajednicu koja je moćna" i od koje "ovisi budućnost zemlje" (119). Nakon tragedije koja je u posljednjem ratu pogodila Bosnu, potrebno je "da se izgradi novi pristup b-h cjelovitosti" (131) kome je imanentna "državno- nacionalna svijest". Ako tačno razumijem navedenu Mahmutćehajićevu tezu, bitnu pretpostavku opstanka Bosne izražava nacionalna svijest koja se zasniva na bosanskoj državi, prožima državnošću, politički integrira državu Bosnu.

Od pojave imena Bošnjak do pune afirmacije bošnjačke nacionalnosti trebalo je da prođe preko pet stoljeća (1463-1993), u kojima je, nakon četiri državno-upravna sistema Bosna postala međunarodno priznata država. Značajno je da se ime Bošnjak¹⁸⁷⁾ javlja poslije propasti bosanske države, a bošnjačka nacionalnost legalizira u uslovima agresije i rata, koji su prouzrokovali destrukciju bosanske države na političke entitete.

Drukčije stoji stvar sa idejom bosanske nacije. Politički su je pokrenuli osmanski vezir i austro-ugarski ministar, a na kraju 20. stoljeća pokušavaju da je ožive bosanski naučnici. Ono što ovu inicijativu čini politički i historijski relevantnom je teza da joj se namjenjuje smisao i uloga kohezije i reintegracije države BiH. Prema ovoj koncepciji bosanska država i bosanska nacija se uzajamno uslovljavaju i povezuju. Od države Bosne zavisi mogućnost i realnost bosanske nacije, a od bosanske nacije stabilnost bosanske države. O izloženoj projekciji pravu riječ će kazati budućnost Bosne, historija. U postojećim uslovima ove političke sintagme realno su samo hipoteze, teze naučnika. Sinteza države BiH u budućnosti je upitna ukoliko se na društvenoj pozornici održavaju ideologije nacionalno konfrontabilnih nacionaliteta.

U našoj studiji razmatrali smo najvažnije stavove u pitanju nacionalnog identiteta bosanskih Muslimana, koji su dolazili do izražaja u političkom životu BiH preko jednog stoljeća, kao i teze koje je, s tim u vezi, zastupala historijska nauka. Nastojali smo da ih izložimo vjerodostojno, ali i s pravom na kritički pristup i ocjenu. Dijelimo stajalište historičara koji smatraju da je kritika bitan elemenat historijske metodologije, a traganje za smislom historijskih zbivanja filozofski nalog i aspekt proučavanja sveukupnih društvenih procesa.

¹⁸⁷⁾ Smail Balić: "Kultura Bošnjaka" - muslimanska komponenta - Wien, 1973. (... pridjev al-Bosnawi, Bosnewi, Bosnali ili Bošnaq (Bošnjak) znači Bošnjak, Bosanac (s. 58) ... Pridjev Boshnaku, odgovara na dlaku arpskom al-Bosnawi ili turskom Bosnaq (s. 65).

Istorija je "htjela" da se višestoljetna borba za priznanje i legitimitet bošnjačke nacionalnosti okonča u razorenoj Bosni, koja u bošnjačkom narodu ima neupitnog garanta državnog integriteta. Međutim, i dalje je otvoreno pitanje sudbine multireligijske i multinacionalne državne zajednice BiH, koja može da egzistira samo u mjeri nacionalne ravnopravnosti njenih naroda - Bošnjaka, Srba i Hrvata. Princip nacionalne ravnopravnosti u višenacionalnoj BiH znači na djelu odlučno odustajanje od svake težnje za primatom političke vlasti i dominacije u zemlji. U BiH jednako pravo imaju svi njeni građani, nezavisno od nacionalne pripadnosti. Sudbina BiH rješavaće se u borbi između centripetalnih i centrifugalnih sila, između integrativnih i dezintegrativnih snaga b-h društva.

Često se govori i piše da BiH pripada Evropi. Međutim, pripadnost države BiH Evropi potvrđuje se praksom, normama i modelima evropske organizacije b-h društva i države. U tom pogledu s razlogom se ističe značaj integrativnih procesa sa stanovišta političkog opstanka BiH. Integracija ima dva bitna aspekta - unutrašnji, koji se ispoljava političkim integriranjem b-h nacija u državu BiH, i međunarodni, evropski, koji državu BiH integrira u Evropu. Radi se o simultanom, jedinstvenom procesu. Unutrašnjom integracijom nacija u b-h državu čini BiH sposobnom u smislu integracije u Evropu. Istovremeno, svaki napredak u procesu integracije u Evropu djelotvorno utiče na proces unutrašnje integracije.

Da bi BiH bila u Evropi sa evropskom organizacijom društva i države, Evropa bi morala da se ostvaruje u BiH civilizacijski, društveno, politički, ekonomski, kulturno.

Legitimiranjem bošnjačke nacije ispunjena je samo jedna od pretpostavki društvene i državne evropeizacije BiH.

THE GENESIS OF THE IDEA OF THE BOSNIAN, BOSNIAK NATION

Summary

In many studies and discussions, this historian has been researching the national question of the Bosnian-Herzegovinian Muslims in the course of nearly, forty years, whether the particular aspects of the question or the topics of a wide range are concerned. The work, summarised here, represents the author's discussion of the thesis, to comprehend the national development of the Muslims in B-H, what is dominating in the bibliography, recorded in the past hundred years.

Approaching the given task accepted at the Academy of Arts and Sciences of B-H, by the end of 1997, as an individual project, the author in the introduction discussed the medievalists' standpoints on the medieval Bosnia. In his opinion the historical science on the medieval Bosnia and the achieved results enabled, relatively, a credible knowledge of the essential assumptions and elements of her social, religious and state structure. But, the character of the Bogumili, the importance of the Bosnian church and the statesmanship of Bosnia is still discussed. There is a prevailing agreement among the historians that in the medieval state of Bosnia, at her length, the Bosnian population accepted the Bogumili belief due to the pressure from the Catholic centres in Rome and Hungary, that question of statesmanship of the medieval state Bosnia was discussed and appraised differently in our scholarly work on the medievalism. Some of them claimed that Bosnia's unstable position was due to the vassal relation (to Hungary), while the others claimed, though a minority, that the Hungarian rulers had no historical rights on Bosnia. The majority of the scholars advocated the standpoint that Bosnia, throughout the Middle Ages was loose concerning the religion and there is a thesis that the heretic Bosnian church had not an important role in the second part of the fourteenth century, at the time of the prosperity of the Bosnian state.

Among the Bosnian scholars are the known names, medievalists, Anto Babić and Marko Šunjić. The phenomenon of the Bogumili attracted Ante Babić's interest, he researched the development and influence of the Bosnian church and the position of the medieval Bosnian state. Marko Šunjić, with his studies of Gost Radin and his work "Bosnia-Herzegovina in the Fourteenth and Fifteenth Century" is in the highest ranks of the Bosnian medievalists.

At the time of the Ottoman conquest of Bosnia (1463), her position was radically changed. The country became a province of the Ottoman Empire, in the most forward position to the Middle Europe. The conqueror of Bosnia, sultan Mehmed II-Fatih, applied a cruel strategy in the country, the king was killed, the upper classes of the Bosnian nobility were liquidated, he thoroughly destroyed the Bosnian state, establishing the feudal timar system, the Islamization, the new economic, religious and demographic structure was introduced. The miri land could not be sold or purchased or inherited, but managed by the sultan in the Empire. The minor feudal lords-warriors in Bosnia became the ruling class, the outstanding power of the Ottoman Empire in the conquest plans.

In the course of the Islamization process throughout the fifteenth and sixteenth century the complete structure of the Bosnian population was changed. At the same time, the result of the "global pressure" and the "tolerant" relation of the Ottoman authorities, the Islamization in Bosnia had the greatest, an epoch-making importance. By the end of the sixteenth and the beginning of the seventeenth century, the Muslims in Bosnia became the majority of the population. The success of the Islamization was due to the lower nobility and peasants, who, accepting Islam, meant to feel better and secure the property under the Ottoman rule. Islam was the state religion of the country. On the changed religious basis a new ethnical structure of the Bosnian population was created, where the islamized people had a privileged position. Different as the Bosniaks, also by the non-Bosnian writers, travelogue writers and diplomats.

Because of the great significance, the Islamization in the historiography has been treated as an exceptionally interesting and attractive historical issue, at the same time, there have been many controversies in interpreting and explanations, not seldom, depending on the wider social engagement. There is, nearly a century that the problem of the Islamization in Bosnia has occupied the scholars, primarily the Bosnian-Herzegovinian Muslims. It is necessary to record, present and make a critical appraisal of their explanations and viewpoints on the Islamization in Bosnia, that along the, relatively, voluminous bibliography represents an open scholarly problem.

Among the first Bosnian-Herzegovinian scholars was Dr Savfet-beg Bašagić, who formulated his standpoint on the reasons of the successful Islamization in Bosnia. He was the author of the "A Short Advise on the Past of Bosnia-Herzegovina". Presenting the course of the Ottoman conquest of Bosnia, Bašagić did not researched the historical resources and the medievalists' researching results or the Ottoman scholars. His conclusion was that all the Bogumili nobility was in favour of the sultan, so the Bogumili to the last man converted to Islam. This viewpoint was based on the belief that all Bogumili in the religious belief were closer to Islam than to the Catholicism, explaining the relations of the Bogumili and the Muslims to the cross, baptism, marriage sacrament, church ceremonies, etc. According to Bašagić the conversion of the Bosnian population to Islam was an exceptionally, simple and spontaneous act. In this way he "solved" the question of the Islamization, which had not an even course, included the members of all the religious communities- Bogumili, Catholics and Orthodox, it was a process that lasted about two centuries.

Bašagić's interpretations of the Islamization, as a Bogumili factor, was not left alone. The identical and similar viewpoint was promoted by some other authors, whose thesis had a different meaning and were of a different kind.

Besides of Bašagić, the Islamic scholar Mehmed Handžić found the key of the Islamization in the similarity of the Bogumili and Islam. He emphasized that the Bogumili were the most numerous community in the Bosnian kingdom, the Catholicism in Bosnia was established by force of the Hungarian arms, that there were almost no Orthodox people in the medieval Bosnian state, Mehmed Handžić promoted the thesis that the Bosnaiaks represent the autochthonous people in Bosnia, so they have the main role in the state and the social life in the country. Bašagić and Handžić's explanation of the Islamization simplify the historical phenomenology, because the Islamization had the character of a historical process, shown as a manifestation of loyalty and obedience of the people to the Ottoman authorities.

Contrasting to the mentioned authors, Aleksandar Solovjev, professor at the Law School, Sarajevo, his thesis was that the Bogumili factor had a decisive influence, it was based on certain sources and the scholarly literature. In his opinion the hate for the Catholics provoked by king Tomaš's militant pro-Catholic action, influenced many Bogumili, particularly the peasants to approach the Turks and accept Islam. in his conclusions Solovjev claimed that neither in Bulgaria, Serbia and Croatia nor in other territories conquered by the Turks, no mass conversion of the Slavs- peasants took place, being only the case in the Bogumili Bosnia.

The scholarly based explanation of the Islamization was given by the academician Nedim Filipović, the founder of the modern Oriental studies. His works were based on the sources of the Ottoman provenance-defters, court sidžili and the critical appraisal of the historical literature: the Ottoman, European and in the country. His appraisal was that the heterogeneous religious structure of the medieval Bosnian population favoured the Ottomans to carry out the Islamization. The members of all the existing confessions were converted - the Bogumili, Catholics and Orthodox. Also, the peasants and the middle class nobility were, en mass, converted to Islam. A great number of these classes accepted Islam motivated by certain social interests. The Islamization in B-H, according Nedim Filipović, was not only, an object of the history of B-H, but an object of the Turkish state development. His thesis is that the Islamization course in Bosnia was developed under a "global pressure", a fact of the Ottoman conquest of Bosnia, what allowed the authorities a "tolerant" relation in the process of the religious structure transformation in B-H. In the centuries of the Ottoman rule to follow, a threefold confessional structure in Bosnia was stabilized: Muslim, Orthodox and Catholic. The ethnical structure was corresponding to the religions: Bosniaks, Serbs and Croats. In 1863 was established the Society to spread over the Serbian name, while in 1867, the Society to spread over the Croatian name in B-H.

In the period of 1861-1869, Bosnia was ruled by the vizier Osman Šerif Topal- paša. He is considered to be one of the most successful Bosnian viziers. In his period Bosnia had a good economy, a development was felt, in the cultural life as well. The roads were constructed, schools were opened, the administration was reformed, the printing press developed and the newspaper was published. The name of the vizier, Topal-paša was linked to the political activity that promoted the equality of religions and the inter-confessional Bosniaks, as a national ideology. With the appointment of Topal-paša to his post in Bosnia, Porta was led by the main interest, to preserve Bosnia as their shield to Europe. Finally, Porta came to light that Bosnia could be preserved, primarily, to respect the Bosniaks, to establish a tolerant relation between the Muslims and non-Muslim population. The regime of Topal-paša proved that Porta could not act in the old way, but Bosnia had no power to change her position radically.

At the beginning of the twenty years of the Austro-Hungarian administration and occupation in B-H were marked by the Bosnian policy, supported and realized by the joint minister of finance, Benjamin Kálláy. The base of the policy he sought among the B-H Muslims, in their social- political high classes. Kálláy was of the opinion that the development and strengthening

of the Serbian and Croatian nationalism can successfully opposed by the concept and policy of the Bosnian nation. In this respect he reckoned with the Muslim feudal lords, who, the occupation regime supported in their social-economic demands and interests. He was convinced that they had been the carrier of a separate Bosnian individuality, so Kálláy's conclusion was the Muslim agas and begs can play the part of a natural subject of his own conception of the Bosnian national idea and policy. To be interpreted into the language of the political pragmatics, Kálláy's thesis on the Bosnian nation was in function of the state political idea and strategy of the Austro-Hungarian Monarchy. Kálláy was a creator of the Bosnian policy of Austro-Hungary, but he was far from the thought, the Bosnian national idea to be developed and constituted like the Bosnian national state. According the political nature and logic, Austro-Hungarian occupation administration excluded the possibility of the Bosnian nation. Even Kálláy taking part at the Delegation sessions was speaking that Austro-Hungary came to B-H because of their strategic motifs and interests, that are opposed to the aspirations of the national movements. The failure of the Kálláy's Bosnian national policy was restricted by the fact that the nations were not formed according the political projects of the regime, even more the occupational one, because it is an internal process of a people becoming conscious of the own national identity, expressed in the political willingness, to confirm it by their own national institutions, in the first place, the national state.

Kálláy did not make a mistake in his appraisal that his thesis of the Bosnian nation will be supported by the Bosnian Muslim nobility. Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak was affirmed as an eminent protagonist of the Bosnian national idea. Being the publisher of the newspaper BOŠNJAK, he collected and published the Muslim literary folklore he was loyal to the occupational regime. In the national-political history of B-H Muslims, in the last decades of the nineteenth century he was known by his determination for the national name of Bosniak. According to his view the Bosniak is the national name for all three religions in B-H. Meanwhile, his acception of the annexation of B-H (1908). Kapetanović's Bosniak idea proved to be deprived of the authentic Bosniak national interest and became legitimate as the pro-occupation policy, in Bosnian form. The destructed Bosnian nobility depending on the regime of the occupation administration politically and economically had no ability to play the part of the national leadership. The Bosniak idea was with them according the law of inertia and existed like a hope, never to be lost. Indisputably, without Kapetanović's wide and fruitful cultural-political activity, the history of the Bosniak idea would be left without a fundamental stone in its developing structure and architecture.

The period of the Austro-Hungarian occupation of B-H was marked by the development and strengthening of the Serbian and Croatian national movements in B-H, with an expressed strive to integrate Bosnia into their national states, Serbia and Croatia. Influenced by these movements, the Muslim intelligence had tendencies of the Muslim self-determination, as Serbs and Croats. As a matter of fact it was a political self-determination, confirmed as national, because the masses of the Muslim people in B-H had never accepted it.

While, under the Austro-Hungarian occupation and administration, the Serbian and Croatian "national" determination of the Muslims had a character of the political resistance and anti-regime standpoint, in the new state, Kingdom of Yugoslavia, the national determination of the B-H Muslims, as Serbs, supported the reigning great Serbian regime, in function of the great Serbian statesmanship, that treated B-H as a "Serbian country". At the same time the meaning of the "national" self-determination of the Muslims as Croats was to prove the ideology and policy of the Croatian great statesmanship, that the Muslims are the century long members of the Croatian nation, while B-H being a "Croatian country"

If the period of the Austro-Hungarian occupation generated the national self-determination policy of the Muslims in B-H, in the period of the Kingdom of Yugoslavia, this policy was fired with strong emotions and escalating to the extremes, a certain role was played by a part of the Muslim intelligence. In both cases, without a certain participation of the Muslim intelligence, the great Serbian and great Croatian national indoctrination of the B-H Muslim would be left without the concrete basis and expression. In this way, the national-political pro-Serbian, namely, pro-Croatian engagement has a considerable part of the responsibility that the B-H Muslims were treated like the religious groups, and a "no national" element.

In the radically changed conditions as a consequence of the end of the war, 1945, with establishing the new social and political order, the republican status of B-H, founded on the decisions of the AVNOJ (Anti-fascist Council of the Liberation of Yugoslavia) and ZAVNOBiH (Anti-fascist Council of B-H) did not mean a break of the policy of the Muslim, self-determination. The conclusions brought by ZAVNOBiH on the right of the B-H Muslims self-determination were forgotten in practice, were frozen out. Then, the political top of the federal B-H emphasized that the Muslims have a "guarantee of freedom", to be declared as Serbs or Croats. It was evident that the Communist regime was not ready to accept the Muslims in B-H and recognize them, as a national individuality, as the Bosniak nation.

As a collective, the Muslim element, in the course of the decades in various systems of its life, in respect to the expression of the national identity used to be in a special kind of a political blockade. The history has in abundance examples that the resistance to such conditions was offered by the intellectual as an individual, who feels spiritually and morally independent of both, the national masses and the intelligence structure he belongs to. Professor of philosophy, Muhamed Filipović came out in public with his opinion that the national spirit shatters Bosnia, as a historical and spiritual unit, the Bosnian spirit represents a metaphor, a synthesis of Bosnia, that means the spiritual life being liberated from the tutelage of the national spirit. Professor Filipović was accused of the Bosniak nationalism, what meant a recognition really, the policy of the national Serbian and Croatian self-determination of the Muslims should be abandoned. But, the Communist leadership opposed to recognize the rights of the Muslims to their Bosniak national name.

The personality of Dr Muhamed Hadžijahić, lawyer and history scholar and a group of the like minded people, a team was found, that accepted the task, to discuss with arguments the thesis on the Muslim nation promoted by the Party leadership of B-H. The standpoints were: the Muslims in the ethnic relation are Muslims because they feel like that: in the relation to the Ottomans they identified themselves like Bosniaks, after 1878, they abandoned the Bosniak nomination; undisputably the religious meaning crystalized the idea of the Muslim ethnically; that in the post- Ottoman constellation, the Bosniak idea could not express the special interests and strivings of the Muslims properly; the Muslims rejected the Bosniak idea because it originated from the feudal time; the theoretical formulation of Muslims, like a separate ethnic subject is due to the Communist Party of Yugoslavia. In this Way, the century long Bosniak tradition was transformed into the "Muslim nation". Under the name of "Muslims" they were legitimately nationally declared.

This "learning" essentially did not bring a solution. Under a new name the policy of imposing the national identity of Muslims was continued. By the decision of the Central Committee of the Communist Party B-H and the Hadžijahić's study group elaboration, the Muslims stopped to be nationally declared as Serbs or Croats, it was imposed to be nationally "Muslims". Among the intellectuals, historians, particularly, the resistance to the decree of the Muslim national name was repeated again. Also the aggression of the regime on the consciousness of the scholars and intellectuals was repeated too. Again, the Muslim intelligence, loyal to the regime failed the exam, as the cultural and political representative and leader of the Muslims. The

B-H Muslim intelligence has a "merit" that, in the course of the last century, in all the social and political systems, acted as a negation of the authentic national characteristics of the Muslims in B-H.

The national Bosniak idea was strongly present in the public life at the time of some crises in the state. It was also proved by the end of the Ottoman rule, at the time of the Austro- Hungarian occupation, inter-war time, but, after World War II in the socialist state regime.

The history of the name of Bosniak has two inseparable constants. Both of them speak of the position and the situation in the Bosnian state. The name of Bosniak appeared after the Ottoman conquest, what was closely related to the destruction and devastation of the Bosnian state. Thus, the name of Bosniak came to existence, at the time when the Bosnian state did not exist. The great Serbian aggression and the Bosnian nationalism, with the great Croatian intervention parallel, by the end of the twentieth century were also a threatening to the Bosnian state by destruction and devastation. If it was done by the Ottoman conquer, by the middle of the fifteenth century, by an alien conquer, now, five hundred and thirty years later, it is done by the internal forces of destruction and national allies. In midst of the Bosnian apocalypse, the Bosniak congress, 1993, gives back to history the name of Bosniak. As if it were a law of History: Decline of the Bosnia, 1463 and the aggression on Bosnia, 1992, represent the historical embience of the Bosniak legitimacy. The negation of Bosnia appears as an assumption, the name of Bosniak to be recognized. But, a formal identity of the Bosnian state history in the fifteenth century and by the end of the twentieth century cannot be an argument for the historical legitimacy.

Completing the study: "The Genesis of the Idea of the Bosnian, Bosniak Nation" I would like to mention some opinions that among the historians and intellectuals circulated as a possibility of the Bosnian future. It is about the idea of the Bosnian nation with new arguments. In some periods the idea was initiated by the Bosnian vizier and the Austro-Hungarian statesman responsible for the Monarchy's policy in B-H. By the end of the twentieth century, the eminent Bosnian intellectuals and scholars tried to revive the idea. If the fact leaves an impression that it was a move, the restoration and interpretation of the Bosnian nation idea, it has a character of the academic discussion, their authors searched the base in the historical events and processes. That, what is making the initiative relevant politically and historically is the thesis, that the meaning and cohesion role, the reintegration of the state of B-H was understood. The Bosnian state and the Bosnian nation are conditioned and linked mutually. It depends on the state Bosnia, the possibility and reality of the Bosnian nation, but the stability of the Bosnian state on Bosnian nation. In this prospect the proper word will be said by the future of Bosnia, the history.

BIBLIOGRAFIJA

- Aličić Ahmed**, *Pokret za autonomiju od 1831. do 1832*, Sarajevo, 1996.
- Balić Smail**, *Kultura Bošnjaka*, (muslimanska komponenta), Wien, 1973.
- Bošnjaštvo u orijentalnom i srednjeevropskom kontekstu*, (Simpozij "Bosna i bošnjaštvo"), Sarajevo, 1990.
- Dilema između Istoka i Zapada u djelima Bašagića, Mulabdića i Handžića*, (Zbornik radova: "Islam i kultura u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića"), Zagreb, 1994.
- Bašagić Safvet-beg**, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od 1463 - 1850)*, Sarajevo, 1900.
- Bašeskija Mula Mustafa**, *Ljetopis (1764-1804)*, Sarajevo, 1968.
- Baykal Bekir Sitki**, *Pitanje Bosne i Hercegovine i osmanska država 1878. godine*, ANUBIH, Naučni skup, 23. i 24. X 1978, Sarajevo, 1979.
- Bosanski vjesnik**, br. 17. IV, programski uvodnik, Sarajevo, 1886.
- Boban Ljubo**, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965.
- Maček i politika Hrvatske seljačke stranke od 1928. do 1941*, I, Zagreb, 1974.
- Bojić Mehmedalija**, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat BiH protiv austro-ugarske invazije 1878*, ANUBIH, naučni skup, Sarajevo, 1979.
- Josip Broz Tito**, *Sabrana djela*, Rezolucija V Zemaljske konferencije KPJ, Beograd, 1979.
- Cvijić Jovan**, *Govori i članci*, I, Beograd, 1921.
- Govori i članci*, III, Beograd, 1923.
- Ćerić Salim**, *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968.
- Ćirković Sima**, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1964.

Ćorović Vladimir, *Historija Bosne*, Beograd, 1940.

Ćurić Hajrudin, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austro-ugarske okupacije BiH 1878*, ANUBiH (naučni skup), Sarajevo, 1979.

Čelebija Evlija, *Putopis - odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentare napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967.

Čubrilović Vasa, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1982.

Draganović Krunoslav (Bošnjanić Hrvoje), *Hrvati i Herceg-Bosna (Povodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Herceg-Bosne)*, Sarajevo, 1940.

Daković Luka, *Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985.

Džaja Srećko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1990.

Evans Artur, *Pješke kroz BIH tokom ustanka u avgustu i septembru 1875*, Sarajevo, 1973.

Filipović Nedim, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Godišnjak ANUBiH, knj. VII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo, 1970.

Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima, Prilozi, br. 11 - 12, Sarajevo, 1975/6.

O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti, Prilozi, Sarajevo, 1975/6.

Pogled na osmanski feudalizam, Sarajevo, 1952.

Princ Musa i šejh Bedredin, Sarajevo, 1971.

Filipović Muhamed, *Bosanski duh u književosti - Šta je to?, "Život"*, br. 1-2. Sarajevo, 1967.

Bošnjačka politika, Sarajevo, 1996.

Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, istorijske, kulturne i političke činjenice, Sarajevo, 1997.

Giljferding F. Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji (1857-8)*, s ruskog preveo, komentare i bilješke napisao Branko Čulić, Sarajevo, 1972.

Grafenauer Bogo, *Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Slawen im mittelalter*, Ljubljana 1966.

Hadžijahić Muhamed, Imamović Mustafa, Purivatra Atif, *Stav muslimana u pogledu nacionalnog opredjeljenja*, Studijski izvještaj, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Institut za društvena ispitivanja, Sarajevo, 1974.

Hadžijahić Muhamed, *Od tradicije do identiteta - Geneza nacionalnog pitanja Muslimana*, Sarajevo, 1974.

Porijeklo bosanskih Muslimana, Sarajevo, 1990.

Posebnost Bosne i stradanja Muslimana, Sarajevo, 1991.

Pitanje orijentacije bosanskih Muslimana, "Novi Behar", br. 24, 15. juni, Sarajevo, 1939.

Razvoj narodnosne misli bosansko-hercegovačkih Hrvata, "Obzor", 7. siječanj, Zagreb, 1941.

Muslimanske rezolucije iz 1941, Zbornik: "1941. u istoriji naroda "Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1973.

Handžić Adem, *o islamizaciji u sjevero-istočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, JIČ, br. 4, Beograd, 1969.

Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Sarajevo, 1975.

Handžić Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine; Porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana*; "Građa o djelatnosti KPJ u BiH 1921-1941, Sarajevo, 1971.

Gross Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973.

Ivić Pavle, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd, 1971.

Imamović Mustafa, *Ne radi se o slučajnosti*, "Oslobođenje", 30. V, Sarajevo, 1970.

Stav "Bošnjaka" prema nacionalnoj identifikaciji Muslimana, u publikaciji: "Stav Muslimana u pogledu nacionalnog opredjeljenja", Sarajevo, 1974.

O historiji bošnjačkog pokušaja, "Književna revija", III, avgust, septembar, Sarajevo, 1990.

Osnovne historijske naznake bosansko-muslimanskog nacionalnog identiteta, Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca, (22. decembar 1992), Sarajevo, 1994.

Historija Bošnjaka, Sarajevo, 1997.

Isaković Alija, *Vukova svijetla slutnja*, Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću, Sarajevo, 1987.

Istorija naroda Jugoslavije, II, Glava XXXVII - Beograd, 1960.

Išek Tomislav, *Djlatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo, 1981.

Hrvatska seljačka stranka u Bosni Hercegovini 1929 - 1941, Sarajevo, 1991.

Ivanišević Alojz, *Konfesionalna dimenzija aneksione krize*, ANUBiH, Posebna izdanja, Sarajevo 1991.

Izetbegović Alija, *Islamska deklaracija*, Sarajevo 1990.

Godine rata i mira, Sarajevo 1997.

Referat na II kongresu SDA, Dnevni avaz, Specijalni prilog, (6-7. septembar), Sarajevo, 1997.

Jokanović Vlado, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, (Pregled br. 8 i 9), Sarajevo, 1968.

Kalay Benjamin, *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*, Wien 1900.

Kapetanović Mehmed beg Ljubušak, *Što misle muhamedanci u Bosni*, Sarajevo 1886.

Budućnost ili napredak muhamedanaca u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1893.

Klaić Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb, 1989.

Klaić Vjekoslav, *Povijest Bosne*, Zagreb, 1882.

Koetschet Josef, *Osman-paša, der Letzte grosse Veiser Bosniens und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909.

Korać Stanko, *Vuk Stefanović Karadžić i Savo Mrkalj*, Zbornik o Vuku Stefanoviću Karadžiću, Sarajevo, 1987.

Kožul Franjo, Kukić Slavo Slavko, *Država i nacija - posljednji etapni prostor konsolidacije Europe*, Mostar-Sarajevo, 1999.

Kreševljaković Hamdija, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878. godine*, Sarajevo, 1937.

Kuripešić Benedikt, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju (1530)*, Sarajevo, 1950.

Kržišnik Bukić Vera, *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*, Ljubljana, 1996.

Prilog programu za Bosnu, Polazišta za rješavanje bosanskog pitanja, Ljubljana 1997.

Kurtović Šukrija, *O romanima Ive Andrića*, Biblioteka "Bakije", inv. br. 908, sign. N 2.

Maglajlić Munib, *Muslimanske balade i romanse u Vukovim zbirkama*, Vukov zbornik, Sarajevo, 1987.

Mahmutćehajić Rusmir, *Bošnjaci i/ili Muslimani*, Književna revija, III, avgust, septembar 1990.

Živa Bosna, Sarajevo, 1994.

Kriva politika, Tuzla, Sarajevo, Zagreb, 1998.

Milićević Jovan, *Srbija 1839-1868; Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1981.

Masleša Veselin, *Dela II*, Muslimansko pitanje, Sarajevo, 1956.

Nešović Slobodan, *Temelji nove Jugoslavije*, Beograd, 1973.

Omerbašić muftija Šefko, *Mehmed Handžić - povjesničar Islama kod Bošnjaka*, Zbornik radova: Islam i kultura... , Zagreb, 1994.

Pekić Petar, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1942.

Petrović Rade, *Pokret otpora protiv austro-ugarske okupacije 1878. godine u BiH*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XLIII, Sarajevo, 1979.

Pijade Moša, *Izabrani spisi*, 3. knjiga (knjiga 4, knjiga 5) Beograd, 1953. (1957; 1966.)

Prelog Milan, *Povijest Bosne u doba osmanske vlasti*, I dio (1463-1739), Sarajevo, Naklada J. Studničke i druga.

Purivatra Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, Sarajevo, 1974.

O nacionalnom fenomenu Muslimana, U knjizi: "Muslimani i Bošnjastvo", Sarajevo, 1991.

Vidjeti: **Purivatra Atif**, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, "Svjetlost", Sarajevo, 1979.

Radić Stjepan, *Živo pravo hrvatsko na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb, 1908.

Redžić Enver, *Društveno-istorijski aspekt nacionalnog opredjeljivanja Muslimana u BiH*, "Socijalizam", Beograd, 1961.

O posebnosti bosanskih Muslimana, u knjizi: "Tokovi i otpori", Sarajevo, 1970.

Prilozi o nacionalnom pitanju, "Nacionalni odnosi u BiH pred Delegacijama Carevinskog vijeća Austro-Ugarske monarhije", - Sarajevo, 1963.

Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u BiH (1918-1941), Sarajevo 1983.

Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, Sarajevo, 1987.

Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1993.

Muslimanska politika i položaj Bosne i Hercegovine (1941-1945), u knjizi "Bosna i Hercegovina u II svjetskom ratu", Sarajevo, 1998.

Rizvić Muhsin, *Hercegovina i Bosna u ranom Vukovom stvaranju*, Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću, Sarajevo, 1987.

Bosna i Bošnjaci, jezik i pismo, Sarajevo, 1996.

Šimić Radoje, *Vuk Stefanović Karadžić i naš književni jezik*, Zbornik radova o Vuku . . ., Sarajevo, 1987.

Skarić Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do okupacije*, (Izabrana djela - I), Sarajevo, 1985.

Skerlić Jovan, *Šukrija Kurtović, o nacionalizovanju muslimana*, (pisci i knjige - II), Beograd, 1955.

Solovjev Aleksandar, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo, 1949.

Sućeska Avdo, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, JIČ-br. 4, Beograd, 1969.

Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi, Pregled, 5, Sarajevo, 1974.

Šamić Midhat, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX*, Sarajevo, 1966.

Šehić Nusret, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980.

Šidak Jaroslav, **Gross Mirjana**, **Karaman Ivo**, **Šepić Dragovan**, *Povijest hrvatskog naroda (1860-1914)*, Zagreb 1968.

Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka, 1988.

Šunjić Marko, *Bosna i Venecija u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, 1966.

Kodeks izvora za istoriju srednjovjekovne Bosne, I-VII.

Schimmel Annemarie, *Der Islam*, (studija u knjizi; "Die Religionen der Menschheit", s. 784 - 877, Stuttgart, 1959.

Vukmanović Svetozar Tempo, *Revolucija koja teče*, Zagreb, 1982.

ZAVNOBiH - Dokumenti, I - (1943-1944), Sarajevo, 1968.

ZAVNOBiH - Dokumenti, II - (1945), Sarajevo, 1968.

Enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb, 1956.

Enciklopedija Jugoslavije, - Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina - Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije - Zagreb, 1983.

REGISTAR IMENA

A

Ahmed - paša 52
Ajanović, Hamzalija 92
Ajnštajn 107
Allah 107
Alajbegović, Mehmed 149
Alić, Husein 92
Aličić, Ahmed 55-56, 199
Alosmanovići 48
Andraši 190
Andrić, Ivo 78, 142

B

Babić, Anto 14, 80, 206
Babić, Salih 93
Badnjević, Hašim-beg 92
Baykal, Bekir Sitki 190, 199
Bakula, fra Petar 26, 35
Balić, Smail 33, 61-62, 185, 197, 199
Bašagić, Safvet-beg, 14-15, 19, 21-22, 25, 35, 48-52, 54-55, 61, 92, 151, 199, 207

Bašeskija, Mula Mustafa 86, 180, 183, 199
Bašić, Salih Safvet 91
Behmen, Šefkija 93
Berberović, Ljubomir 172
Bergson 107
Bertić, Bogdan 92
Bešlagić, Hilmiya 149
Bišćević, Vasi-beg 130
Bišćević, Rustembeg 91
Boban, Ljubo 148, 199
Bojić, Mehmedalija 189, 199
Božić, Klement 64
Brkić, Hasan 161-162
Broz, Josip Tito 158, 199

C

Cvetković, Dragiša 148, 156, 188, 191
Cvijić, Jovan 17, 35, 72, 138, 199

Č

Čapljić, Ragib 149

Čelebija, Evlija 9, 35, 86, 179, 183, 199

ČengiĆ, Smail-aga 54, 57

Čišić, Husein Husaga 91, 95, 185

Čišić, Mehmed 91

Čubrilović, Vaso 25, 72, 80, 135, 199

Čulić, Branko 181

Ć

Ćatić, Musa Ćazim 91-92

Ćerić, Salim 87, 98-100, 199

Ćelić, Mustafa 92

Ćemalović, Smail-aga 142

Ćemerlić, Hamdija 89-90

Ćimić, Esad 35

Ćirković, Sima 12-14, 199

Ćorović, Vladimir 12-13, 25, 199

Ćorović, Svetozar 78

Ćurić, Hajrudin 190, 199

D

Dautbegović, Tahir 92

Davidović, Ljuba 156

David, Pjer 86, 181-182

Dedijer, Jefto 35

Defterdarević, Ahmed-beg 92

Divković, Matija 64

Dizdar, Mak 78-79

Dlugosz, Jan 43

Draganović, Krunoslav (Bošnjakin, Hrvoje) 148, 199

Dukljanin (pop) 148

Duraković, Enes 177

Dž

Džaja, Srećko 38-42, 199

Dželal-paša 84

Đ

Đaković, Luka 146, 199

Đemidžić, Alija 91

Đikić, Osman 91, 142

Đilas, Milovan 67

Đordević, Tihomir 17

Đurdev, Branislav 26-27

E

E. de Synt-Marie 35

Engels 99

Evans, Artur 35, 86, 182-183, 199

F

Fazlagić, Ademaga 92

Fazlagić, Hajdar ef. 92

Filipović, Milenko 17, 80

Filipović, Nedim 15, 20, 25, 27-31, 34-36, 199, 208

Filipović, Muhamed 58, 77-80, 82, 166, 172, 174-176, 199, 211

Filipović, Josip (general) 123, 189-190

Firdus 150
Fočo, Mustafa ef. 91
Franjo, Josif (car) 190
Frank, Josip 146-147, 150, 153

G

Garašanin, Ilija 72, 91, 134-137, 139-141, 144
Gaso, Žak 86
Gavrankapetanović, Ismet-beg 93
Gete 107
Giljferding, F. Aleksandar 26, 35, 86, 181, 183, 199
Golubić, Mustafa 91
Gost, Radin 14, 206
Grabčanović, Hasan 87
Gradašćević, Husein-kapetan 48, 50-51, 54-58, 60, 84, 86, 95, 117, 173, 188-190
Grafenauer, Bogo 11, 199
Glušac, V. (Vaso) 25, 35
Grgičević, A. (Atanasije) 26
Gross, Mirjana 72, 145, 146, 201, 204
Gutić 69

H

Hadžić, Osman-Nuri 91-92
Hadžić, Hakija 92, 149, 153
Hadžijahić, Muhamed 26, 35-40, 42, 50, 80, 89-95, 98, 120-122, 129-130, 132, 135, 142, 150, 168, 185-186, 199, 201, 211

Hadžioman, Devo 92
Hadžikadić, Atif 92
Hafiz-paša 190
Hamer, Jozef 179
Handžić, Mehmed 14-15, 25-26, 33-34, 93, 180, 201, 207
Handžić, Adem 15, 20, 25, 30-35, 201
Hasanbegović, Avdo 91
Hasković, Rifat 168
Hećim-oglu, Ali-paša 52-54
Hegel 107
Heiler, Friedrich 107
Henri Massieu de Clerval 35
Hildburghansen 52-53
Hitler 149, 156, 160
Homeini 109
Hrkalo, Tomo 64
Hrasnica, Avdi-beg 92
Hrasnica, Halid-beg 92
Hrasnica, Mehmed-beg 92
Humo, Omer 35
Husref-beg 118

I

Ikbāl, Muhamed 107-108
Imamović, Mustafa 42, 44-46, 53-54, 57, 87, 90, 95, 97-98, 121, 123, 130-132, 152, 168, 176, 186, 199, 201
Isabeg 35
Isaković, Alija 136, 171-172, 193, 201

Išek, Tomislav 148, 201
Ivanišević, Alojz 147, 201
Ivić, Pavle 136, 201
Izetbegović, Alija 101-104, 108,
110-112, 114-116, 177, 195, 202

J

Jahić, A. 177
Jambrešić, Andrija 35
Jelačić, ban 134
Jeremić, Risto 17
Jokanović, Vlado 56, 79-81, 119-
121, 129, 132, 202
Jukić, fra Ivan (Bošnjak, Slavov-
ljub) 26, 50, 62, 173

K

Kačić, Miošić, Andrija 62
Kadić, Bahrija 149
Kalaj, Benjamin 73, 81, 121,
123-132, 174, 191, 195, 202, 208-
209
Kalajdžić, Bekir 92
Kapetanović, Mehmed-beg Lju-
bušak 35, 50-51, 61, 169, 202,
209
Kapetanović, Mehmed Ali-beg
92
Kapetanović, Mustajbeg 93
Karabegović, Avdo 91
Karadorde 140
Karamehmedović, Hamdija 91
Kara, Mahmud-paša 54

Karaman, Ivo 146, 204
Karanović, Milan 17, 35
Karlo VI 52
Kašić, Bartolomej 35
Kazazović, Salih 91
Kecmanović, Vojislav 161
Kečet, Jozef 59, 202
Kikle 86
Klaić, Vjekoslav 12-13, 202
Klaić, Nada 12-14, 202
Knežević, Ante 35, 62,
Kočetkov, Đorđe 89-90
Kočić 78
Konstantin, Porfirogenit 11, 148
Konstantin, Filozof 35
Korać, Stanko 136, 202
Kovačević 43
Kožul, Franjo 192, 202
Kreševljaković, Hamdija 25, 56,
80, 180, 190, 202
Križanić, Juraj 35
Kržišnik Bukić, Vera 121, 131-
132, 175-176, 195-196, 202
Kukić, Slavko 192, 202
Kukić, Hamid 91
Kulenović, Osman 149
Kulenović Džafer 92, 149, 152
Kulenović, Skender 78-79
Kulin, ban 12-13, 138
Kulišić, Špiro 17, 35, 80
Kulović, Esad ef. 152
Kurbegović, Hamid 92

Kuripešić, Benedikt 26, 35, 86,
179, 183, 202
Kurtagić, Rešid 91
Kurtović, Šukrija 72, 80, 91, 138,
142, 202
Kurtović, Todo 87
Kvaternik, Slavko 69, 145, 149

L

Lastrić, Filip 35, 62
Latas, Omer-paša 49-50, 55, 58-
59, 117-118, 122
Lenjin 99

Lj

Ljubibratić, Mido 135, 142
Ljubović, Derviš-beg 91

M

Maček, Vlatko 148, 150, 153,
156, 188, 191
Maglajac, Fadil-paša 22
Maglajlić, Munib 137, 169, 202
Mahmud II 55, 57, 84
Mahmutćehajić, Rusmir 168,
170, 177-178, 186, 196-197, 203
Mahzar-paša 189-190
Mandić, Nikola 147
Mandić, Dominik 35
Marjanović, Joco 89-90
Margitić, Stipan 64
Markešić, Luka 172

Marks 99
Marović, fra Marijan 26
Martić, fta Grga 35
Masleša, Veselin 66-69, 203
Mašić, Husein 93
Mazreki (Masarechi), P.(Petar)
26, 35
Medžid (sultan) 49
Mehmed II, Fatih, Osvajač 14,
18, 31, 43, 45, 49, 206
Mehmedbašić, Muhamed 91
Mešić, Ademaga 92, 149-150,
152
Midžić, Osman ef. 92
Mihajlović, Draža 140-141
Milićević, Jovan 134-135, 203
Milošević, Slobodan 177
Miljković, Hasan 92
Miralem, Derviš-beg 91
Miralem, Edhem 92
Modruški, Nikola 38
Moljević, Stevan 140
Mrkalj, Savo 136
Mrnavić, Ivan Tonko 26
Muftić, Selim ef. 91
Muhamed 91, 104
Mujezinović, Mehmed 180
Mulabdić, Edhem 92, 152
Muratbegović, Ahmet 80
Musabegović, S. 172
Musakadić, Fehim 91, 143
Muvekit 56

N

Nedić, Martin 35
Nešović, Slobodan 68, 160, 203
Niče 107
Nuhic, Muhamed 87

O

Obradović, Dositej 35, 91
Obrenović, Miloš 55-56, 133
Okić, Taib 35
Omerbašić, muftija Šefko 34, 203
Omerović, Derviš 93
Orbini, M.(Mavro) 26, 35
Ostojić, D. Pavle 35

P

Pašić, Mustafa 67, 143, 158
Pašić, Nikola 139
Pavelić, Ante 69, 149-150, 152-153, 158
Pavlović, Dragoslav 56
Pavlovići 43
Pekić, Petar 149, 203
Pertizje, Šarl 86, 182
Petranović, Teofil 64
Petranović, B. 25
Petrović, Rade 189, 203
Pijade, Moša 68-70, 74, 203
Popovac, Ismet 143
Pozderac, Hamdija 89-90
Pozderac, Nuriya 92, 160

Prelog, M.(Milan) 25, 52-53, 55, 118-119, 203

Pribićević, Svetozar 156

Pucar, Đuro 162-163

Pule 86

Purivatra, Atif 80, 89-90, 97-98, 139, 168, 186, 199, 203

R

Rački, Franjo 25, 146

Radić, Stjepan 35, 72, 80, 92, 147, 150, 153, 203

Radić, Antun 92

Rajić, Jovan 35

Ranke 56

Rebac, Hasan 91

Redžić, Enver 35, 68, 73, 85, 87, 124, 150, 156, 172, 203

Resulbegović, Asim-beg 92

Rešid-paša 54

Rikot 26

Rizvanbegović, Ali-paša 91, 142

Rizvanbegović, Ali-aga 54, 57, 142

Rizvanbegović, Hamzaga 91, 142

Rizvić, Muhsin 137, 173-175, 204

Rušdi 109

S

Sabitović, M. 172

Sadiković, Velija 91

Salihbegović, Šemsi-beg 92

Sanudo 36
 Sarajlić, Sejfudin 92
 Sarić, Murat 91
 Savojski, Evgenije 52
 Schimmel, Annemarie 107, 204
 Schor, Martin 56
 Selimović, Meša 78-79
 Simić, Radoje 136, 204
 Skarić, Vladislav 12, 25, 35, 180, 204
 Skender-paša 22
 Skerlić, Jovan 72, 138-139, 142, 204
 Smičiklas, T.(Tadija) 26
 Solovjev, Aleksandar 15, 25-27, 34-35, 39, 204, 207
 Spahić, Mehmed ef. 91
 Staljin 70
 Stanojević, Stanoje 80
 Starčević, Ante 35, 72, 92, 144-146, 150-151, 153
 Stefanović-Karadžić, Vuk 35, 91, 134, 136-137
 Sućeska, Avdo 20, 56, 80, 84, 204
 Suharto 109
 Suljagić, Salihaga 35, 63-64, 67, 80, 91, 95, 185
 Sumbul, Avdo 91
 Sušić, Derviš 78-79
 Svrzo, Hadži Hamid 91

Š

Šabanović, Hazim 35, 52-54, 179-180

Šahinović, Hamid Ekrem 92
 Šamić, Midhat 181, 204
 Šehić, Nusret 131, 204
 Šemsekadić (muftija) 190
 Šepić, Dragan 146, 204
 Šeremet, Asim 91
 Šerić, Ahmed 92
 Šidak, J.(Jaroslav) 25, 33, 146, 204
 Šišić, Ferdo 14
 Šljivo, Galib 55-56, 204
 Šomet de Fose 86, 182
 Štadler, Josip 146-147
 Šuljak, Alija 149
 Šunjić, Marko 13-14, 204, 206

T

Tadić, Jorjo 52-53
 Taloci, L. 25
 Tanović, Arif 172
 Tomašević, Stjepan 43
 Tomaš (Stjepan) 13, 26, 207
 Tomić, J. 172
 Topal Šerif Osman-paša 50, 59-60, 118-123, 128-129, 174, 191, 195, 208
 Topić, Franjo 172
 Traljić, Ahmed 91
 Truhelka, Č. 26, 35
 Tuđman, Franjo 177

V

Vali-paša 117

Vasić, Milan 35

Vilović, Osman 92

Vindišgrec 134

Vitezović, Pavao Ritter 62

Vukalović, Luka 118

Vukmanović, Svetozar Tempo
165, 204

Vuletić-Vukasović, Vid 35

Z

Zildžić, Mehmed 91

Zlatarić, Jeronim 26, 35

Enver REDŽIĆ
STO GODINA
MUSLIMANSKE POLITIKE
U TEZAMA I KONTROVERZAMA
ISTORIJSKE NAUKE

Izdavač
Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine
i
Institut za istoriju, Sarajevo

Lektor i korektor
Snježana Čerić

Likovno-grafička obrada i DTP
Rasim Kovačević

Štampa
Štamparija "DES"

Tiraž: 500

Sarajevo, 2000. godine

"Djelo Envera Redžića predstavljaće odista novinu u našoj literaturi o ovom pitanju, jer po prvi put kod nas postavlja direktno pitanje o tome šta su Bošnjaci i Bosanci u nacionalnom smislu i na to pitanje daje direktan odgovor uzimajući u obzir gotovo sve ono značajno što je o tom pitanju rečeno."

(Izvod iz recenzije akademika Muhameda Filipovića)

"Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije je djelo autora Envera Redžića koji posjeduje nekompromisan naučni integritet i izvanredan dar da objasni stvari. Djelo nije opterećeno ni nacionalnom retorikom ni spoznajom o nacionalnim patnjama i samosažaljenjem. Radi se o glavnom djelu ove kontroverzne teme, autentičnoj, oštroumnoj i principijelnoj obradi dugogodišnjeg učesnika i promatrača istorije Bosne dvadesetog stoljeća."

(Izvod iz recenzije prof. dr Roberta Donie)